

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады. № 6 (148) ноябрь-декабрь 2009 ж.

Учредительле –

КЪМР-ни Информация коммуникацияла,
жамауат биригиуле эмда жаш тѐлю бла ишлени министерствосу,
Жазычуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бѐлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууашлы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тѐппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауаланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2009

Излеуню жолундан таймагъан жазыучу

Гадийланы Ибрагим малкъар адабиятта ёз жерин тапхан, кесини чыгъ-армачылыкъ хунерин жылдан-жылгъа ёсдюре, байыкъдыра баргъан жазыу-чуларыбыздан бириди. Суратлау литературагъа озгъан ёмюрню 60-чы жыл-ларында келген жаш авторладан бири болуп, Гадий улу, жазыу усталыгъын айнытыр мурадта, проза жанрны формаларыны (хапар, повесть, роман деген-ча) асламысында кесин сынагъанды. Жаш жазыучуну «Санга айтама» деген биринчи китабы басмадан 1973 жылда чыкъгъанды. Ол повесть сюрюнню кезиуюнде окъуна жазылып хазыр эди, алай заманны кыйынлыгъы эм да кырал тутхан идеологияны къатылыгъы чыгъарманы алгъаракъ басмаларгъа къоймагъандыла.

Повестьни хапарлау ёзегин кёчгюнчюлюкню темасы къурайды. Чыгъарманы айныу халына да энчи эс бурурчады. Анда бир талай сюжет ыз бири бири бла байламлы айныдыла. Повестьге сыйыннган заман, урушну ал кюн-леринден башлап, 70-чи жыллагъа дери созулады. Хапарлау баш жигити Му-радинни атындан бардырылады. Жазыучу аны жашауун суратлайды. Гитче-лигинден ёксюз къалгъан жашчыкъ башха юйюрге ёсенди. Кесини атасыны бла анасыны бушуулу къадарларыны юсюнден бир хапары да болмагъанды. Жашчыкъны анасы, партизанлагъа къатышханы ючюн, фашист солдатланы кълларындан жоюлгъанды. Атасы Таусолтан, урушха кетерини аллында, жашын ёлюмден къутхарыр акъылда, аны кьоншу элде жашагъан, кесини са-бийин тас этген къабартылы тиширугъа аманат этгенди. Кёп да бармай жашчыкъны атасы да уруш аулакълада жоюлады, таулу халкъны да Орта Азиягъа кёчюредиле. Повестьни сюжетини кысха барыуу алайды.

Урушну бла кёчгюнчюлюкню темаларындан сора да чыгъармада Му-радинни бла Жансуратны араларында жаратылгъан сюймеклик сезим, Барис-бий бла Аминатны бир бирлери бла келишимликлери да окъуучуну кёз туу-расында ётедиле. Ол жигитлени сыфатларында жазыучу жангы таулу интел-лигенцияны суратлайды. Ала халкъны жангы жашауун къурауда кеслерини жууаплылыкъларын ангылайдыла. Айтханыбызгъа кёре, Гадийланы Ибрагимни биринчи повести таулу жаш тёлню жашауу бла урунууна жора-ланнганды дерге боллукъду.

Чыгъарманы суратлау тилине да энчи эс бурурчады, анда халкъны сёз-ге усталыгъы баямланады. Повестьни хар бетинде жашаууну юсюнден терен магъаналы оюмла жыйышдырылгъандыла. Гадий улуну жазыу ызыны энчи-лиги -жазгъанларында нарт сёзле бла фразеология сёз бир-

лешлени эркин хайырланнганындады. Андан тышында да, тау жерлени табийгатыны ариу-лугъун суратлауда жазыучуну усталыгы шарт кёрюнеди. Чыгъармачы-лыгыны биринчи атламларындан окъуна автор тарых теманы ачыкълауда жангы суратлау амалланы излеу жолда барады.

Гадий улуну ал заманда жазылгъан проза чыгъармаларында ниет проблематика да баш магъаналыды. Жазыучу кеси заманыны бетин жашау кер-тиликде суратларгъа итинеди. Алай бла, ол энчи тарых кезиуню магъаналы белгилерин энчи адамны къадарында ачыкълайды.

Жаш авторну суратлау чыгъармачылыгыны айныуунда экинчи жетишимли атламы «Туугъан ташдан кенгде» деген повести болгъанды. Ол чыгъ-арма биринчи кере 1984 жылда «Шуёхлукъ» альманахта басмаланганды. Аты да «Урланган жашлыкъ» деп, алай эди. Энчи китап болуп повесть 1987 жылда «Эсимдеди» деген жыйымдыкъда чыкъгъанды. Бу китапха андан сора да жазыучуну бир талай хапары да киргенди. «Туугъан ташдан кенгде» деген повесть, артыгыракъ да аны кьуралыу халы, биринчи окъугъанда, тизгинсиз кёрюнеди. Чыгъарманы сюжет ызыны башланыуу да ангылашыныусузду дерчады. Алай, эс буруп окъугъаннга жазыучуну мураты толу ангылашына-ды. Хапарлау, биягыча, баш жигитли атындан бардырылады.

Повестьни заман чеги урушдан сора онжыллыкъны болумларыдыла. Хапарлауунда автор кёп кере озгъан урушну энчи юзюклерин суратлаугъа кёчюп да къалады. Повестьни баш жигитлери Аскер, Степан Сергеевич эм дагыда бир ненчасы Уллу Ата журт урушха къатышханладандыла. Гадий улуну жигитлерини къылыкъ энчиликлерини юслеринден айтханда, баш или-шанла: таза ниетлилик, жүрек жумушакълыкъ, ачыкъ кёллюлюкдю. Чыгъар-мада баш жигитлени ич монологулары кёп санда бериледиле, асламысында Аскерни. Хапарлау да аны атындан баргъаны себепли, окъуучу Аскерни ав-торну сыфаты бла бирлешдирирге боллукъду. Гадийланы Ибрагимни проза-сыны энчи илишаны ичги сёзню ачыкълау, жашау болумланы юсюнден оюм-лауду. Аны чертирге тийишлиди.

Повестьни баш жигитлерини санында Кямалны сыфаты энчи жерни алады. Чыгъарманы экинчи бёлюмюнде жазыучу аны сабий кезиуоню юсюнден эсгериулерин суратлайды. Сабий жашчыкъ заманында ол атасы бла поездде бара болгъанды. Билмей тургъанлай, топла атылгъан тауушла эши-тиледиле. Аладан бири поездге тийип, Кямалны атасы ажимлы ёледи. Жаш-чыкъны уа ёксюзле юйюне жибередиле. Аны ариу кёзден кёрюп, къыйын ке-зиуонде билеклик этген адамланы Кямал кёп кере эсгере тургъанды. Сабий-лигинде тыш жерге тюшюп, орус тилни билмей, кеси тилинде сёлеширге уа нёгер болмай, ол кёп тюрлю азап чекгенди. Уллайгъандан сора, туугъан жур-туна къайтып, жууукъларын излеп, тапханды. Жазыучу айтханыча, Кямал «ушчок отну тюпюнюн жутхан тёлюнденди». Аны сыфатында автор урушда сабийликлерин тас этген жаш тёлюню бушуулу къадарларын суратлайды.

Чыгъармачылыкъ жолуну ал кезиуонде Гадийланы Ибрагим гитче формалы проза чыгъармаланы авторуца белгили болгъанды. Жазыучуну башда сагъынылгъан «Эсимдеди» деген китабында «Бекболатны хапарлары» басмалангандыла. Барысы да бирге ала энчи цикл кьурайдыла,

бир баш жи-гитли чыгъармаладыла. Хапарлада фольклор суратлау амалла тири хайырла-ныладыла. Чыгъармаланы асламысыны магъаналары насийхат таурухлагъа жууукъдула неда жомакъ-аллегория халда къуралгъандыла. Алада сейирсин-дириулю болумланы юсюнден хапарланады. Юлгю орунуна «Заманадан жа-шагъанны тою», «Гюлчюню жомагъы» деген чыгъармаланы айтыргъа бол-лукъду. Былада жашау кертилик бла автор кеси къурагъан болумла лакъырда халда, бир бирге жалгъанып бериледиле. Хапарланы суратлау тили этногра-физмледен, табийгъат бел-гиледен толуду. Ол да Гадий улуну жазыу ызын энчилеген къыйматлы шартды.

Бу чыгъармалада башха жигитлени санында Бекболатны сыфаты айыр-малыды, болмагъанча тынгылы къуралгъанды. Ол, окъуучуну сейир этди-рирча, бюсюреулю къылыкълы, терен оюмлу, жютю акъыллы хапарчыды. Ныгъышха жыйылгъанда, эллиле анга суйюп тынгылагъандыла. Бекболатны хапарлары, жаланда булжутуу борчну толтургъанлары бла къалмай, адамла-ны араларында келишимликни ачыкълап, адам улуну къылыгъында эсленн-ген шарайыпланы, эриши илишанланы да баямлайдыла. Хапарын жангъдан айтып башлагъан заманда, къарт Бекболат алыкъа эси къатмагъан, жашау сынамы болмагъан жаш тёлнюю ёз хунерликлерини юсюнден сагъышланды-рыргъа итинеди. Халкъ ёмюрле бла жыйышдыра келген тарых сынамы, ариу адетлени эсинде сакълауда эм аланы ёсюп келген тёлюлеге ангылатыу-да кёреди ол кесини борчун. Ачыкъ жюрекли, чомарт Бекболат миллетини чынтты келечисича ачыкъланады.

Гадийланы Ибрагимни прозасыны дагъыда бир къыйматлы шарты – фольклор-мифология мурдоргъа таянган дуния ангыламыды. Айтханы-бызгъа «Гюлчюню жомагъы» деген хапарны магъанасы шагъатды. Мында гюлню бла терекни сыфатлары айырмалыдыла. «Бекболатны хапарларында» жашаугъа, тюзлюкге, огъурлулукъгъа табыныу шарт кёрюнеди. Аланы бир ненчасыны сюжетин жазыучу артдаракъда жангы повестьлерини хапарлау ёзеклеринде хайырланганды. Анга юлгюге, «Заманадан жашагъанны тою» деген хапар «Дыфчы киеу» деген повесть болуп къалгъанды. «Сурат» деген хапарны магъанасын бираз толтуруп, кенгертип, автор «Туугъан ташдан кен-где» деген повестин жарашдыргъанды. Белгиленген чыгъармала кёп болмай «Минги Тау» журналда басмалангандыла.

«Дыфчы киеу» деген повестьни баш жигити, биягъыча, Бекболатды. Мында къарт кесини жаш заманыны юсюнден хапарлайды. Бу чыгъармасын-да жазыучу метафораланы уста хайырланады. Ол жаны бла Сохтаны сыфаты айырмалыды. Повестьде тёрге ниет соруула чыгъадыла. Хапарлауну барды-ра, Бекболат тынгылагъанлагъа «дыфчы» деген сёзню магъанасын ангылата-ды. Дыфчы деп эртте заманлада эллиле тауда сюрюочюлеге бла жолоучу-лагъа белги берген отну тиргизучю адамгъа айтхандыла. Бекболат бир ке-зиуде кеси да дыфчы болуп тургъанды.

Жазыучу аз-аздан чыгъарманы хапарлау чегин кенгерте, анга жангы сюжет ызыланы къоша барады. Повестьни баш жигити Бекболат биягъыча эс-гериулерин айтады. Окъуучу, кеси да эслемей, 80-чы жылладан 50-чи жыл-ланы ахырына кёчеди. Таулу халкъны туугъан жерине къайтхан ке-

зиуоне. Ата журтларына кьайтхан юйорле жууукъларын излегендиле. Жангы кел-генлени санында кьарт Бекболат да элине кьайтады. Аны жашау болуму халкъны кьадарындан башха болмагъанды. Тёрт жашындан бла юч кызын-дан бири да сау кьалмагъанды. Тукъумну андан ары сакъларыкьла жаланда туудугъу Мажит бла аны гитче жашчыгъы Мухтардыла. Жангыз аладыла эн-ди кьарт Бекболатны ийнакълары.

Гадий улуну тарых болумланы жангыдан жашау кертиликке жууук ачыкъларгъа итиниую ишексизди. Кёчгюнчюлюкню азабын, аны халкъгъа келтирген бушууун суратлагъаны бла бирге, жазыучу ол сынамны эде сакъ-ланыуу тёлюлени айырылмазлыкь байламлыкъларын кючлендиреди деген оюмну да белгилейди. Бекболат ангылагъаннга кёре, туугъан жерини жы-лыуун, жууукь адамларыны сюймекликлерин сезмеген адамны жюреги та-мырсыз кьалгъан терек кибикди. Гадийланы Ибрагим халкъны тарыхында эки магъаналы кезиуню суратлайды. Озгъан заманны болумларын ачыкълай, ол аланы бусагъат заман бла байлашдырып, халкъыны тамблагъы кюнюне тынгысызлыгъын белгилейди. Повестьни баш жигити андан жюрексинеди. Алгъын жашауун тауладан кенгде бардыралмагъан таулу энди, тынч жашау-ну излей, тюзлеге кёчеди. Ангыламайды ол, ёз тамырларындан айырылгъа-нын, ата-бабалары бла байламлыкьны тас этип, тыш жерде аз-аздан унутула, жокь бола баргъанын. Алай бла, окъуучуну эсин кьайгъырыулу соруулагъа буруп, повестьни проблематикасы аны магъанасын кючлендиреди.

1960-70-чи жыллада малкъар прозаикле Уллу Ата журт урушну тема-сын терен ачыкъларгъа итиниулерин кьоймагъандыла. Ол ишни тамамлауда ала эсленирча жетишимлеге жетгендиле. Аллай кенг, эпикалы магъанасы болгъан чыгъармаланы араларында Гадийланы Ибрагимни «Нарт уя» деген романын белгилерчады. Бу роман, жазыучуну башха чыгъармаларын алып кьарагъанда, айырмалы жерни алады. Ол кеси да 70-чи жыллада жазылгъан-ды. Романны энчи китап болуп чыгъарындан алгъа, аны кысха юзюклерини «Шуёхлукь» альманахта басмалана тургъандыла. Жазманы ахыргъа вариан-ты 1982 жылда чыкългъанды.

Гадий улуну чыгъармасында кёп адамны кьадары халкъны жашауунда белгиленген кыйын тарых болумланы юсюнде суратланады. Романны ал бетлеринде окъуна автор уруш кезиуге кесини кьарамын ачыкълайды: «За-ман экиге бёлюннгенди – урушха дери бла бусагъатха... Жашау да заманнга бойсуннганды». Чыгъармада ачыкъланган болумла Нарт уя бла байламлы бериледиле. Бу жерни аты белги орунунда кюрютюлюнеди, романны кьура-лыу-магъана энчилиги да аны бла кысха байламлыкьда айныйды. Нарт уяны жамауаты ётгюрдю, ала таза кёллю, ниет байлыгъы болгъан адамладыла. Ро-манны баш жигитлерини кылыкь илишанларында кёп ушашлыкь эсленеди. Автор аланы ётгюрлюк низамда суратлайды. Юлгюе Локьманны (жаз аты Камиссарды), Солтанны, Ортабайны, Кьубадийни, Адрахны, лейтенант Со-колну сыфатларын келтирирге боллукьду. Ала барысы да ёз жашауларын ту-угъан жерлерин фашизмден азатлаугъа жоралагъандыла.

Романда тынгылы ачыкъланган сыфатладан бири Ортабайды. Ол гит-челигинден ёксюзлюкню азабын сынагъанды, аны сабийлиги артыкь

кьюу-анчлы болмагъанды. Алай анга жашауда андан да бек кыйын сынамгъа тѣ-зерге тюшгенди. Душманны муратларын партизанлагъа билдирип туруп ючюн, ол, кесин сатхышча кѣргюзтюр, немецлилеге ишлегенди. Хар кюнден анга жамауатны айыплагъан, налат берген къарамына чыдаргъа тюше эди. «Элни богъурдагъына илиннген эльхлепплени, ульбрихлени ауаналары бо-луп айланыргъа, жамауатны уллусуна, гитчесине да аланы ауазлары бла сѣ-леширге нек къалгъанма?» - деп, кючсюнеди Ортабай. Алай, аны ѳтгюрлюгю хорламны бираз жууукълашдырыргъа болушурму эди, деген оюм бла кеси кесин жапсарады.

Андан тышында да чыгъармада терсбоюн жигитлени кылыкъ энчиликлери ачыкъланадыла. Аланы санында Къонакъ – сатхыч, аскерден къач-хынчы – немецлилеге къуллукъ этеди. Аны атасы Нарт уяданды, элде намы-сы-сыйы жюрюген адамды. Ол жашына налат бередиди. Элликлени терс къа-рамлары Къонакъны ачыуландырадыла. Баш жигитни ич монологларына да эс бурурады. Ол кеси юсюнде бир тюрлю шарайып кѣрмейди. Жаш адамны ич сагъышлары, дунягъа къарамы, кесини жашауда жерин неде кѣргени да бу сѣзлеринде баямланадыла: «Была адамдан не кишилик излейдиле! Мен, алайда кырылгъанлача, жанымы бергенликге, халкъ манга къарамы киерик-ди неда немецлиле кырып кетген жашла сауму боллукъдула?»

Башда келтирилген юлгюлеге кѣре, ангылашыныулуду: тюз ниетли жи-гитлени сыфатларын кюурауда автор бирча шартланы белгилейди, терс кы-лыкълы жигитени сыфатлауда да алай. Ала жашаугъа къарамлары, этимчи-ликлери бла, кыйын кезиуде инсанлыкъ борчларын къалай ангылагъанлары бла энчиленедиле. Болсада, романда ачыкъланган сыфатланы барысы да эн-чи ызны сайлау бла чекленип къалмайдыла, экили болгъан жигитле да тю-бейдиле, тюзню терсен айыралмай, арсар болгъанла да бардыла. Сѣз ючюн, бий Шакъман улу. Аны сыфатында миллетни энчилеген илишанла толу эсле-недиле. Жигитни кылыгъын кереклисича ачыкълар муратда, жазычу аны энчи жашау болумда кесин къалай кѣргюзтгенин белгилейди. Немецли сол-дат аны кѣз туурасында тиширюу бла сабийге къол кѣтюргенде, чыдамайды, ачыуланганын билдирип, тишыруугъа намыс этерге кереклисин чертеди. Быллай чой-реликле чыгъармада аз туююлдуле.

Башда айтханыбыз бир ненча оюмгъа келтиредиди: Гадийланы Ибрагим суратлау чыгъармасында баш жигитлени сыфат къауумун тынгылы ачыкъларгъа итинеди. Аланы кылыкъ энчиликлери кыйын жашау болумлада чы-ныгъадыла. Жазычу жигитлерин, класс жорукъгъа кѣре угъай, ич дуняла-рына бла энчи кылыкъны кюурагъан шартлагъа кѣре айырады. Тарых тема-ны ачыкълау бла бирге автор жашау болумланы кюйсюзлюктери адамны къарамын, кылыгъын, ниет сезимин баямлап, аны къалай тюрлендиргенле-рине да эс бурады. Гадий улуну жазыу ызыны магъаналы шартлары – чыгъ-арманы текстине энчи фольклор сюжетлени кийириу, хапарлауну барыуунда бир тарых кезиуден башха заманны болумларын суратлаугъа кѣчюу, суратлау тилин халкъны кѣлден чыгъармачылыгъында хайырланылган суратлау амалла бла байыкдырыуду.

1988 жылда «Минги тау» журналны тѳртюнчю номеринде Гадийланы

Ибрагимни эки жангы чыгъармасы басмалангандыла: «Къанатлыда жел улуйду» деген къысха повести бла «Айтылмай къалгъан хапар». Биринчи по-вестъни хапарлау ёзегин кёчгюнчюлюкню бушуулу болумлары къурагъанды-ла. Таулу халкъны ёмюрлюк тарых сынамында сюргюнден уллу къыйынлыкъ болмагъанды. Гадий улуно чыгъармасы да «Къыйынлыкъ сынамагъан азат-лыкъны иги ангыламайды», - деп алай башланады. Жазыучу белгиленген тарых болумланы керти бетин ачады, анга не белги да магъаналыды. Автор хар болумну, хар сыфатны да ачыкъ этерге итинеди, тарыхны алдаусуз, хакъ суратын анга къатышхан, ол ёмюрде жашагъан адамланы къадарларын ачыкълауну юсю бла кёргозтеди.

Повестъни биринчи бетлеринден башлап, жазыучу окъуучуну Дмитро Крепакны сыфаты бла танышдырады. Совет аскерни офицери, къыйын жара-лы болуп, аягъы юсюне тургъандан сора, кесини аскер бёлюмюне къайтхан-да, командири анга жангы буйрукъ береди – битеу таулу халкъны туугъан жеринден кёчюрюрге. Ол сёзлени Дмитро акъылына сыйындыралмайды. Аны бла урушну аулакларында жигит сермешген, бир къабынны эки бёлюп ашагъан адамланы кёзлерине ол не бетден къарарыкъды? «Алагъа бу тюрлю зулму нек этилирге керекди?» - деген сорууларына НКВД-ны къуллукъчусу Скулин: «Сен бандитлени кёчюресе», - деп жууаплагъанды. «Ол оноуну эт-генле, нек эсе да, бизни акъылыбызны сорургъа унутуп къойгъанды-ла... Тауда бир жан къалдырмай кёчюрюрге буйрукъ барды», - деп ангыла-тыргъа кюрешеди майор Ростов.

Ол кюйсюз буйрукъгъа къажау туралмазлыкъларын, жарлы халкъны да бир тюрлю терслиги болмагъанын офицерле толу ангылайдыла. Лейтенант Крепак таулуланы эрттеден танийды. Юч айны ала бла жашагъан заманында ол сабыр, тёзюмлю, тюз ниетли, жумушакъ тилли халкъгъа ариу кёзден къа-рап башлагъанды. Таулуланы ичинде аны тенглери да кёпдю. Анга берилген кюйсюз буйрукъну толтуруу бла адам борчун ангылау кёлюнде чюйреклик туудурады. Бу бир бирге чюйре сюелген сезимле жюрегин болмагъанча къыйнайдыла.

Элни къуршалап, солдатланы бир къаууму намыс, хурмет деген затла-ны унутуп, адамланы жашагъан юйлеринден зор бла чыгъарадыла. Башхала-ры уа, артдаракъда сюелип, бу бола тургъан кюйсюз ишге толу ийнаналмай, къарайдыла. Къанатлыда – жияу, сыйыт, къычырыкъла, къаргъышла. «Битеу Къанатлы бирден ынычхады. Ол бегирек да ёхтюнгеннге ушагъан ынычхау, билмей тургъанлай, олсагъатчыкъда жаратылып къалгъан шайтан желча, чурх бурула да, кёкге сууурула, артха айлана да, кенгнге жайыла, элни, элли-лени да солууларын тыйды...».

Повестъде желни улууу къоркъуулукъ туудурады, жууукълашып кел-ген къыйынлыкъны белгисича ачыкъланады. Жазыучу къурагъан символла-ны къауумун халкъгъа жетген къыйынлыкъны суратлаугъа бойсундурады. Чыгъармада энчи эс бурурча шартла кёпдюле, сез ююн - урушдан жаралы болуп къайтхан таулу офицер, аскерчилени бирине айланып, айтады: «Биле-мисе, солдат, гитлерчиле окъуна эслерине келтиралмагъан ишни эте тураса сен!.. Адамны туугъан жерин сыйыраса! Элни сауларын ёлгенлеринден айы-раса!» Кёргенибизча, Гадий улу окъуучуну

эсине илинирик, чыгъарманы да магъанасын кючлендирлик сёзлени бла сыфатланы уста хайырланады.

Гадийланы Ибрагимни прозасы кёп магъаналыды, ол сюжет эм компо-зиция жаны бла тюрлю-тюрлю суратлау мадарлагъа таянып кьуралгъанды. Жазыучуну суратлау системасында публицистиканы, эпосну, реалист эм да психологиялыкъ хапарлауну илишанлары бири бирине келишдирилип бери-ледиле. Гадий улуну чыгъармаларында тарых бла бусагъат заман байлам-лыкъда ачыкъланады. Алада бир талай тематика ыз (урушну, кёчгюнчюлюк-ню, миллетле арасында шуёхлукъну, ата журтну суймекликни, ниет айы-рыуну темалары) айнытылады. Баш жигитлерини сыфатларын тенглешдир-генде, аланы кьуралыуларыны поэтика шартларын да ушашлыкъ эсленеди. Къаршы илишанлары болгъан, жангы къарамдан ачыкъланган жигитле адеп-къылыкъ, ниет жорукъланы жюрютген, гуманизм оюмну югюлерин кёргюзтген адамладыла. Аланы сынамыларында бла къадарларында миллетлик эм битеудуния сезимле баямланадыла.

90-чы жыллада Гадийланы Ибрагим жангы жазыу ызгъа кёчеди – сабийлеге жораланган суратлау чыгъармачылыкъгъа. Сёз ючюн, 1994 жылда «Минги тау» журналда авторну «Кичи келин» деген жомагъы басмаланган-ды, аны сюжет ызы «Царевна лягушка» деген белгили орус жомакъны хапар-лаууна ушашдырылып кьуралгъанды.

Гадий улуну чыгъармачылыкъгында кёчюрюу иш да энчи жерни алады. Аны хайырындан малкъар окъуучула башха миллет авторланы (Бертольд Брехтни, А. Чаковскийни, Н. Рябойну, А. Звыринни, Чингиз Айтматовну, Х. Шекихачевни, К. Эльгаровну) суратлау чыгъармалары бла шагъырейленирге онг тапхандыла. Жазыучуну бир къауум чыгъармалары да кеси заманларын-да орус, украин, къабарты тиллеге кёчюрюле тургъандыла.

Бюгюнлюкде да Гадийланы Ибрагимни суратлау чыгъармачылыкъгы айныгъанлай турады. Ол «Бир уртлам шаудан суу» бла «Сангырау заман» деген эки жангы повестьлерин бошاپ турады. Жазыучуну чыгъармачылыкъгы бусагъатдагы малкъар адабиятта сыйлы жерин алгъанды, аны байыкды-рыуда Гадий улуну къошумчулугъу шарт эсленеди.

Эсгертиуле:

1. Толгъурланы З. Малкъар прозаны юсюнден. Нальчик, 1994.
2. Писатели Кабардино-Балкарии. XIX – кон. 80-х гг. XXв.: Библио-графический словарь. Нальчик: «Эль-фа», 2003.
3. Гадийланы И. Нарт уя. Роман. Нальчик: «Эльбрус», 1982.

**АТАБИЙЛАНЫ Асият,
Илму-излем институтну
тамата илму кьуллукъчусу.**

САУГЪА

Быллай тойгъа мен биринчи кере чакъырылама. Той кеси да келе тургъан шабат кюн боллукъду. Бюгюн а Масхут мени къартлары бла танышдырылыкъды. Къартла – Масхутну аппасы бла ыннасыдыла. Той да аланыды.

Биз, Бештау орамда килисагъа жетгенлей, сол жанына бурулуп, эниште айландыкъ. Тюшден аугъанды. Кюн, сакъ жауун тохтагъандан сора этиучюсоча, хычыуун жылытады. Тар орамны эки жанында терекле, хазырла кибик, тизилгендиле. Кеслери да бир бийикледиле, кенгбутагъдыла да, биз салкъынлыкъ тюбюнде баргъаннга ушайбыз.

Орам жетген кертме ийис этеди. Масхутну билмейме, мени уа аууз сууларымы келтиреди. Тигелей баргъаныбыз къадар батманлагъа жууукълашханча болабыз – тереклени бал чибинле басхандыла. Ала асыры къадалып кюрешгенден, жызылдагъанлары аякъ таууш эшитдирмейдиле. Терек тюплерине агъызылгъан гагулары уа, чибин кеп басыннгандан, хазна кёрюннген окъуна этмейдиле.

Мен бал чибинлеге сейирсине мычыгъынчы, Масхут алгъаракъ ётюп, къабакъны кеслери жорюучю эшикчигин, кимден эсе да букъгъанча, сакъ ачды да, чыпыннга таянып тохтады. Боюнун созуп, арбазны теренине бир-эки кетре къарады. Сора, анда кёргенине чексиз ыразы болгъанча, къууанчлы ышарып, манга кёзю-къашы бла «ары бир къарачы» деген белги берди.

Арбазгъа асфалт салыныпды, жууулгъан этгенча, тазады. Эркин арбаз бла жемиш терек бурууну арасында чек салынмагъанды. Хар эки-юч атламдан, тюртю юлкуюлеге ушаш, гюл чомпучукъла ёседиле. Тереклени тюбю бир тюрсге ариу чалыныпды, бичен ийис а келмейди – чаллыкъны къурутмай жыйгъан болурла.

Масхут мен тегерекге-башха ол кёргюзтгенни эслемей къарай тургъанымы ангылады, баям, – инбашларымдан къучакълап, алгъаракъ тюртдю. Ол кеси да анга къарай балур эди, – мен сайнагъа кётюрюлген атлауучланы къатында не бла эсе да жубана айланган келбетли тыширынуу кёрдюм. Бизни былайда сюелгенибизден аны бир тюрлю хапары жокъду. Къарайма да, жашагъан адамды, алай нечир тизгинлиди, жаз кийимлери да токъ санларына къалай тап жарашадыла...

– Ол мени ыннамды! – деди Масхут. Алай ёхтем айтды да, бетине къарап, кертими айтаса деригим келди. Сорлукъ эсем да, ауузуму ачаргъа къоймады, мени кесине хыны тартды. – Къалай жашды алыкъа мени ариу ын-нам! – деп махтанды. – Къаллай огъурлулукъ барды аны къызылингилек бетинде, къалай жумушакъ къарайдыла аны уллу кёк кёзлери! Ант этеме, барып, жаягъымы жаягъына къысарыгъым келеди бусагъатда...

– Къой, сабыр бол, сени кирписырт сакъалынг ачитхан иш этер жа-

ягъын, кьой, маржа! – деп тиледим. Мен аны сёз чучхурун лакъырда бла тыяргъа кюрешгенлигим эди ансы, бир сёзю кьалмай тюз эди, алай ол мени ауазымы эшитген да этмеди.

– Ант ичмейме, алай ыннамача тансыкъ кесими тапхан анама да бола болмам дейме,– деди Масхут, мени кьучагъындан ычхындырып, бетиме ийнаныргъа чакъыргъанча къарай. – Туугъанларын неда бизнича туудукъла-рын несин айтайым, келинлери окъуна хар жолукъгъандан бир жыл кёрмей тургъанча тансыкълайдыла аны. Жангыз киеую Петр Семёнович Кареглаз а, ол айтхан болса, къайын анасыны кьолун сууукъ суугъа окъуна тийдирмез эди, тейри!

– Къайсыды ол алайда сёлешген? – деп, бизни таба бурулду. Масхутну ыннасы, атлауучладан тюшюп, кьолун мангылайына салкъынлыкъ этип, кёзлерин, иги кёрмеген адамча, кысаракъ этип къарады.

– Менме, бабуля, менме! – деп, мен къатында сюелгеними да унутуп, эки кьолун да, учаргъа тебиреген кышча, кенг жайып, Масхут арбазгъа чапды.

Кенгжауурун, бёкем Масхут ыннасындан иги да бийикди да, тиширыуну бетин кёралмадым. Туудугъу уа, ийилип, ыннасыны жаякъларын уппа этди. Сора, бетине тансыкълап къарай, тюз артха таралгъан акъ чачын кьолу бла сылады, башын ёшюнюне кысыды да, жаягъын ыннасыны тёппесине салып, эки жанына чайкъала, иги кесек мычыды.

Алагъа, менича, кенгден къарагъан Масхут ыннасын ёз анасындан кем соймегенине анга ант ичирмей да ийнанырыкъ эди.

– Кет-кет, кёлومه тийип тураса сен мени, – деди ынна, башын туудугъуну кьучагъындан айырып, аны бетин кьубултхан, къарамы бла, кенг ёшюню а жумушакъ кьолу бла сылай. – Кет, аман зат! – деп, керти окъуна ёпкелегенча этди.

– Не-е-ек, бабулячыгъым? – деп, ойнакълай, Масхут ыннасыны инбашларына тюшген чикилясын алып, башына тап жарашдыра тебиреди, ол а кьоймады, чикилясын артха сыйырды.

– Тюнене Хасаниядан къайтхандан сора бери нек келмегенсе, къайда айланаса андан бери? – деп, соруу этди ынна, бир кьолу бла туудугъуну белинден кьучакълагъанлай келе-келип, кенгбутакъ, кьалынчапыракъ кьоз терек тюбюнде узун шинтикге чёгюп, чикилясын кысыды.

– Да мен бусагъатчыкъда келе турама Хасаниядан!.. Кече Масхутлада кьалыргъа боллукъма деген эдим да! Ансы сени кёрмей а къалай кетип кьалыр эдим мен юйге, бабуля!.. Ма-а, ол алайда сюелген да шагъатымды...

Мени кеси чакъырып келгенин унутхан эсе да, эшик аллында кьалгъанымы энди эсине тюшюрдю, Аллахха шукур... Аны алай «унутуусуна» Масхутну нёгерлери барыбыз да эртте юйреннгенбиз. Анга кёлкъалды этерге кишини эсине да келмейди. Тюз танышханлай окъуна ол адам бла сабийлигинден бери бир юйорде жашагъанча болуп кьалыучуду. Ётюрюк айтмаучусун да уста билебиз, алай бюгюн а, билген Аллахды ёзге, мен анга артыкъ тынгылы шагъатма деп да къалай ий-нандырайым,– былайдан узакъ болмай, орамда тюбегенбиз, аны бюгече Хасанияда кьал-гъанындан а хапарым да жокъду. Айтханымча, кьартла бла танышдырама деп чакъыргъанды.

Ма энди мен барып, кьолундан тутуп келтиргинчи, кьайын анасына ёпкелеген киеу кибик сюелгенлей туруп алайда! – деп, Масхут мени таба айланды, мен да керти кьолумдан тутуп элтеди деп кьоркьгьанча, арбазгъа терк ётдюм да, ынна бла саламлашдым, экибиз да атларыбызны айтып танышдыкъ.

– Бек аздан бир юч-тёрт кере киеу болуп кёргенча айтады кеси уа, – деп, кюлюп, желкесинден тюртдю ынна.

Масхут окьууну бошагьандан сора Арисейде юч-тёрт жыл ишлеп кьайтханды. Студент жылларында окьуна спортну устасы болгьан эди. Шёндю уа ол эркин тутушуугъа юйретген кенг белгили устазды. Нёгерлерери, сохталары, танышлары да бек кёпдю. Мен а аны бла быйыл ишлеп башлагьанма. Бери биринчи кере келеме, кесини юйюнде уа бир да болмагьанма. Сёлешгенде атларын эшите тургьанма, таныгьан а этмейме.

– Былай олтура турчугъуз, мен сизге бир жемишчикле алып келейим,– деп, женгил туруп кетди Елизавета Сергеевна. – Кьонагьынгы ары сайнагъа чыкьырырмы эдинг, жашым, ач болурсуз, – деди ол, артха айланып.

Биз Елизавета Сергеевнагъа жууап бералмадыкъ.

– Не болдунг, анам?.. Бу сютчюкню экинчи кере жылытама, энттада суутдунг да кьойдунг, кьара сен анга!.. – деп тырман этип сёлешди жыл саны бир эллиге жууукьлашхан бийик санлы, толу тиширыу.

– Ол Вера Владимировнады,– деп, кенген танышдырды Масхут мени,– ыннамы бек тамата келиниди. Аны кьатында чючгюрген зат этме: олсагьатдан тутуп, Александра Андреевнагъа элтип барыр...

– Жётелим тохтагьанды, жугьум да аурумайды, – дерге кюрешди Елизавета Сергеевна жалынган ауаз бла, алай ол тиширыу аны айтханын этерча кёрюнмейди.

Жаучукь эритгенме ичинде, бу сютчюкню жылылай уртла да, былай терек салкьында таянып бир сагьатчыкъ солу, жётелни юсюнден а Сашенька келсе сёлеширбиз... Масхут! – деп кьычырды ол Вера Владимировна дегени, бизни алайда эслеп. – Чапчы, бир жастыкъ чыгьар.

– Бар, жашым, бар, жастыкъ келтир, Верачыкъ айтхан эсе, кьоймаз,– деди Елизавета Сергеевна, аллыбызда алаша тёгерек столчукьну юсюне табакь бла алмала, кертмеле салып, кьатыбызгъа олтура. – Не эсе да сууукьсурап турама деген эдим кьартха, кьалай да эшитип кьойду Верачыкъ, адырла жууа айлана эди аш отоуда... – деп сейирсинди Елизавета Сергеевна, аны тарыкьгьан этгенча сёзлеринде ыразылыкь да, ёхтемлик да тенг эшитилдиле. – Сен а, жашым, кьабартылымыса, таулумуса? – деп сорду ол.

– Таулума.

– Алай соргьаным кёлонге тиймесин, Омар, сыфатыгьыз, атларыгьыз да бирге ушайдыла да, бир биригизден айыралмаучума... Кьзахстанда тургьаныбызда, малкьарлыланы сормай танычу эдим, мында уа... бир юйюрню адамлары кибиксиз...

– Алайды, тюз айтасыз,– деп бой салдым мен. – Тилибизден сора башхалыкъ жокьду.

«Кьзахстанда» дегенин ангыламадым да, сорургъа бла сормазгъа

арсарландым, алай мен таукел болгунчу, кьатыбызгъа Вера Владимировна жетди.

– А-а, кьонагъыбыз да барды да, сау келигиз! – деп кьол берди ол, атын кеси айтды. Мен да ёрге туруп, саламын алдым, атымы айтдым. – Бизни Масхутчукъну нёгери болурсуз? – деп сорду.

– Сиз бек тюз ангылагъансыз: Омар сизни Масхутчукъну нёгериди! Кеси да биз барыбыз да суйген Масхутчукъ бла бирге ишлеп башлагъанды. Таулу жашды. Хасаниячыды. – Масхут атлауучладан секирип тюшдю, экин-чи секирип, кьатыбызгъа жетди. Мени аузум жууап берирге ачылгъанлай кьалды. – Ол билдириу бизни Верочка Владимировнагъады. Сизге уа, багъалы бабулечка Сергеевна, ма былайчыкыгъа таяныргъа буюрулгъанды, – деп, агъач ундурукыгъа кьалын, жумушакъ жабыу жайды, башына акътыш жастыкъ салды. – Сизни алайчыкыгъа дери ашырыргъа эркин этигиз, бабулька-бийче! – деп, ыннасыны аллын-да баш ийди.

Елизавета Сергеевна мени кьатымда олтургъан жеринден бир ариу, бир жумушакъ ышарып турду да, сютюн ичип бошагъан аягын да келинине узатып, Масхутну кьолтугъуна кирди, туудугъуну болушлугъу бла ундурукъ-гъа жатды.

– Мындан сиркиу сабийинг болгъан болмаз сени, анабыз, – деди Вера Владимировна, кюлюп, Масхутну чачын тозурата.

– Сиркиу туйюлме мен, Верочка Владимировна! Мен сизни барыгъызы да ийнакъ балачыгъыгъызма...

– Сен бизни жаншакъ балачыгъыбызса, – деп, Масхутну чачын биягъыча тозуратып, жаягъына да бир-эки кьагъып, юйге бурулду.

– Угъай деп даулашаллыкъ туйюлме – алай окъуна болурма...

Масхутну ол айтханы тиширыулагъа бир бек хычыуун кёрюндю, баям, неге эсе да чексиз ыразы болгъан адамлача кюлдюле. Мен да алагъа кьошулдум. Бирде быланы юйюрлери Къазахстанда таулула бла кьалайда -жашагъанын соралмай кьалгъаным эсиме тюшдю. Алай Масхут, биз иги кюлюп да бошагъынчы, хапаргъа киришди да, бу жол да сёзюн бёлюрге болмадым.

– Ол мени чачымы бармакълары бла былай ариу тарап, жаягъымы кьол аязы бла уппа-чуппа этип кетген огъурлу тиширыу бла менсиз танышдынг. Мени да кьыйнай турмай танышханынгы иги окъуна этдинг. Алай эсингде болсун, Омар, артда эшитмеген эдим деме: аны кьатында чючгюрген иш этме деп жангылып айтханыма, Саша... эсе да – Сашенька Андреевна бла Верочка Владимировна болгъан жерде тамагынгы зат ариуласанг, жётел этгенсе деп, багъып башларыкьдыла, анга сейирсиннген иш этме. Саша – мени бабулячыгъымы бек кичи, бек суйген кьызчыгъыды, алай эсе уа – мени атамы эгешчигиди, Аллах да, бабуля да бир кибик суйген Петр Семёнович Кареглазны бийчесиди. Башхаларыбыз бла артдаракъ бери келгенлери кьадар танышдыра турурма, заман жетерикди. Алай бу арбазгъа биринчи атлам этген адамны бизни юйюрюбюз бла танышдырыу тукъумну ийнагъындан башланыучуду. Ол а, кесинг билгенден, – менме. Бабуля кюлгенин тохтатханды, алай эсе уа – мени жаншагъаным аны эрикирип башлагъанды, энди оюнсуз

айтайым. Аппам бла танышдырыргъа айтхан эдим сени, ол келгинчи тынгылап туралмайбыз, таулула айтычулай, жол кесейик. Бол-сунму? – деп сорду да, жууапны да кеси берди: – Болсун!

2

«Малкъар тилни юйюбюзде хазна къалмай барыбыз да билебиз, ол аллай бир махтаныр зат да туююлдо, – аны бизден сора да кёпле биледиле. Билирге суюмегеннге уа не этериксе, кесигиз айтычулай, – суюмеген бал да, жау да ашамайды. Ол алайды, болсада битеу республикада окъуна менден сора малкъарлы атны жюрютген орусла адам табарсыз деп а айталмайма. Орус атланы кёп минг къабартылы да, аллай бир малкъарлы да жюрютедиле, Масхут а – жангыз менме! Ол атны манга аппам Андрей Миронович Серпин атагъанды.

Фронтчу нёгерин больницагъа алып кетгенлерин эшитип, аппа ары ашыгъып баргъанлай, анга биреулен мени туугъаным бла алгъышлап сёлешгенди. Ол а, артыкъ кёз-къаш да бермей, суююнчюлюк алыр мурат бла чабып жетгеннге бурулуп да къарамай: «Жашха Масхут атарсыз!» – деп буюруп, кетип къалгъан хапары барды. Аны манга ма былайда олтургъан бабулям айтханды, алай эсе уа – ол кертиди!

Кёп жылланы ичинде къыйнап тургъан осколкаларын алдырып жатханында, Масхут аппа мен больницадан аны атын алып чыкъгъанымы биле да болмаз эди. Хасанияда экибизге да атап къурманлыкъ этгенлеринде, алгъыш аякъны кётюрюп айтханын а ол кюн ары чакъырылгъанла шёндю да унутмайдыла. Сабийге аллай саугъала салып эшитмегенме деп бир-бирле, мени кёрселе, бюгюн да айтадыла. Заманында уа терслепми огъесе сейирсинипми айтхан болур эдиле, ким биледи...

Масхут аппа бла мени аппам Андрей Миронович урушда арбачыла болгъандыла. Экиси да ат арбала бла окъ-топ ташыгъандыла. Урушда тынч къуллукъ болмаз. Алай жаланда ушкок отдан окъуна угъай, хазыр патронладан толу ящиклени жюклеп, къызыу къазауат баргъан жерлеге элтип, жашырында тургъанланы къатларында туююрюп къайтхан, кеслери айтычулай, къарангы кече минала салыннган аулакда айлангандан башхамыды! Ала уа керек болгъан заманда, арбаларын жюклеп, керек болгъан жерлеге окъ-топ ташып тургъандыла.

Кече-кюн, кеч-эртте, жауун-жел деген затладан солдатны хазна ангылау болмайды, дейдиле. Ала уа солдатла эдиле. «Керекди!» – деген сёз алагъа болжалгъа салынмаз баш буйрукъгъа саналгъанды...

Ма алай тёрт жылны кёзюнде ишлегендиле. Солуу излемегендиле. Къыйналгъан этебиз деп тарыкъмагъандыла. Кечди, танг атса барырма деген акъыл эслерине келмегенди. Жауунну тохтарын, желни селейирин сакъламагъандыла. Уруш майданнга, аскер кийим кийген адамла жан аямай согъушхан жерлеге ат арбала бла ящикле ташыгъандыла. Къыйыры-башы сау тёрт жыл!.. Госпитальлагъа да тыше тургъандыла. Тюрлю жара таплары кёпдюле. Ненча кере къалайда къалай жаралы болгъанла-

рын а бири да айтмагъанды.

Масхут аппаны «Къызыл Жулдуз» ордени артыкъды ансы, экисини да бирси аскер саугъалары бир кибикдиле. Ол орденни да кеслери аякъ юслерине сюелалмай, эслери тая тургъан эки жаралыны – мени аппам Андрей Миронович Серпинни бла хыйсапсыз къыйын уруш бардыргъан ротаны командири бир тамата лейтенантны ала сермешген къол ичинден чыгъарып, госпитальгъа жетдиргени ючюн алгъанды. Мени аппам айтхандан а ол кюн Масхут аппа кеси да аладан артыкъ онглу болмагъанды: къаны асыры кѣп кетгенден, санитарла алларына чыкъгъанда, тышындан болушлукъсуз арбадан тюшалмагъан эди.

Эки аппаны да урушха дери жашаулары бирге бек ушайдыла. Экиси да туугъан жерлеринде сабан сюргендиле – бири Дон черек жагъасында, бирси уа – Нальчик башында. Жаш юйюрледе школга энди жүрюй башлагъан сабийлерине къууана, тамблагъа жарыкъ муратла эте айланган жаш атала солдат шинельлени бир кезиуде кийгендиле. Къайда эсе да Москва тюбюнде жолукъгъандыла. Урушну къалайда эсе да Прага тийресинде бошагъандыла. Хорламдан сора уа эки жылгъа жууукъ башха жерледе башха тюрюлю жашагъандыла... Тюзмю айтама, ыннака Сергеевна?»

– Бек тюз айтаса, жаным... Алгъа Масхутну сени аппанг излеп башлагъан эди: къагъытла жазып кѣп кюрешген эди, табалмагъан эди ансы, – деп бардырды туудугъу башлагъан хапарны Елизавета Сергеевна – Нёгерини юйюрю къайда жашагъанын ол бек уста биле эди. Хасаниягъа жазгъан биринчи къагъытына «Пригородныйде аллай адам жашамайды» деген жууап алгъанда, Андрей Миронович аны ючюн сархош болгъан эди. Элни жаланда аты тюрленип къалмагъанын бизде алыкъа киши да билмей эди. Андрей а кече жукъусуз, кюндюз тынчлыкъсыз болгъан эди.

– Ма санга жууап! – деп, ала анга кесича жарсыгъан да, сейир да этерик кибик, хар жолукъгъан танышына къагъытын кѣргюзте айланды. Хасаниягъа дагъыда эки-юч жазды. Андан а жууап да келмей тохтады. Шѣндю биз ангылагъандан, андагъыла жууап бере эрикген болур эдиле. Энди аланы да ангыларгъа керекди – ары жангыз сени аппангмы жаза болур эди ол заманда. Ишни тюзюн а мени къайын жигитим Алексей айтхан эди.

Алексей Миронович эрттеден окъуна Ростовда жашап болгъанды. Мен таныгъанлы... десем да – биз Андрей бла бир бирни ангылап, ол артда аны бла танышдыргъанлы да Алексей темир жолда ишлегенди. Урушха да аны ючюн алмагъан эдиле. Аскер кийим кийип, къолуна ушкок алмагъанлыкъгъа, кѣпледен аны къыйыны уллуду – ол машинист эди! Бизге уа ыйыкъдан бир, бек кеч къалса, – эки ыйыкъдан бир кере келе тургъанды. Онгу болуп, ол адетин бизни Алексей бир да бузмагъанды.

– Алѣшка, сен мындан жукъ ангылаймыса? – деп сорду Андрей кичи къарындашындан ол бизге келген кюнлерини биринде.

– Ангылайма, – деп, сабыр жууап этди Алексей.

– Да ангылат сора манга да бир зат!

– Несин ангылатайым да мен аны санга?.. Сени фронтчу къарындашынг малкъарлыды да?

– Хау... Алайды...

– Малкъарлыланы уа барысын да жерлеринден кыстагъан... эсе да кёчюрген этгендиле...

– Къачан?! Къайры?! Нек?!

– Сабыр бол, къарындашым, кычырма,– кёремисе, адамла, тьююшген этген сунуп, бизге къарап турадыла...

– Айт! – деп кычырды Андрей, къарындашыны тилегин эшитмегенча.

Нек кыстагъанларындан-кёчюргенлеринден хапарым жокъду, аны юсюнден кёп тюрлю таурухла жюрюйдюле, тюзюн киши билмейди... Ол заманда сиз алыкъа урушда эдигиз...

– Сора Масхутну сабийлерин кеси урушдан къайтхынчымы кыстагъандыла юйлеринден?

– Хау.

– Ол а жетген жеринде саугъала жарашдыра айлана эди жашчыгъына да... Къачан кыстагъандыла дединг?

– Сиз къайтырдан бир жылдан да артыкъ алгъа... Мартда...

– Мен а унутуп къойгъанды таулу къарындашым деп тырман эте жашайма мында!...Масхут а юйюрюн окъуна табалмай кългъан эсе уа! Угъай, тапхан болур ансы... Огъесе кеси да бир палаххамы учунду?.. Къыралмы кёчюргенди?

– Езге уа!.. Башха кимни барды аллай эркинлиги?

– Къыралны уа бармыды аллай эркинлиги?! Угъай, бизни къыралыбыз аллай адамсызлыкъ этерге амалы жокъду!

– Этгенди, къарындашым, этгенди...

Ол ачы хапар Ростовда жуукъларыбызны сорургъа да къоймады. Къарындашла, башларын энишге ийип, Алексей а тютюн къабындырыргъа окъуна унутуп, кёпге дери тынгыладыла. Не бек арып болсала да, тюз жолугъуп, бир бири къучакъларындан айырылгъанлай, Мирон улула Дон черекге жууунургъа чабыучу эдиле. Бу жол ол адетлерин да этмедиле. Мен да аны сылтауун ангылаялмаз кызычыкъ тьююл эдим, чексиз ачыу этдим, кёп затны ангыламасам да, сёзге кшошулуп, ауур сагъышларын бёлмедим.

Къарындашла алыкъа толу ангылашынмагъан жарсыу тубюнде кълдыла. Мен а аланы ауур тынгылауларын кётюралмадым. Барып, жангыз къайын жигитими келирине хазырлап тургъан тауукъчугъуму биширдим. Кимге эсе да неле эсе да мурулдай, стол къурадым. Аллай кезиуде этиучюбюзча, шеша чыгъардым.

– Къалайгъа элтгенлерин эшитген, билген адам зат чыгъар эсе уа, энтта жазып бир кёр, тургъан жерлерин билдиригиз деп тиле,– деп юйретди Алексей, этиучюлерича, жолукъгъанлары ючюн алгъыш да айтмай, ал аякъланы тынгылагъанлай бошатхандан сора. – Мен да ол узакъ жарылагъа жюрюучо машинистледен жукъ эшитгенлери бар эсе, билирге кюреширме,– деп сёз берди.

Андрей Миронович къарындашы айтханча этди – алгъыннгы

хасаниячыладан бирлери бла кыагыт жюрютгенигиз бар эсе, адреслерин жиберигиз деп тилеп жазды. Алай, кыагыты ачылган да этмей, алгынча «Пригородныйде аллай адам жашамайды» деген жазуу бла кыайтды. Андан сора Андрейни тынчлыгы, чыдамы да тауусулду. Кюз артында тирликни жыйып бошаганлай, жолгъа атланды ол Пригородный деп аталган Хасаниягъа...

Елизавета Сергеевна хапарын тохтатды, кесини боюнун, ёшюнун да кьол аязы бла сылайды. Анга сёлеширге кыйын болганына тышюндюм мен. Аны Масхут менден алгъаракъ сезген болур эди, – ыннасыны айтылмаган тилегин ангылады, баям, – ийилип, кесини боюнундан кыучакълатып, агъач ундурукъда тап олтурду, аркъасына жастыкъ салып, артха таяндырды.

– Таян, бабуля, тынчайган эт, – деди Масхут, юйге сагъайып къарай. – Эсгерме жукъ да, керек туююлдю... Суучукъ зат уртлармы эдинг? Не зат келтирейим?

– Жукъ да керек туююлдю, жашым, – деп, Елизавета Сергеевна тудугъуну мангылайын, жаягын да сылады, бетине кыубултуп къарады. – Былай кыатымда олтур... Омар негеринг а не болду?

– Ма-а, былайдады.

– Сиз ач болурсуз, ишден келесиз.

– Бусагъатчыкъда Омарлада ашап чыкыганбыз, – деп, ётюрюк айтды Масхут, – ач туююлбюз. Сен тынчайган этчи.

– Охо да, тынчайыб' а, Верочка мени мында бир кёп ишлерге кыойган болурму дейсиз...

Быланы хар айтханларында бир бирлерине ыразылыкъ да, сыймеклик да эшитиледи. Анда-санда этген тырманлары уа алгыш айтханчады.

Тудуугун тынчайтыргъа кюрешгенликге, Елизавета Сергеевнаны Махмут махтанган кызылингилбети тюрленгенди, уллу кёк кёзлери толгандыла.

3

Эшитгенинги, кёргенинги бирлери тюрлене жашай барадыла, бирсилери уа эсден, къар эригенча, кетедиле. Жаланда Елизавета Сергеевнаны айтханларыча, жүрекге терен сингген жашайды анда, башхаланы ангылай билген жүрек, аланы жарсыуларына бла кыуанчларына тенг кечинирге жер табылган жүрекке сингген зат, ёмюрде унутулган да этмейди ол.

Биз тынгылаганлай иги кесек олтурдукъ. Бир заманда орам табадан машина кыаллай эсе да биз эшите юйренмеген тюрлю чуу-чуу, хур-хур таууш этдирди. Ол манга сахарда машиналары сансыз кере кычыртыучуларындан чыртда башха кёрюнмеген таууш Елизавета Сергеевнаны чексиз кыуандырды. Ингиликлери ол мен биринчи кёргенимдеча кызара тебиреген бети олсагъат жылы саламгъа жууап бергенча жарыды. Кыабакъны ары жанындан киши да кёрюннгюнчю, «Юйде ким барды?» – деген жютю тиширзу ауаз хауаны жырды.

-Биз барыбыз да Сашенька деучюбюз олду,- деп танышдырды Масхут, – унутмагъан эсенг, мен санга айтхан эдим: атамы кичи эгечиди.

Александра Андреевнаны тюз артха таралгъан будай салам бетли къалын чачы инбашларына тѣгюлюпдю. Жагъасы ёшонюне дери кенг ачылгъан узун акъ жаз жыйрыкъ ариу токъ санларын черте, юсюне жабышдырылып къалгъанчады. Жумушакъ жаз чурукълары асфальтда окъуна таууш этмейдиле.

Алан, мен бу битеу бети бла былай суйдюмлю ышаргъан тиши-рыуну къайда кѣргенме деп келди акъылыма. Сора нек эсе да, артха бурулуп, Елизавета Сергеевнагъа къарадым. Алайды, алай, кызы ана-сыны жаш кезиуюню суратыды.

Аны ызындан арбазгъа, къучагъы бла бир кызыл, сары, акъ розала кѣтюрюп, орта бойлу, жашаулу чалбаш киши кирди. Сабий жашчыкъ-ча, ёрге-ёрге секире, аллына чапхан Масхутха ол не этеригин башы бла кѣргюзтдю. Гюл гюлте кѣтюргенни уа ким болгъанын нѣгерим танышдырмай билдим – ол аны аппасы Андрей Миронович Серпин эди.

Масхут а, эшта, аппасыны аллай белги-буйрукъларын толтура туруучу болур эди, – бу жол да, чабып, уллу темир къабакъны ачды. Андан сора кѣп да мычымай, арбазгъа бир акъсыл «Жигули», къуудуш-ха юйреннген танача, шыбыртсыз кирди. Ол машинаны келтиргенни да сорма таныдым – Пѣтр Семёнович Кареглаз. Масхутну хапарларындан таныдым эсем да, таулу адет бла таматаланы алларына кесим барып, къол бердим, саламлашдым.

Саша, эсе да – Александра Андреевна бла Пѣтр Семёнович Елизавета Сергеевнаны жаякъларын уппа этдиле, саулугъун сордула, эки жанына олтуруп, къайда болгъанларын, къайдан келгенлерин айтдыла, юйдегилерини юсюнден соргъанларына, сохтала устазларыны аллында-ча, жууап бердиле. Алагъа кенгден къарай сюелген Андрей Миронович, бирсиледен энчи бир тасха билген адамча ышара келип, гюл кысымын Елизавета Сергеевнагъа узатды.

– Быллай ишни жашаумда биринчи кере эте эсем да, быланы санга бек суююп келтиргенме! – деди ол.

– Мен сени таныгъанлы, бюгюн болмаса, ётюрюк айтып эшитме-генме, Андрюша! – деди Елизавета Сергеевна, къууанчлы ышарып, гюллени къучагъына уллу ыразылыкъда алды, бетине жууукъ келтирип, ийисгеди – Къар эригенден экинчи къар тюшгюнчю, юйге къолунгда гюл кысымсыз киргенсе деп да билмейме...

– Да анса уа... Да... Мен быллай затланы сатыпмы ала эдим... Мен ол заманда ишден къайтып келе...

– Дон жагъаларында, къазах тюзледе да къаллай гюлле ёсгенлерин сен манга келтирген кысымладан билирге боллукъ эди...

– Манга аланы санга деп жыйгъаным окъуна зауукълукъ бериучю эди, сени алагъа къууанычунг а...

Ала бир кысха заманчыкгъа алайда кеслери жангыз болмагъанла-рын унутдула. Туудукълары, къызлары, келинлери, киеулери, тыш адам да сюелгенин эслемедиле. Суююп эстердиле, жаш бет алдыла, мылы-

ланган кезлери жилтиредиле. Сора – уялдыла. Къарамларын бурур жер тапмай, башларын энишге ийдиле.

Вера Владимировнаны къайдан жетгенин эслемедим, къолларын ёрге кётюре келип, къайын атасын, къайын анасын да боюнларындан къучакълап, башларын кесини эки жаягына къысды.

– Багъалы адамларым! – деди ол, кёлю толуп, ауазы къалтырай. – Къалай игиди сизни дуняда жашагъаныгъыз! Къаллай насыпды бизге!..

Тамата келинни ауузундан кеслери айтыргъа деп тургъанны эшитгенча, къатларына барып, Сашенька атасыны, Петр Семёнович а къайын анасыны инбашларындан къучакъладыла. Масхут а, аны насыпды этген бир багъалы затны кёрюп абызырагъанча, кенгден къарагъанлай турду. Ол жютютитил туудукъ айтыргъа сёз тапмады. Мен аны алай халда кёргенме деген адамны танымайма.

Мен алайда эслегенден, былада кичилени алагъа хурмет бергенлери, адетни билгенлери да таматаланы бек къууандырады, кичилеге уа алагъа таматаланы ыразы болгъанлары насып береди. Быланы хар бири биреуленни битеу барысын да бир кибик суйгенинден, барысы да уа – ол биреуленни суйгенлеринден жашауда энчи зауукълукъ сынаидыла. Мында, бу таматаланы юйюнде, къарайма да, санлары угъай, жанлары да солуйду.

Дагъыда бир-эки сагъатны ичинде туугъанла, туудукъла, киеуле, келинле, жууукъла, тенгле да келе, кете турдула. Мында келгенлеге дайым къууанып тюбедиле, кетгенлени аз олтургъанларына жарсып, ашырдыла... Алдаусуз бет жарыкълыкъ бир да тюрленмеди, ариу сёз таркъаймады. Арбазгъа аягъы басханны бирине айырып къарамадыла, стол артына олтуртмай, ауузландырмай кишини да жибермедиле. Ол къадар адамгъа шапалыкъ этген Вера Владимировнагъа алгъыш айтмагъан, аны бир махтама-гъан да болмады.

– Сора, жашла, сиз экигиз да бирге ишлейсиз? – деп соруп, ушакъ ачды Андрей Миронович, барысы да кетип, таматаланы арбазында кеслеринден сора Масхут бла мен къалгъанда.

– Хау, бирге ишлейбиз,– дедим мен. – Масхутларыча сынаулу да туююлме, мени шёндю алгъандыла ишге.

– Къайгъырмаз, суйюп ишлей эсенг,– олду бек башы. Сынау дегенинг а терекде битген жемиш туююлдю, аны кепге уруп да чыгъармайдыла,– анга заман керекди,– деди Андрей Миронович. – Сизни борчугъуз бек уллуду, жашла, жүрек бла ишлерге керексиз: юйретниу – хунерге жол ишлеудю, ёмюрлюк ишди.

– Да болалгъаныбызча кюрешебиз, аппа,– деди Масхут, къайры эсе да ашыкъгъанча, ёрге туракълай, жерине жангыдан олтура.

– Сиз «кюреширге» эркин туююлсюз! – деп, туудугъуну сёзюн бёлдю ол, сора, хыныракъ сёлешгенине сокъуранганча, бир кесек тынгылады – Ыхы, да сохталарыгъызда уа бу жууукъ заманда кесигизни хорлаяллыкъла бармыдыла?

Бизге сохталарыбызны махтар заман берилмеди: Елизавета Сергеевна уллу мияла табакъны ёре къалап, къан къызыл баллиле келтирди.

Бучукъланы чѣплей сѣлешсегиз а, – деди ол тилеген ауаз бла. – Сѣзюжно бѣлген болурма... Сиз келирни аллында Масхут бла мен Омаргъа сени Масхутланы излей чыкъгъан хапарынгы айта тура эдик...

Да ол эсгериуле уа сени артыкъ уллу тынчайтыучудула деп да билмейме, Лиза... Сора... бизни къачан эсе да къалай жашагъаныбыз кимге керекди бюгюнлюкде...

– Бизге! – деп таукел айтды Масхут. – Омаргъа! Манга! Минглегел!.. Бюгюн мен Омарны бери сизни бла танышдырыргъа чакъыргъанма... Омар уллу таулу юйюрню таматасыды. Беш къарындаш бла юч эгеч боладыла... Атасы, анасы да, бизни Сашенькача, Къзахстанда туугъандыла... Бир бирлерин а халкъ бери къайтып келгенден сора тапхандыла...

Ол айтханларыны барысын да Масхут, сѣзюмю бѣледиле деп къоркъгъанча, ашыгъып санады. Аны сѣзюн бѣлюр акъылы кишини да жокъ эди. Айтханларыны уа барысы да керти эди.

Ол заманны документлерине кѣре, Уллу Хорламны жылында битеу да къысталгъан малкъарлылада алтмыш алты сабий туугъан эди, минг бла беш жюз бла токъсан эки адам а ѣлген этген эди... Алтмыш алтыны сау къалгъанларыны экиси мени атам бла анамдыла. Ол алайды. Болсада Масхут муну аллында ыннасына эсгерме жукъ да керек тюйюлдю деп тилеп, энди уа ол заманны хапары бизге керекди деп сюелгенин иги ангылаялмадым. Сора: «Бизни Сашенькача, Къзахстанда, – дегени... Была ары къалай тюшгендиле? Елизавета Сергеевна айтхандан, Къзахстан ала жашагъан жерди ансы, была ары бара, къайта турмагъандыла, ма къызлары да анда туугъанды, Андрей Миронович да анга къзах тюзледе гюл къысымла келтирип тургъанды. Масхут къарындашы аскерден да къайтхынчы, аны юйюрюн кѣчюрюп жибергенлерин а Алексей Миронович Ростовдан аланы кѣре келгенинде, Дон боюнунда айтханды. Сора Елизавета Сергеевна да хапарын эрини Хасаниягъа атланнганы бла бошагъанды, Къзахстанны юсюнден жукъ да айтмагъанды.

Охо, барысы да алай окъуна болсун – Дон черекни жагъалары, Ростов, Къзахстан... Нальчикге уа сора къалай тюшдюле была? Мен ол сагъышланы ичинде, терен орманда ажашып, къалай соруп чыгъаргъа билмей, сорургъа уа керекмиди да деп, кесим бла даулаша башлагъан кезиуде Андрей Мироновични сабыр ауазын эшитдим. Алай ол да мени излегениме жууап берирча кѣрюнмеди.

– Къалай турады Масхут?... Не ишлейди?... – деп, башын кѣтюрмей, кишиге да айланмай сорду ол. Жууапны, сѣзсюз, туудугъу берирге керек эди, алай, нек эсе да, Масхут аузун ачмады, тунтуйгъанлай къалды, сорууун а ол да къатламады. – Эки ыйыкъдан атлагъанды мен аны кѣрмегенли, тохтасын ол, бери таба бир айлансын!.. – деп жаныды Андрей Миронович. Масхут бла мен бир бирге соруулу къарадыкъ, сѣз айтмадыкъ.

– Да сен а аны юйюнден чыкъмай тура болурса, хау... Кесибиз барыры орунуна дагъыда анга кѣл ашайбыз!

– Тюзсе, Лиза, – деп, бетин эки къолу бла да жукъусун аяздырыргъа кюрешгенча сылай, терен кючсюндю. – Бек тюзсе!.. Былайдан Хасаниягъа баргъан тенгли бирге уа аркъасына кѣтюрюп да элтген эди Масхут

ротаны командири Сафонов бла мени!.. Кеси жаралы болуп тургъанлай окъуна!.. Андан ары да агъач ичлери бла аллай бирге, арбасына жюклеп... Осалбыз, игиликни унутуп башлагъанбыз, адамлыкъгъа тийишли жашамайбыз...

Биз ючюбюз да, ол ауур сёзле ауузубузну байлап къойгъан кибик, тынгыладыкъ. Андрей Миронович кеси да, башын кётюрмей, терен сагъышха кетип олтурду. Бир заманда, муну аллында этгенича, терен кючсюндю, биягъыча бетин сылады. Табакъдан къош битген балли чомпучукъну алып, къонгуроучукънуча къымылдатып, манга узатды. Мен да, ёрге туракълап, къол аязыма алдым, ол а башын къымылдатып, ыразы болгъанын билдирди.

– Нёгерле сиз экигизча болалсала эди, адамлыкъны да сизнича багъалай билселе эди... – деди Елизавета Сергеевна, дуняны адамлыкъгъа юйретген устаз кеси болуп, былагъа аны ючюн сукъланган кибик, эри этгенча, кишиге да къарамай. – Къагъытларына жууап алалмагъандан сора Хасаниягъа кеси атланды деп башлагъан эдим жашлагъа, – деп, дагъыда эрини эсине салды ол.

4

– Хау, керти айтханса, Лиза, баргъан эдим Хасаниягъа да... «Пригородныйде аллай адам жашамайды», – деп эрикдиргенден сора, – деп башлады Масхутну аппасы, – Алёшка нёгерлеринден тилеп, Москвадан Нарсанагъа баргъан поездге миндирип жиберди да, эрттенликде эртте Бештауда тышдюм.

Жер атланы тюрлендирирге биз бек ёчбюз да, шёндю не айтханларын билмейме, ол заманда уа Огъары базар деучю эдиле, – къайсы жанына суйсенг да, кесинге улоу, жол нёгер да анда табарыкъса деген эдиле да, тызюнлей ары бардым. Темир жолчула тыз айтхан эдиле, – улоу керти окъуна анда табылды: тышден озуп, сатыу-алыу селейген заманда базаргъа бурулгъан мюйюшде жамалмагъан жери къалмагъан, аскер жолла тыгендирген бир эски «полуторкачыкъ» тохтады.

– Былай бир къарайыкъ да, тызюнлей Нальчикге дери жетдирир зат табалмасакъ, мен элтирме, – деди машинаны иеси, бир къабартылы жаш. Аты Хажисмель эди. Кардановладан, былайда Биринчи Чегемден.

Жолукъгъанлай окъуна ол адамны бир бек жаратхан эдим да, башха улоу табылмагъанына ыразы окъуна болдум. Хажисмельни ачыкъ къарамы ышандыргъан эте эди. Кийимлерине кёре, – артда уа алай болгъаны да ачыкъ-ланды – кеси да фронтчу эди. Фронтчула уа артыгъыракъда ол жыллада адамлагъа болушханны къой, ич кийимлерин тешип берирге да хазыр эдиле.

Сора биз Бештауда Огъары базардан биринчи Чегемге атландыкъ да, Карданланы юйлерине кёз байлана жетдик. Манга бек жарыкъ болдула, малкъарлыла айтычулай, хан къонакъ этдиле.

Мен, узакъ жол арытхан адам, жукъудан да иги тойгъунчу, Хажисмель «Ростовдан фронтчу танышы келгени бла байламлы» тама-

таларындан сау кюннге ишден эркинлик алып къайтды. Ол элде намысы жюрюген адамны, аллай затынг бар эсе уа, несин айтаса деп, машинасы бла окъуна жибердиле. Алай бла Хажисмель бла экибиз Хасаниягъа чегетледе чыкъ къуругъунчу жетдик.

Хасания шёндю болгъанды он мингнге жууукъ адам жашагъан, аллай шахаргъа ушагъан уллу курорт посёлка ансы, мен айтхан кезиуде уа жыйырма бла беш, отуз сотух бахчалары бла эки жюзден аз аслам юйюр жашай эди. Юйлени кеслери да Нальчик суу бла Нарт уя суулары арасында тюзледе, тёшледе, сыртлада, агъач ортасы талачыкълада эркин салгъан эдиле. Бирлени бахчалары терен зыгытха, бирсилени агъач этек-леге тиреле эдиле. Агъач кеси ол заманда къаллай болгъанын а айтып жетишдиралгъан да къыйынды. Тёшлени бла сыртланы бийиклеринде – чынар, юргю, кёгагъач, кюйрюч, эмен, элме. Аладан энишгерек тигелесенг – агъач алма, кертме, балли, эрик. Жол жанларында – чум, чертлеуюк, кёкен, къушхамиш, итбурун. Къайсы бирин санагъын аланы! Ол алаамат ариу тийрени бир жерине сукълан да, бирси жанын унут. Алай... Мудахлыкъ баса эди элни, аны иесиз къалгъаны сезиле эди, адам да бек аз эди. Къысхасы – ариулукъдан къарамынгы айыраламай эдинг, къууат а жокъ эди.

Мени насыбыма тюз Ростовдан чыкъгъанлай къуруда бир алаамат иги адамлагъа тюбей бардым да! Хажисмель, туура Алексейча болмаса да, андан кем къарындашлыкъ этмеди, – башхасын къойсам да, биргеме айланганлай турду, ауузуму ачхынчы, тилегими тапдырды. Хасанияда да къагъытларыма «Пригородныйде аллай адам жашамайды» деп жууап бергенле бир ташжюрекле болурла деп тура эдим да, биринчи тюбегени-бизден окъуна ол акъылым ючюн кечгинлик тилерча болдум.

– Урушха дери мында жашагъан адам иш танымаймысыз? – деп сорду Хажисмель, машинадан тюшюп, чалы бла кюреше тургъан бир жашдан къабартыча.

– Аллайла бардыла, – деди жаш, аллыбызгъа келип, жарыкъ саламлашды. – Алай анда конторну къатында эки сабийчик ёсдюрген тиширыу барды, ол келинлери окъунады, шёндю уа школда болур ансы... Бек ашыкъмай эсегиз, юсюме бир зат къаплап чыгъайым, Огъары элде да бир юйюрню таныйма, аны кёргюзтейим.

– Да сени да ишингден айырып...– деп арсарлы болду Хажисмель.

– Къайгъырмаз,– деди жаш.– Менсиз табаллыкъ туююлсюз.

Бир да болмаса да, суусап ичерсиз деп, юйге чакъырып кюрешди, унамадыкъ. Жаш кесин кёп сакълатмады – юйге киргени бла чыкъгъаны тенг болду.

– Аланы излеп да нек айланабыз? – деп, кеси кесине сейирсинди жаш. – Андан эсе Михаил Александровичге барып къалсагъ а!

– Биз анга да угъай демейбиз, алай кимди ол айтханынг?

– Ульянов! – жаш энди аныдамы танымайсыз деп соргъанча, экибизге да кезиу къарады. – Ол таулула бла кёп жылланы ишлегенди, «Красный партизан» колхозда бухгалтер болуп тургъанды.

– Энди уа колхоз туююлмюдю?

– Угъай, Тырнаууз комбинатны мюлкюдю. Михаил Александро-

вич а анда да бухгалтер болуп ишлейди.

– Къабартылыла уа кѣпмосюз мында? – деп сорду Хажисмель. – Къайдан келгенсиз кесигиз да бери?

– Алай кѣп да тьююлбюз... Бирсиле башха-башха жерледен кѣчгендиле, былайда уа тѣрт-беш юй барбыз. Барыбыз да Муртазовадан келгенбиз. Юйлерибиз уруш заманда куйген эдиле.

– Кѣчюу... Кѣчюрюлюу... – деп, терен кючсюндю Хажисмель.

Ол сѣзлени ауурлугъу бизге жукъ айтдырмады.

Михаил Александрович а Масхутну да уста таный кѣреем, сау кьаллыкъ! Жангыз Масхутну кесин, юйюрюн, жууукъларын угъай, ишге узала тебирегенледен башлап, битеу тамата тѣлюню хазна кьалдырмай таный эди ол! Хасаниячыланы юслеринден кѣп ариу сѣз айтды. Алай, жарсыугъа, алыкъа бирини да адресин билмей эди. Анда тюшге дери олтурдукъ, ушакъ этдик. Не бек кюрешдиле эсе да, кьонакъ болургъа унамадыкъ. Чегемде сакълап турлукъ эдиле да, артха ашыкъдыкъ.

Хасаниядан кете туруп Михаил Александрович бла мен бир бирге адреслерибизни бердик, къагъыт жаза турургъа келишдик. Хажисмель бла мен алайда бир телилик да этдик – ол жарыкъ кѣллю къабартылы жашны атын, тукъумун сормадыкъ. Бир бек ыразы этген эди, сау кьаллыкъ... Сыфаты шѣндю да кѣз аллымдан кетмейди, артда жокъларгъа уа болмадыкъ. Сау болсун, кечгинлик да берсин.

Шуѣхланы излеуде уа менден эсе Михаил кьатыракъ болду. Анга сейир этерча да тьююл эди – ол менича килиса школну тѣрт классын бошамагъан эди, урушха дери окъуна орта билими болгъан киши эди ол.

Жерлешлеринден жукъ билгени сайын Михаил, мычымай, манга къагъыт жаза турду. Бир жол а бизни Масхутну тюз адресин да жиберди. Ма кьууанч десенг, ол эди кьууанч!

Михаил манга дурус адрес бергенине бир тюрлю гурушхалыгъым жокъ эди, болсада биринчи жууапны асыры бек да ышанмай сакъладым. Артдан артха уа бютюнда адамдан уялырча тынгысыз, тѣзюмсюз окъуна болдум. Ай юйюнге, къагъытны ашыргъанымлай неда ол кюн жазгъан къагъытымы станица почтачыны кьолуна тутдургъан кюнюмде жууап сакълап тебирей эдим. Къалай алай болдукъ эсек да, кьысхасын айтсакъ, – Масхут экибиз ор-тада къагъыт жюрюте башладыкъ.

Жаз башы ишлени жергесине жетдиргинчи къалай чыдаылгъанымы шѣндю айтхан кьыйынды. Председатель бла бригадирибиз алгъаракъдан да сѣз берип тура эдиле да, 16-чы майда, тюш бола, урлукъну себип бошадыкъ. Кечесинде Ростовха Алѣшкалага жетдим, 17-чи майда уа Къазахстаннга атландым. Ол – урушдан сора биринчи жангы ахча туугъан жыл эди...

Андрей Миронович хапарын билмей тургъанлай тыйды. Тѣгерекни кьулакъ чоуюлдетген шошлукъ бийледи. Аны ол сабыр ауазы тохтагъанлай, къалай эсе да бир ышангъылы затдан айырылгъанча болдукъ, не жетишмегени ангылашынмагъан сезим адыргы этдирди. Тамата хуржу-нундан «Беломор» пачка чыгъарып, бир папиросу, сагъышлы тынгылагъанлай, кѣпге дери бармакълары бла жумушатханлай турду. Сирнек жандыргъанында уа, аны тауушундан мен бир тапсыз элгендим.

Насыпха, аны киши да эслемеди – биз барыбыз да аллай ауур шош-лукъну къучагъында эдик. Андрей Миронович а, бизге эс бурмай, терен кючсюнюп, тютюнюн къабындырды да, тынгылагъанлай букъулатды.

– Мен ол кюн, кюйдюрген къуу тюзледен ётюп барып, Масхутлары жашагъан къыйыр жерге ненча кюннге къалай жетгендеми сунасыз иш! – деп башлады ол хапарын, къайсы эсе да бир даулашханнга жууап бергенча. – Солууунгу тыйгъан къызыуда сабийлени таматала бла бирге ишлегенлерине къарагъан, кече окъуна хауа айланмагъан къамиш юйчюкледе жашагъанланы, терлегенлери бара, жукъларгъа кюрешгенлерин кёрген манга бек къыйын эди! Ашарыкъны къытлыгъы уа... Ол бар палахны юсюне дагъыда ол кезиуде анда жашагъанланы кёбюсю кёчгюнчюлеге ёз душманларынача къарагъан хапарлары бар эди да, ма ол эди жүрек жаргъан, намыс сындыргъан палах! Да аны не сейирлиги барды, – бери, къолларына сауут алып, совет властьха къажау сюелген бандитлени келтиргендиле деген сёз жайылса! Атларына да, тукъумларын эсгере къыйналмай, сатхычла, бандитле деп къоя болгъандыла! Заман озуп, иште, жашауда да иги таныгъандан сора болгъандыла къан жууукъларындан да татлы уа... Къалай тёзюмлюдю адам!

Толу бир ыйыкъ турдум мен кёчгюнчюледе къонакъда. Кете туруп: «Масхутлагъа юйюрюм бла келирме, анга тюшген ауурлукъну кётюраллыгъым чакълысын алырма боюнума, ол сынагъанны сынарма, – къарындашым бла болур мындан ары жашауум!» – деп, кеси кесиме къаты сёз бердим...

Битеу аул мени ашыра чыкъды. Уллу, гитче болуп да, тёшекдегилеринден сора бир таулу адам къалмай. Масхут кеси уа темир жол станциягъа дери биргеме тебиреди.

Бир-эки сагъатдан кюн тёздюрмей башлады. Башыбызда таулу къалпакъларыбыз болмасала, станциягъа да не хазна жеталыр эдик. Бизге Масхутну солдат суулукъчугъу да болушаллыкъ туююл эди. Керти, ичген этмегенликге, суулукъну эрнибизге терк-терк тийире эдик: не бир гитче уртламчыгъын ауузубузгъа алып, чайкъамдысын жута эдик, неда бош эринлерибизни жибитип, уртларыгъыбызны уа экинчи жолгъа къалдыра эдик.

Бек азчыкъ болса да, жолну кётюрюле баргъанын сездим. Масхутха жукъ айтмадым, бош арыгъандан иш кёрюне болур алай деп къойдум. Керти алай болгъанын а сыртлаугъа чыкъгъандан сора ангыладым. Анга сыртлау деп да жел чыгъанала сюрюп айланган юзmezли тюзле бла тенгleshдиргенде айтыргъа боллукъ эди. Не алаша эсе да, ары чыкъгъаныбызлай, бир хычыуун тёбенгичик къакъды. Ол этни ачитхан къызыуда очукъ окъуна зауукълукъ берди.

Артыкъ узакъ болмай алыбызда иги кенг, узун, сай къол кёрюндю. Кюнлюм бетлеринде замансыз къуругъан тал юлкюлени къарыусуз аулакъ желчик хууерилген нартых къабукънуча шыбырдатады. Чегет жанында юлкюле жашилдиле, анда-мында иги шатык акътерекчикле да бардыла. Несин айтаса, къууандыкъ: аллай къырлада бла къоллада жалаанда терек сериуон угъай, шаудан неда баргъан суучукъ окъуна болуучуду.

Арта суучукъ да тапдыкъ, алай биз, къууанган бла къалмай, сейир да этдик: жолдан кенгирекде терек салкъында ючеулен олтуруп тура эдиле. Бир жашауу келген киши бла эки сабий жашчыкъ. Ала къарт чеченли бла туу-дукълары болуп чыкъдыла. Алайда хар бирибиз кесибизча саламлашдыкъ.

Жолоучуну даражасы саламынгы алгъанында, санга тюбей билгенинде ачыкъланады. Ачыкъжюрек жарыкъ адам кёре эдим къарт чеченли. Къатларына олтуруп, салкъында бир кесек солургъа чакъырды. Биз да бек ыразы болуп олтурдукъ.

– Ай харипчикле уа! – деп жарсыды Масхут сабийлеге, бирер уртлам суучукъ да берип, эрттеден жүлюнмей тургъан чачларын сылады, малкъарча неле эсе да айтып, кёллендирди, – мен ол заманда алыкъа не малкъар, не къазакъ тилин ангыламай эдим.

Къарт чеченли суу ичерге унамады, тёзергеми мурат этди, огъесе бизгеми аяды, ким биледи, къолу бла суулугъунгу башын эт да къой деген белги берди. Сабийлени жапсаргъан сёзлени кеси ангылагъан тилде эшитгенде уа, бек къууанды. Ол къарт Дагъыстанда чеченлиледен болганды, битеу дагъыстанлылача, ол да къумукъ тилни уста билгенди. Къумукъ тил бла малкъар тил а бирге бек жууукъдула. Алада Эдил бла Дон жагъалада жашагъан оруслуланы тиллеринден кёп башхалыкъ хазна болмаз. Ол Масхут бла эркин сёлешип башлады. Аты Абукар эди. Ушакъгъа киришдик, жолда болуучусуча, жүреклени ачдыкъ, иги кесек зат эсердик.

– Бизни юйорюбюз артыкъ уллу да туйюл эди, – деп башлады Абукар хапарын. – Ёле кетгенден сора юч жаш бла юч къыз къалгъан эдиле. Жашла заманга тийишли жерлериндедиле – урушдадыла. Экисин ёлтюргендиле... Тамата жаш дайым къагъыт жазып турганды. Къарындашларыны къадарын да бизден ол алгъаракъ билгенди... Бизни кесибизни Кавказдан къыс-тагъанлы аны юсюнден бир тюрлю хапарыбыз жокъду. Сау эсе, ол бизни табар! – деп, къаты ийнанганын айтды. – Аны эки эгечи уа эрттеден да кеслерини юйюрлери бладыла, сабийлери да уллула болгандыла. Къайсы жанына сюргенлерин а билмейбиз – саумудула, шаумудула, – хапарыбыз жокъду. Бек гитче эгечлери, Аллахха шукур, сауду, саулугъу да игиди, олду бизге къарагъан, бизни жашатхан. Анасы бла мен саулукъдан бир иги жерге тюшсе, ёлеме деп да къоркъурукъ туйюл эдим.

Юйюрню кичиси Махачкъалада тенгиз портда ишлеп турганды, урушха да ол андан кетгенди. Кеси да шахарда бек ариу оруслу къызны сайлагъан эди. Мария жаланда бек ариу туйюл эди, ол мени бек иги, бек багъалы тёртюнчю къызым эди. Угъай-угъай, неле айтама. – Мария мени бек багъалы биринчи къызым эди!.. Кёремисиз, бизни Мария манга къаллай туудукъла бергенди, къаллай тулпарладыла была! Хамидге жети жыл болады, Халидни уа бешинчи жылчыгъы барады. Кишиле болгандыла. Мени бу пелиуан туудукъларымы тапхан да этди, ариучукъ да юйретди, кичи жашымы да ариу сакълады, намысы бла жашады ариу келиним Мария!..

Бизни Кавказдан къыстагъанда, келинчигим Мария Махачкъалада

къалыркъа унамады. Аскерден сау адам къайтса, хапарыбызны айтырса деп да къорешдик, бой салдыралмадыкъ. Кишиден соргъаны-оргъаны болмай, биргебизге тебиреп къалды келинибиз... Мында да, кесибибиздеча, больницада жууукъ адамларынча суйдюле бизни ариу тилли келинибизни. Бизге уа... бек татыулу кесекчигин бизге жибермесе, аузуна къабын алмаз эди, харипчик...

Къыйынлыкъ бир юйюрню бийлесе, теркден айырыла билмейди, кетсе да мажалыракъларын таусмай къоймайды – жашаудан зауугъун алмай, жашауун алышды Мария, мени ариу огъурлу Мариям. Озгъан байрым къон келгенди ол къыйынлыкъ бизге... Ёксюзлюк сынатды барыбызгъа да бизни ючюн сибирьге келген къызым Мария... Ма-а, энди уа бу кёз жарыкъчыкъларымы, бу туудукъчукларымы ынналарына элтип барама мен... Аллах болушуп, сау къалсакъ, ингир алагъа жетерикбиз юйге...

Алай бошады кесини бушуулу хапарын къарт чеченли Абукар. Туудукъларына бир эриулю къарап, ол алай тынгысыз, алай жарсыулу къюсюндю да, – жюрегим чыгъыпмы кетеди деп болдум, кёлюм толду. Къарт Абукар сынагъан бушууну ауурлугъу юсюбюзге тюшгенлей, биз иги кесек тынгыладыкъ. Аланы ёксюзлюкден да не ангылаулары болур эди алыкъа, биз а аппаны эки тобугъуна таянып тургъан туудукъланы бетлерине къараргъа къоркъгъанча, башыбызны кётюрмей олтурдукъ. Абукар кетерге тебирегенде уа, Масхут, жеринден эрлай секирип туруп, кёпню кёрген аскер артмагъын сермеп алды да, бир тюкен ётмек чыгъарып, анга узатды. Масхутну ол этгенин къарт теркден ангыламады. Ол улуу байлыкъны танымагъан адамы узатханлай алып къояргъа ашыкъмады, сархош болду. Аны ол къюч бла къююнуна сугъарыкъ суннганча, къолу бла ёшюнюнден тутуп, артха атлады.

– Жолда сабийле ач болгъанбыз деселе, къыйналыргъа тюшериксе, ал бу ётмекни, къарындашым Абукар! – деп тиледи Масхут. Къартха бой салдырырына ийнанган ахыр сёзлерин ол, нек эсе да, орусча айтды, ала нени юсюнден сёлешгенлерин мени да ангыларымы суйген болур эди, баям.

Абукар къолларын кёкде жигер ойнатды, алай бла, не бек къыйналлыкъ эселе да, ётмекни алмазын билдирди. Масхут андан да жигер къаты болду. Манга артда ангылатханларындан, ала экиси да иги билген эки тилде бир бирге айтханларын этдиралмай кёп къорешдиле. Мени уа, шёндю окъуна айыпды аны айтхан, алай асыры ашарыгъым келгенден жюрегим шор тарады. Мен кеси кесими ёмюрюмде аллай бир ачылыкъ сынагъанма деп билмегенча болдум, ачылыкъ олсагъатчыкъда амалсыз этап къойгъан жангыз мен туююл эдим – сабийчиклени къургъакъсыгъан эринлерин жалагъанларын эследим. Халид бла Хамидни кёзчюклери жандыла, тюкюрюклерин терк-терк жутдула, харипчикле. Мен а алайда кесими ачылыгъымы унутдум, ачылыкъ сынагъаным ючюн кесимден уялдым, ол сезим бетимде жазылып, ала уа аны окъуп къоярыкъ кибик, башымы энишге ийдим.

– Сиз юч киши боласыз, – деп Масхут жашчыкъланы башларын сылады, – биз а кёремесе, Абукар, жаланда экеуленбиз, кёпге тёзаллы-

кьбыз! – деп кьошду ол ахыр амалын. – Бери кьарачы, акьсакьал, бизге энтда да бир ётмек кьалады мында, – дегенни айтып, артмагьындан тюз анга берирге кьорешгенча бир ётмек чыгьарды.

Абукар жеринден секирип туруп, кьолларын кётюрдю, сабыр бол деген белги берди. Сора, бир кесекге сагьышлы тынгылап, кьатында челекден кьолан быстыр артмакьчыкь чыгьарып, Масхутха узатды.

– Бу нартюх унчукьду,– деп ангылатды кьарт,– биз жолгьа чыкьгьанда сизни кьабартылыла берген эдиле. Ол больница болгьан элни атын айтды, Масхут а элни да, анда жашагьанланы да таныйма дегенча кьымылдатды башын. – Мында хант тузчукь да барды... Мен кьабартылынгы, малкьарлынгы да уста таныйма, сиз аллай затны иги мажарыучусуз, башыгьызгьа жаратырсыз. Сора... сиз экигиз да жолдасыз, алмай амалыгьыз жокьду! – деп тохтады Абукар. Масхут да кьолларын алгьаракьда ойнатханча этгенликге, чеченли, сен айтхан деп, тынчайырыкьча кёрюнмеди.

Ол эки адам мени чексиз сейир этдирдиле – ол кьарт чеченли бла кьарындашым. Бир кьабын гьржынны несин айтайым, жангьыз уртлам суу алай багьалы болгьан кезиуде туугьан жерлеринден кьысталгьан бу эркегырыула бир бирлерине ётмек саугьа этерге кьореше эдиле! Ол ишни инсан багьасын чыгьаралмаз магьанасы аланы экисини да берирге кьорешгенлеринде эди! Ол бош алай кьарыусузгьа болушхан Кавказ адетте кёре борчун толтуруу тьююл эди... Ала манга уллу адамлыкьны унутулмаз дерсин берген эдиле!

Алайлай Масхут, кьачан эсе да жюрегине кьарс кьакьдырыучу бир алаMAT заты бусагьатчыкьда эсине тюшюп кьалгьан адамча, жарыкь ышарды, кьууанды. Терк окьуна кьолунда ётмекни жашчыкьланы бирини кьолтугьуна сугьуп, Абукардан унну, тузну, челекни да сермеп алды. Бирибиз да жукь ангылаялмадыкь.

– Андрюшка, быстро за сушняком! – деп буйрукь берди манга. Кеси уа, бир жанлыракь кетип, иги тап жер сайлады. – Кёп отун керекди, жарагьан от керекди,– деди ол, женглерин артха кьайыра,– кьызыу кюл керекди, бек кёп кюл!..

– Аперим, Андрюшка! – деп махтады мен кьолтугьум бла бир кьургьакь отун алып келгенимде, кеси уа ол заманда челекни ичинде тылы ийлей тура эди. – Аман отунла келтирмегенсе, шүёхум, алай энтта керекди, иги мыдых болурча базыгьыракьларындан табалсанг, ол а андан да алаMAT, – деп кёллендирди, Абукаргьа да кеслерича бир затла айтды.

Масхут айтханчаларын излей, узагьыракьлагьа да бардым. Мен экинчи кере кьайтханымда, уллу от жана эди. Жашчыкьла уа, ачны, суусапны да унутуп, жарыкь кюлкюлери кёкге бара, отну тёгерегинде чабышып айлана эдиле. Аланы алай тап ойнагьанларына Абукар туудукьларындан эсе насыплы эди.

Масхут эки иги добар гьржын этди. От жагьада бир тюрлю мадарла бла гьржынланы эки жанларындан да ариу кьатдырды, отха тапчыкь кёмдю. Сора барып, кьол-бет жуууп кьайтайым деп кетди, биз алайда да сабийле бла иги кесек олтурдукь. Аллай бир кёп сакьламадыкь эсек да, манга уа сагьатдан артыкь заман озгьанча кёрюндю. Кьайтханлай

окъуна Масхут жашчыкъла бла терен ушакъгъа кетди. Абукар бла мен, анда-санда бир затчыкъ къошмагъанбыз деп айталмам, алай кёбюсюнде тынгылагъанлай олтурдукъ. Ючюсю уа, бирге жыл жашагъанча, татах болдула.

Уллу, гитче деп туююлдою, – Масхут не заманда да кесин бек терк суйдюрюючюю, къаллай къауумгъа да тюбесин, жууукъ адамларыча болуп къалычуду. Ол ёксюзчюклеге уа алайда бармакълары бла неле эсе да кёрюзтюп бир затла юйретди, хапар айтды, кюлдюрдю, жүрек-чиклерин ачды. Артда уа «Чомарт бла Момарт» деп бир малкъар жомакъ айтды, – халалжюрек, чомарт жашчыкъ бла зар, къызгъанч жашчыкъны юсюнден алаMAT жомакъ!

Абукар экибиз да бек суйюп тынгыладыкъ анга. Халид бла Хамид а бирде къылыкъсыз ачыулана эдиле, къызыу даулашха да кире эдиле. АллаЙ кезиуледе аппаларын, мени да болушургъа чакъыра эдиле. Ала бла бирге Масхут кеси да ойнап даулаша эди. Алгъа биринчи жанындан, ызы бла бирсини жанындан даулаш отха соруула ата эди, сора артдарагъ а жууапланы да кеси къайтарып, экисин да тынчайта эди. Къаллай бир зауукълукъ берди алайда ол ёксюз сабийлеге, сау къаллыкъ!

Айтханымча, Масхутха барыбыз да суйюп тынгыладыкъ. Несин айтама – солудукъ, бар къыйынлыкъланы да унутдукъ.

Алайды, айта билгеннге тюбесенг, жолну узунлугъун-къысхалыгъын унутаса, кимле бла олтургъанынги, алайгъа нек келгенинги иги да эсинге тюшюралмайса.

Масхутну неге да усталыгъы барды, бек фахмулу адамды. Жомакъгъа уа къыйын кезиуде бютюнда суйюп тынгылайса. Жомакъ къыйынлыкъларынги унутдурады, жашаугъа ийнандырады, игиликге кёллендиреди.

Жашчыкъла, даулашдан эригип, аппаларыны эки жанына чёкдюле, жылыууна къысылдыла. Масхут а, неден башлагъаны эсимде туююлдою, биз экибизни юсюбюзден хапар айтды. Къалай бла къалайда жолукъгъа-ныбызны, къалайда къаллай урушлада болгъаныбызны, неле кёргенибизни, неле сынагъаныбызны да санады. Уруш бла къалайгъа жетгенибиз бла бошады хапарын. Битеу шартланы ол алай айландырып, чулгъандырып келтирди да, тёрт жылны ичинде дуняда урушха къатышхан къыраллада менден батыр солдат табылмазына, менден уллу адамлыгъы болгъан жан саулай Арисейде да туумагъанына толу ийнандырды. Кесини юсюнден а хазна сёз да угъай, анда-санда кесин эсгерсе да – жаланда мени къатымда болгъанчыгъын, мен ол батырлыкъланы этгенде, кенгден къарап тургъан кибик.

Абукар ауузундан сёз чыгъармай, солугъанын эшитдирмей, терен сагъышха кетип тынгылады. Ол халда башын энишге ийип олтургъанына манга къалкъыгъанча кёрюндю. Бирде хапарынги тохтат, уятаса деп, Масхутха жингиригим бла къатылдым. Аны эследи да, Абукар адамны сёзюн бёлме деген белги берди. Сора мен а, керти да тенгине, къарындашына санай эсе, аллай бир махтамай айтырын тиледим. Алай Масхут мени тилегими эсине да алмады, мени таба къарагъан да этмедди. Аны адресин Кавказда, артда уа жашагъан жерин Къазахстанда къалай изле-

геними шендю мен сизге айтхандан эсе иги да семиртип, башдан-аяк санады. Къзаха элге келгенден сора уа, ала ингирде къайтыр заманна дери тѣзалмай, ишлеген жерлерине чабып баргъанымы, анда къалай татлы тюбегенибизни, кѣчгюнчюле Кавказ-дан келген адамгъа къалай тюбегенлерин бал татыуун чыгъара, суратлады. Шендю айта туруп окъуна, экибизни да биринчи жолукъгъаныбызда абызырагъаныбыз кѣзюме кѣрюннгенча, тынгысыз болду. Алай Масхут хар замандача, айтырын тынгылы айтды, сѣзюню кертилигине бир тюрлю гурушхасыз ийнандырды. Аллаи адамды Масхут!

Ма биз Кавказда шуѣхлукъну алай жюрютебиз! – дегенни уллу ѣхтемлик бла айтды Абукар, Масхутну сѣзюне чыртда ийнаныргъа унамагъан биреулен бла даулашханча. – Шуѣхлукъну ма алай жюрютедиле чънтты эр кишиле! – деп къошду ол къаты къысылгъан жумдуругъун кѣкде ойната, кѣзлери жандыла, сора... жилимукъла кѣрюндюле.

– Ма бу сени оруслу къарындашынга менден саугъа болсун, – деди да Абукар, къайдан алгъанын бирибиз да эслемедик, чыгъарып, бир гитче, адам къолу ишлеялгъанды деп ийнанмазча ариу, керти кавказ къамачыкъ берди манга. – Эр киши шуѣхлукъгъа кертичилиги ючюн! – деп къошду ол. – Сау болугъуз, жашларым!..

Мен, тынгылагъанлай, сау бол деп да айтмай алдым къамачыкъны къолума. Алмай къояллыкъ туююл эдим. Абукар аны манга шуѣхлукъгъа кертичилик ючюн бергенди. Масхут бла мен а... Къысхасы, мен аны алмасам, неда бир сѣз зат къатласам, шуѣхлукъубузгъа кир къондурлукъ сундум. Мен аскер байракъны аллындача, бир тобугъума сюелдим да, къамачыкъны уша этип, хуржунума салдым. Ол къамачыкъ Масхут бла манга саугъады. Кѣпню кѣрген, кѣпню сынагъан чеченли Абукарны саугъасы!

Сабийле бла лакъырда эте неда бизге хапар айта тургъанлай, Масхут къолде ол багъалы затланы бише тургъанларын унутмай эди. Бир-бирде бизге хазна эслетмей, таякъ бурну бла къюнно азчыкъ къозгъап, гыржынны басып кѣрюп, дагъыда юсюн жаба эди. Алай кѣп кере этди. Сора ахырында гыржынланы экисин да чыгъарды. О, Аллах, къаллай татыулу ийис эте эдиле ала! Къалай ариу биширген эди ол аланы!

Бир къолундан бирси къолуна ала, Масхут гыржынланы къюлон юфгюрдю, сора аскер артамагъыны ич жаны бла таза сыйпады да, дагъыда юфгюрдю. Экинчи гыржынны да тюз ол формада этди. Гыржынны добарыра-гъын Абукаргъа берирге кюрешген ѣтмегини юсюне салды. Экинчи гыржынны беш тенг юлюш этди – эки жашчыкъ бла биз ючюбюзге.

– Къабып бир кѣрчюгюз, малкъарлы къюл гыржыннга ушаталгъан болурмамы, – деди Масхут, сора фронтда окъуна аузуна жукъ алгъанда айтычусуча, «бисмилляхий» деп, биринчи кеси къапды. – Тейри, ашаргъа жа-рарыкъ сунама, сиз къалай къарайсыз ансы.

Масхут лакъырда эте эди. Мен а кесими таныгъанлы аузуму аллай татыулу зат алгъанма деп айталлыкъ туююлме! Аны алайлыгъына ант ичерге хазырма! Кесигиз да бир хыйсап этигиз – бирибиз бир бурхучукъ къал-дырмадыкъ! Абукар а экинчи гыржынны анга бергенде, абызыра-

гъан окъуна этди, къол аязларына алып, къалтырагъан ауаз бла сѣлешди Масхутха.

– Сау бол, жашым, бу ахшы саугъанг ючюн! – деди ол. – Бу багъалы саугъа ючюн сау бол! Къайда эсе да тау бийикледе сюрюучю нѣгерлерим бла от жагъада олтуруп ашагъанча кѣрюндю, сау бол!.. Бу гыржынны уа юйге ала барайым да, ала да кеслерин бир кесекчикге Кавказда сунсунла!.. Жангыз такъыйкъагъа къысталгъанларын унутсунла да, тиллерине Кавказ гыржын тийген чакълы заманчыкъгъа туугъан журтда жашагъанча болсунла!.. – деп башын къымылдатды Абукар.

Биз алайда айырылдыкъ, бир юйюрню адамларыча айырылдыкъ – оруслу, малкъарлы, юч чеченли. Ала, онг жанына бурулуп, къолдан ѳтдюле да, уллу жолгъа чыкъдыла. Масхут бла мен, ала кѣзден ташайгъынчы, тынгы-лагъанлай, ызларындан къарап турдукъ.

– Мындан татыулу мен ѳмюрюмде бир зат ашамагъанма! – дедим мен, Масхутну ол кетип баргъанланы ызларындан къарап этген сагъышын бѣле. – Сен жангыз Абукаргъа этмегенсе аллай уллу саугъаны...

– Сау къалсакъ, сени бек къууанчлы кюнюнге мен аллай бир багъалы саугъа этерме, – деп сѣз берди Масхут.

– Сау бол, къарындашым! – деп, таза жүрекден ыспас этдим мен.

Сора биз да чыкъдыкъ жолгъа. Туркестан станциягъа атландыкъ.

Андан бери не Масхут, не мен аланы юслеринден жукъ да билмейбиз. Сау къайтхан болурму Абукарны толу юйюрден къалгъан жангыз жашы? Тапхан болурму Абукар кеси юйюрлери бла Орта Азиягъа чачылгъан къызларын? Жашлары къазауатда жан берген къарт чеченли Абукаргъа къадар Дагъыстан тауланы энгта бир кѣрюр насып берген болурму? Къадарлары къалай болур къазауатда жоюлгъан аскерчи чеченли, жеринден къысталгъанланы биргелерине кетип, Къазахстанда ѳлген оруслу тиширѳуну жашлары Халидни бла Хамидни?..

Ол ауур соруула бизни бла арбазда къалдыла. Андрей Миронович, терен кючсюнюп, кишиге да жукъ айтмай, юй таба кетди.

5

Орта бойлу бир тап санлы, чыммакъ акъ чачлы, жыл саны эллиге келген эркегырыуу бла Андрей Миронович кѣз аллыбызгъа бирден чыкъдыла – ол эркегырыуу къабакъ эшикден кирди, Андрей Миронович а юйден арбаз-гъа чыкъды. Аланы кеслерин къой, этген жѳтеллери да ушады бирге. Букъдурмай айтайым – мен алгъа абызырагъан окъуна этдим. Угъай, абызырагъан деген сѣз къулакъгъа бир кесек тапсызыракъ да чалына болур, алай мен кесими къужур халымы ангылаталмагъандан айтдым аны. Ол эки кишини бетлери бир адамны эки суратыча ушай эдиле бир бирге! Кийимлеринден сора башхалыкълары жокъ эди. Дагъыда – келген киши Андрей Мироновичден эсе бѳкемирек кѣрюндю.

Керти да абызырамазча туююл эди. Бир-эки сагъат мындан алгъа мен ичимден Александра Андреевна Елизавета Сергеевнаны жаш заманыны суратына ушайды деп арсарсыз айтхан эдим. Энди уа бу эркегырыуула...

Да, сора ала?.. Угъай-угъай, алай болургъа амалы жокъду! – деп, эсима келген оюмну кери къыстаргъа кюрешдим. – Хоу бир да, юйюнге, жашы уа къайда... баям, ол киши Алексейди, Андрей Мироновични Ростовда жашагъан кичи къарындашы, уруш баргъан жыллада машинист болуп ишлеп тургъанды дегенлери.

– Верочкагъа тансыкъдан келесе былай эртте, къарайма да, жаш, – деп ышарды Андрей Миронович, атлауучладан тюшюп келе, – сагъатдан артыкъ болады ол кетгенли уа, шуёхум.

– Ол Верочка дегенигизни излеп этгеним жокъду, сизге тансыкъдан келеме, ийнансанг: сау ыйыкъ озду ушайды да мен бери жеталмай айланганлы, – деп, ол да Андрей Мироновични аллына келди. – Кюн ахшы, болсун, батя!

– Сау кел, Серёжа!

– Угъай, хатанг жокъду, тапса! – деп къууанды ол, къучакълашып, уппа да этип айбырылгъандан сора.

– Да, иги болмай а, мени жекгенми этген сунаса мында?

– Азмы жегилгенсе...

– Къайгъырмаз, энди сиз сау болсагъыз...

Сора ала ата бла баладыла! Кёзюм кёрмегенликге, Сергей дегенни уа Масхутну хапарларындан бек уста таныйма: юйюрню таматасыды, Вера Владимировнаны эриди. Кесине да «Уллу къурулушчу» деучюдюле. Елизавета Сергеевнаны атасыны атын жюрютеди. Мен анга артыкъ шагъырей тойюлме – туудукъгъа аппаны атын берген адетлери барды Донда къазакъланы, – деучюдю кичи Масхут шуёхум.

Ма алай бир бирини къучагъына киргенлей келдиле къатыбызгъа экиси да. Сергей Андреевич барып анасын къучакълады, уппа этди, салулукъ-тынчылыкъ сорду. Бир-эки такъыйкъа тенгли анасыны къатында олтурду, къайда айланганыны, бери келмей нек тургъаныны сылтауларын санады. Анасыны ийнанганын билгенден сора, эркин солуп, тегерекге суююп къарады. Сора Масхутха бурулду, аны былайда биринчи кере кёргенча, сей-ир этди.

– Сен да мындамыса, шуёхум?.. Юйде уа къачан болгъанса? Ананг а билемиди бери келгенинги?

– Бу мени шуёхумду... Аты Омарды, бирге ишлейбиз, – деди Масхут, аны тырман сорууларына жууап къайтарырны орунуна, мени баш бармагъы бла кёргюзте.

Сергей Андреевични ачууланып башлагъан бети олсагъатдан жарыды. Биз бир бирни къолун тутдукъ, саламлашдыкъ, атларыбызны айтдыкъ. Ол, къайтып, дагъыда анасыны къатына олтурду. Юйюр ушакъ башланды.

Не эсе да бир мудахлыкъ барды сизде, жууукъларым, – дегенни айтды Сергей Андреевич, соргъанын бла сейирсиннгенин киши айыралмазча. – Сен да, атам, бу чеченли къамачыгъынгы къолунга алгъанлай... Къарт чеченлини ишми эсгергенсиз? Огъесе?..

Эсгергенбиз, жашым! – деди Елизавета Сергеевна, эри жууап къайтаргъынчы да сакълamay. – Биз экибиз Омаргъа атагъыз Масхутну къалай излеп башлагъанын айта тургъаныбызлай, кеси келип къалгъанды.

– Жаш тѣлю бизни къалай жашагъаныбызны, шуѣхлукъну къалай жюрютгенибизни билирге сюеди, Серѣжа... Мен а ол энди кишиге да керек болмаз деп тура эдим.

– Жаш адамланы хар нени да билирге сюйгенлери мени чексиз къууандырады, менден соргъанлары болса, бир да заманымы къызгъанмаучума.

– Да ма мен да Къзахстаннга биринчи кере барып къайтхан хапарымы айтдым. Тюз бусагъатчыкъда, сен келирни аллында бу къамачыкъны манга саугъагъа бергенлерин айтып башлагъан эдим,– деди Андрей Мионович. – Абукар харип...

Экинчи баргъанынгда уа анабызны да, мени да элтген эдинг биргенге,– деди Сергей Андреевич,– ол заманда Ростовда бир ыйыкъ туруп, жолгъа алай чыкъгъан эдик. Кесибизни терк окъуна къайтып келлик сунуп, Мирон бла Олегни да анда къоюп кетип, артда уа аланы Туркестаннга Алексей Мионович келтирген эди... Ол баргъаныбызны бир затчыгъын да унутмагъанма, тюенене болгъанча, кѣз аллымдады, ата.

– Хау, битеу кѣргенинг эсингде болургъа керекди,– деди Андрей Мионович. – Ол заманнга сен уллу киши эдинг. Ойнагъанмы этесе, бешинчи классха жюрюген киши!

Бизни айтхылыкъ Дон жагъалада хар не да барды,– деп башлады Сергей Андреевич хапарын. – Жууукъда, кенгде къоншуларыбыздан эсе иги да элпегирек окъунады хар зат. Къайсы бирин санарыкъса аланы – сахарларыбыз бла станицаларыбызны ким таньмайды, ким эшитмегенди аланы юсюнден! Бир къауум станицаларыбыз кѣп махтаулу сахарладан ариудула! Бизде черекле уа, къалын агъачла, сюрдю жерле! Да несин санай къорешеме мен быланы, Дон деп къойсам болмаймыды! – деп, ѳнюн жырлатхан ѳхтемлик бла айтды ол.

Бир жукъгъа да артыкъ сейирсинмей, кесини туугъан журтундан ариу, иги, бай, жюрекге жууукъ жер болмагъанына толу ийнанган адамча бара эдик биз Къзахстаннга. Бош алай, бир тюрлю ишибиз да болмай, жаланда жангы жерле кѣре айланганлагъа ушай эдик биз. Кѣргенибизни Донну жагъаларыны къайсы этеги бла тенгледирсек да, кеси жерибизни ариулугъун, онглулугъун айтып да таусалмазлыкъча къарай эдик тѣгерекге, тийреге.

Алай болгъанлыкъгъа, узакъ жолоучулукъгъа ѳмюрюнде биринчи кере атланып, жомакълада айтылып эшитген жерлерин тюнюнде кѣзю бла кѣрген сабий жашны насыбын къалай ѳнчелеялыр адам! Жукълар заман эртте болгъанды деп, терезеден кече мени къюч бла айыра эдиле, къюндюз а ол иш кишини къолундан да келмей эди – жангы жерлени къарамым бла жута эдим мен! Бир жол шинжили къаура чайнай сюелген тюени, ызы бла уа къыйырсыз-чексиз аулакъда, кѣкде зурнуклача, тизилип баргъан керуанны кѣргенимде уа, асыры къууаннгандан, къычырыкъ этдим, къарс къагъа, ѳрге-ѳрге секирдим!

Тюелени биринчи кере былай жууукъчукъда мен Туркестан станцияда кѣрген эдим. Тѣгерегиме къарай кетип, манга эс бургъан адам эслемегенден сора, къатларына жанларгъа да таукеллендим, алай бир аскер кийимли киши къоймады. Аллай тюеле сабийлени къапхан эти-

учюдюле, таматаланы айтханына тынгыламагъанланы уа дагъыда не эсе да бирле этиучюдюле деген эди, унутханма ансы. Ол киши бизни Биберт агъа эди. Мен тюз алайда жолугъуп, биринчи селешгенибизлей жаратхан эдим аны.

– Сен кимге ушайса, кёккёз жигит, ы-ы? – деп сорду ол. – Атангамы огъесе анангамы?

– Анам хар башымы жуугъаны сайын чачынг мени чачыма ушайды деучюдо. Кёзлерим а керти да атамкыбыладыла,– дедим, кёп сагъыш эте да кыйналмай, башха бир адамны башында да болмагъан ариу чачым бла кёзлериме сукъланнган тенгиме айтханча. – Сиз а кимге ушайсыз? – деп сордум, ол аскерчи чакъыргъынчы да тёмей, къатына олтура.

Мен а, къарындашым, кимге ушагъанымы да билмейме... – деди да, терен кючсюдю, сора, олтургъанлай, мени таба бурулду, кымылдагъан анга къалай кыйын болгъаны бетинден кёрюнюп тура эди. – Мен атамы, анамы эсгералмайма, ангылаймыса, шуёхум? Мен ёксюз ёсгенме,– деди ол, тенг адамы бла селешгенча. – Атадан бек эртте айырылганма. Граждан урушну кезиуонде, анам а андан да алгъа ёлген эди... Ма алайды да, эсгералмайма аланы, ахырыда эсгералмайма, къарындашым.

Ол алайда биринчи ушагъыбыз окъуна биз эрттеден танышча башланган эди. Аны ючюн эди, баям, мен да ол киши бла туугъанлы бир жерде жашагъанча болдум. Ол ауур тынгылагъанлай, жангыдан сёз башларын ашыгъып сакъладым. Мен анга олсагъатда окъуна ийнандым. Сабийни тюнголтген къаллай бир тынч эсе да, кесине ийнандыргъан да аллай бир кыйынды.

– Кесинге бек тап тюшюре билген жаш кёреме сен а, шуёхум! – деп бир ариу ышарып къарады манга, бёркюмю къолуна алып, башымы сылады. – Анасындан суйген затын алды, атасындан а жаратханын сыйырды да, ма быллай зауаллы къуш балачыкъ болду да къалды!.. Тау къушну къаллай болгъанын билемисе?

– Угъа-ай, билмейме,– деп тюзюн айтдым.

– Къалай билмейсе? – деп, кёлю бла сейирсинди ол. – Ол къушла бала заманчыкъларында тюз ма санга ушайдыла, уллу болсанг, сен да, бир башха болмай, тау къушну кесине ушап къаллыкъса. Энди ангыладынгмы?

– Энди ангыладым,– дедим мен арсарлы.

– Аперим! – деп махтады ол, дагъыда башымы сылады. – Жаша!

Биберт агъа инбашымы жумушакъ къакъды да, жангыдан тынгылады. Аны бети алай мудах эди да, манга айтхан лакъырдалары мени кюллюгюмю окъуна келтирдиле. Аны да бир тюрлю сейирлиги жокъду – мен алыкъа бармагъын чеолтгеннге кюлюп башларгъа хазыр сабий жаш эдим. Жилирыгъы келип тургъан адамны лакъырда этерге нек кюрешенин жаландан акыллы адам ангыларкыкыды.

Нек болгъанын билмейме, мен анга бир бек жазыкъсындым. Ол уллу кишини жапсарыгъа адыргы этдим. Не бла болушайым, сууму келтирейим, неми берейим бу адамгъа деп, тегерегиме къарадым. О, ол такъыйкъада Биберт агъа манга бир зат буюрса эди! Мен кеси кесиме

аллай къарыулу, аллай жигит, нени да этерге къолундан келлик адам кёрюндюм...

Алайлай, атам, сен къатыбызгъа келдинг. Мен а кесиби олтургъан жерге элтирге келген сунуп, жаным кетди! Угъай, сен алай этмединг, сен, аны бла да саламлашып, къатыбызгъа олтурдунг, мени атам болгъанынгы айтдынг. Мен чексиз къуандым, кёремисиз мени къаллай атам барды дегенча, тегерекге ёхтем къарадым, санга бек ыразы болдум!

Бизде Донда атасыз, анасыз къалгъан сабийлени мен кеп кёргенме. Заман аллай эди – уруш баргъан ауур жылла, уруш бошалгъандан сора да, андан тынч теркден болмагъанды. Аллай сабийлеге бизде бек къайгъыр-гъандыла, не бла да болушургъа кюрешгендиле – кими ачны бетин-къолун жуууп, тойдуруп жиберир эди, бирси эски-бусхуларындан жарашдырып, жалангачны кийиндирир эди. Мени анам да терк-терк келтириучю эди юйю-бюзге ёксюзлени. Къатыбызгъа олтуртуп, табалгъанын алларына салып, биргебизге ашатыр эди, юслерине-башларына бир затчыкъла жарашдырыр эди, сора, жол азыкчыкъ къурап, тёппечиклеринден уппа этип, жилямсырап ашырыр эди. Ма ол заманда ёксюз жаланда ата-аналарын урушда фашистле ёлтюрген ууакъ сабийле болуучу суна эдим. Былайда уа къолунда да бир ариу шобрабаш таягъы бла олтургъан аскерчи киши атамы, анамы да эсгералмайма дейди. Къалай жарсымагъын аллай адамгъа, айт!

Сёз сёзю айтдыра, таматаланы ушакълары узакъгъа созулду. Мен а кесими сабий жеримде къалдым.

Малкъарлылада «Юй ишлеген балта эшике къалыр» деген сёз барды. Мен да аллайын болдум – ушакъны мен башладым, жолукъгъан да мени кючюмден этдиле, сора дагъыда мени унутуп къойдула...

Мен шёндю алай айтама ансы, ол заманда уа эки фронтчуну ачыкъ эсгериулерине бек сейир этип тынгылай эдим. Кеслери алларына жүреклерин ачсала, сейирге къалдырадыла.

– М-да-а, Дон тийрелери, къаныбыз сингген ёзенле! – деп терен кючюндю Биберт агъа, биз къайдан келгенибизни айтханда, башын чайкъады, кенгнге ачыулу къарап, тишлерин къыжылдатып, къан тырнагъан ауаз бла башлады. – Минг-минг жара салгъанды Ростовну жери жүреклерибизге... Хазна къалмай толусунлай къырылгъанды анда бизни миллет дивизиябыз... Танк аскерге къажау сюелалмады атлы дивизия... – Бек къыйналып сёлеше эди ол, хар сёзюн ичинден тюртюп чыгъаргъаннга ушай эди, аны ауазында жаланда къурч къатылыкъ угъай, алыкъа тёгюлюп бошамагъан жилямукъла да бар эди. – Кимни акъылына келген болур эди атлыны танка бла урушдурургъа?! Эрттеден кюсеген чынын алгъан бир билмечи жаш генерал алай этип ишми кёрюрге сойген болур эди?.. Хоу бир да, юйюнге, хоу бир да, таланмагъан, – генерал болгъанлыкъгъа уа, ол да адамды да, аны да тиширыу тапханды да, – ахыры алай бла бошаллыгъын биле тургъанлай, анча жаш адамны, кёзю къыйып, ажал отуна къалай атып къояр эди!..

Ким къалай этген эсе да, этгенди, къарындашым Андрей, алай... Сизни жерлеригизде тау Къабарты-Малкъардан мингле бла келген эдик,

жюреклері шендю да кюе турган битеу дунягъа ачуланган жюзле кьалганбыз... Мен аладан бириме.

Дивизияны кьалган-кьулган хуртаклары Сталинград тийресине кетдик. Мында да фашистни аллына Эдиль шахаргъа кьалкьа болуп сюелдик, – бизни юсюбюз бла ол не жаяу, не танкасы бла ётелмады! Эдилни бу жагъасында битеу да дивизиябыз бегингенча сермешдик... Ай медет, алгъындан окъуна, иги адамыча оюм этип, кесибизчалагъа кьажау бошласала эди бизни – атларыбызгъа миндирип, атлы аскерге кьажау!..

Башланган затны ахыры болмай кьалмайды, Эдил боюнунда ёмюрге дерими олтурлукъ эдик, – мыллыгын бери алгъа атханны мыллыгы мында кьалды, ызындан келгенлени артха айландырдыкъ. Артха барган, кесинг билгенликден, бизге бек кыйын эди, алгъа уа таукел атландыкъ. Болсада бизни жолубуз бир кесек ёргерекни ётдю да, танка тюпледе эзилген жерлешерибизге баш уралмадыкъ...

Ростов сол жанлыракъ кьалды, бизни частыбыз а Акъсайны азатлады. Алгъа, артха барсанг да, уруш – урушду: жан бергенле да болдула, бек кёплени уа жаралы этдиле анда. Бир тырналган жерлерим мени да болдула. Санитарладан алгъаракъ кьармашдыла да, эрменли сабий жашчыкьла бла кьызчакьла чыгъардыла бизни отдан, эрменли тиширыула бердиле биринчи болушлукъну да. Сюекге заран жетмеген эди, эт жара уа кёп мычымаучуду. Кесигиз айтычулай, итни жарасындан эсе терк сау болуучуду. Кёп мычымай аякъ юсюме болдум.

Госпитальдан чыгъар аллында лейтенант Русенкевич кесини частына чакъырды, бир бек жаратхан эдим да, угъай деп айталмадым, айырылып кетерге кёлюм бармады. Ол понтонщиклени командири эди. Аланы ишле-ринден чырт ангылауум болмаса да, бардым – алаMAT иги жаш эди Эдуард Русенкевич, кеси айтычулай, – оруслу поляк. Мени чакъырды, кеси уа кёп да мычымай, бийигирек кьуллукъгъа кётюрюлдю да кетди. Окъ-топ жюрютген адам, – сен бизнича командаланы кёре турган болурса.

Уллу кыралны узакъ теренинден сора уруш барган кезиуде жаннга кьоркьуу болмаган тийре не хазна табылып. Алай суудан ётер мадарла этген неда кёпюр ишлеген адамдан кёп ажал аллында киши жюрюйдю деп айталмаса. Ненча кечию кьурашдыра эсе, анча кере ёледи понтончу. Аскерле ол хаснаган кечию бла ётюр, алгъа кетгенден сора, битеу ишлегенлерин ненча кере буза эсе, кесин анча кере дунягъа жангыдан жаратылганнга санайды понтончу. Мен да аладан бириме, кьарындашым Андрей, – ол сен таныган Днепрни жагъаларындан Эльба черекге жетип кьалгъынчы, бек аз-дан бир жюз кере ёлюп, анча кере да дунягъа жангыдан жаратылганма... Тас этген негерлерими уа бири да кёз аллымдан кетмейдиле... Баям, биргеме элтирик болурма сыфатлары...

Кёргенме мен ол сизни понтончу бёлюмлени, кьыстау ишлеген кезиулеринде да кёргенме... Ол начасла юслерине кёкден ажал жаудуруп кетгенден сора халлары да... Уянгандан сора да тынчлыкъ бермей турган осал тюште окъуна кёралмаса аллайны... Тюбей келгенме, билеме, кьарындашым, ийнанама.

Да биз ол кесибиз кёргенибизни эсгеребиз ансы, урушну кьалайын-

да бал жалата эдиле!..

– Ол да алайды, къарындашым, тюз айтаса... Энди уа къайры ахшы жолгъаса, юйгемисе?

– Угъай, юйге бармайма. Юйден келеме... Юйюрюме барама... Элберчамы эшитилди жуабым? Алайды, шуэхум, иги ангылашынмагъан элберге ушап кълды жашау...

Керти окъуна, Биберт агъаны айтханы элберге ушай эди – юйлеринден юйюрюне къалай барыргъа боллукъду? Ол, терен кючсюндю да, башын ёрге кётюрюп, кыйналып солуду, сора ичинден неси эсе да жыртылып баш-лагъанча, сермеп ёшюнюнден тутду. Бир кесекден а башын ауур кымылдатып, ауузун хауа жетмегенча ачды, жукъ айтмады. Биз да тынгыладыкъ. Экибиз да анга, сора бир бирибизге сейирсинип къарадыкъ.

Ол тынгылау асыры ауур эди. Атам папирос пачканы чыгъарды, Биберт агъагъа бирин берди, кеси да алды. Тютюнню да тынгылагъанлай букъулатдыла. Хар бири кесини жарсыууна кючсюндю.

Уруш эртте бошалгъанлыкъгъа, мен фронтдан былтыр кюз артында къайтханма, – деп башлады хапарын Биберт агъа. – Жамадыла, тикдиле, аякъ юсюме салыр ючюн болгъан амалларын кълдырмадыла... Кесим а эки жылгъа жууукъ заманны ичинде кишиге кыгъыт жазмай турдум, манга да киши жазмады – сау кълалырыма ийнанмай эдим да, артда, мен ёлгенден сора, уруш жараларындан ауушханды дерле да, кеслери билдирирле деп къойгъан эдим... Жазсам окъуна элимде кыгъытымы алыр адам болмай кългъанын а къайдан биллик эдим!.. Мен фашист бла уруша, дохтурла уа мени жанымы кълдырыргъа кюреше айланганда, юйюрюмю Къазахстаннга кыстап, эр-кинликге бугъоу салып къойгъандыла!

– Сен малкъарлымыса?

– Угъай, юйдегим малкъарлы тиширыуду. Алай кесими да аладан къачар жерим жокъду...

Мени уа нёгерим малкъарлыды, фрончу къарындашым. Урушну башланнганындан ёчюлгенине дери бирге айланнганбыз, артда болгъанны уа ангыласанг къойма!.. Шёндю алагъа барама, бу таматачыгъымы да, анасын да биргеме алып барама. Былтыр кесим алада бир кере болгъанма... Ийнанамыса, толу жыл излегенме нёгерими адресин! Сау болсунла, Хасанияда бир иги адамла болушхандыла.

– Мен да андан аз а излемегенме... юйюрюмю, алай не игиле, не бир тюрлю башхала болушалмагъандыла ансы. Барысын да эрикдирген эдим, башларын суугъа атарыкъ этген эдим... Ёмюрюмде киши бла даулашмагъан-ма, бир жары да тарыкъмагъанма. Ахырында уа битеу органлада – райкомда, райисполкомда, сюдюнде, прокурорунда, ич ишледе, тыш ишледе да атым къайгъычыгъа, даулашчыгъа чыкъды. Мени кёргенлей, бирси жанына кетип башладыла, алгъыннгы кысха танышларым окъуна жол къоюп тебиредиле.

Артыкъ кёп зат да излемей эдим мен аладан – къайры кыстагъанларын айталмай эсегиз да, сизни онгугъуз узунду, ауазыгъыз узакъда эшитиледи, къайсы областьда болгъанларын билигиз деп тилей эдим

мен! Аладан не кьадар тиледим эсем, кимге кьаллай бир жалындым эсем да, ала манга берген болмады. Болушлукъ башха жанындан келди: власть не кьаты болду эсе да, жууукъ-тенг бир бирге жол тапды, кьагьыт жюрютюп башлады!

Бизде, тауда, жууукълукъ жюрютмеген эл хазна жокъду. Малкьарлыла тауда жашай эдиле, биз а – тюзледе. Таудан кьыз кьачыра эдик, таугъа кьыз бере эдик, бир бирлерибизни сабийлерин ёсдюре эдик, адетдеча, шуёхлукъ жюрюте эдик... Бизде малкьар тукъумла кёпдюле. Ма мен кесим Кертиладанма. Сора – Атабийлары, Ахметлары, Байсылары, Куч-мезлары, Кучменлары, Мисаклары, Сокъурлары, Эфендилары... Аланы барысын да санапмы бошайлыкъса?! Тукъумну-тайпаны да несин айта турайыкъ, –кьалай кьонакъ алычу эдик да, кьалай кьонакъбай бола билиучю эдик биз! Юйюбюзге кьонакъ келсе, кесибибизни насыплыгъа санаучу эдик. Таудан адам тигелесе неда, артха кьайтып бара, бизге бурлуса, ол арбазгъа битеу элден жыйылычу эдиле. Бизден таугъа баргъан болса уа, аны намысына кьурманлыкъ кётюрюучю эдиле.

– Аламат жашай эдигиз!

– Шуёхлукъну уа кьалай жюрюте биле эдик биз, нёгерликни кьалай багъалай эдик! Бош тукъум адамын кьой, кьыхса жууугъундан эсе сыйлы кёре эдиле бизде нёгерни-тенгни!.. Ма аллайла айбырылгъандыла, кьарын-дашым, Андрей... Сора аллайла бир бирлерин излемейми тёзерик эдиле? Аллайла бир бирлерин излерге кьоркьгъанмы этерик эдиле!.. Изледиле, тапдыла, ма, кёресе, манга да болушдула...

– Ала уа билемидиле сени келлигинги?

– Угъай... Бир киши бир жукъ билмейди. Сау кьалгъанымы окъуна билмейдиле...

– Мени шуёхум Масхут да бизни келлигибизни билмейди.

Сора жангьдан тынгыладыла. Жангьдан тютюн кьабындырдыла. Жангьдан хар бири кесини жарсыууна кючсюндю.

Мен аланы кьарамларын, кьымылдагъанларын эслемей кьалыргъа, кючсюннгенлерин, ынычхагъанларын да эшитмей ычхындырыргъа кьоркьа олтурдум. Сора дагъыда, мени бир сылтау бла анам болгъан жерге ашырып, кеслери бир жукъ эсгерирле, хапар зат айтырла деп кьоркьдум.

Угъай, ала манга бир тюрлю жумуш да буюрмадыла. Кеслери алларына кьалыргъа суйюп, анамы кьатына да ашырмадыла. Алай олсагъатда вокзал майданында биз кёрген а барыбызны да чексиз сейирсиндирди. Кёпню сынай келген фронтчула Биберт агъа бла мени атам окъуна тамашагъа кьалдыла. Мен кесим а, киштик балачыкъ кибик, атама кьысылып, аны кьолтукъ тубюнден боюнуму созуп, кьараргъа кюрешидим.

Вокзал аллы майдандан аз арлакъ ётюп, ол мен тую кериуан кёрген жерден башлап, анда-мында шинжили кьаура ёсген жашил айрыкамчыкълардан кьалгъаны кёзкёрмезге дери да кьыйырсыз-чексиз кьумлу ёзенди. Ма ол кьуу жер жанындан, аякъ тауушун эшитдирирге кьоркьгъанча, бармакъ бурунларына базынмай секире, ёшюнюне бла

аркъасына тѣгюлген тозурагъан къалын къара чачы белинден энишге келе, юсюнде да жыртыкъ кийимлери бла бир тап санлы къарышбел, уллукѣз, къаракъаш къыз чыкъды. Малла малтай тапхыт этген жерде тохтап, къолларын да, жууукъ адамын тансыкълап къучакъ кергенча, ѳрге кѣтюрюп, дагъыда бармакъларына сюелди.

Къызны бети къубулуп ышаргъаннга ушай эди, акълары жылтырагъан уллу кѣзлери уа бир тюрлю жана эдиле.

Жингирикледе бла бууунлада аз бюгюлген билеклери ѳрге кѣтюрюлгенлей, ауругъан аягъына сынчыкълагъанча бара, жеринде бир эки-юч кере сабыр бурулду да, биз эслемеген кимни эсе да берген белгисине бойсуннганча, тепсеуде сюзюлюп башлады.

Къыз, баям, кеслерича тепсерге уста болур эди. Битеу акъылы ары кетип, анга кѣз къакъмай къарап тургъан Биберт агъа, башын чайкъай, бир-бирде тилин цок-цок этдире, кеси тилинде неле эсе да шыбырдап турду. Сора алайдагъылыны барысы да шум болуп, тепсеуге къарап сюелген шошлукъда вокзалны бирси жанындан от алдыргъан мотор таууш чыкъды. Къыз олсагъатчыкъдан сын болду. Солууун терен алып, учуп кетерге хазыр-ланнганча, бармакъ бурунларына сюелди. Бир кесекден а солууун бек арыгъан адамча терк ала, сюелген жеринде чѳгеледи. Ол халда чыдаялмай, хылып ѳрге туруп, тѳгерегине жанлы элгендирген кийикча къарады. Бир жанына хыны секирип, кенг жайылгъан узун бармакълары бла тырнакълай, табанларын къаты тиреп, кесин алгъа тебере, жолукъгъанлагъа жол бергенча, солуна бла онгуна бурула, таууш келген жанындан кери сюркелди. Сора ол ачы тауушха тѳзалмагъанча, башын къоллары бла къаты къучакълап, дагъыда жерге бауурланды. Къызны кюн бир тюрге кюйдюрген сыйдам бети сют акълыгъын алды, ол жерге асыры къаты къысылгъандан, жартысы къумгъа сингип, жукъара башлагъанча кѳрюндю.

Ол биз кѳргенлени кѣз аллыбызда алай терк болгъандан бизни бири-биз да хазна жукъ ангылаялмадыкъ. Мотор кереклисича ишлей тебиреп, таууш узайып, кенгде эрий башлагъанда, къыз жатхан халында иги кесек тепмей турду. Сора, терк бурулуп, аркъасына тюшдю, дагъыда артха айланып жерге бауурланды. Алай эте, бир кесек мычыды. Ахырында, бауурун жер бетинден айырып, ашыкъмай, ѳрге турду да, бир кишиге, бир затха да къарамай, башын энишге – сокъураннган адамча, бошлагъанлай, аллы айланнган жанына кетди. Алайда шо не болуп къалса да, ол кѣз туурадан ташайгъынчы, бирибиз къарамыбызны андан айыралыр эдик деп айталмайма.

– Энди уа къабырлагъа барады, харип, къызчыкъ! – деп шыбырдады бир къарыкъгъан ауаз тюз артыбыздан.

Башхаланы билмейме, манга уа ол шыбырдагъан къыйын ынычхагъанча кѳрюндю. Шыбырдагъанын кишиге эшитдирирге эсинде да болмаз эди. Ким биледи, жаннган жүреги тѳздюрмей, кеси кесин ийнандырыргъа окъунамы айтхан эди алай. Болсада аланы ауурлукълары бла ол сѳзле, не тынч айтылсала да, эшитилмей къалыргъа амалы жокъ эди!

Таматала, жерлеринден туруп, бирден артха бурулдула. Мен да шинтигимден секирип тюшдюм.

Ол аузун кюйдюрюп тюшген сёзлени айтхан киши биз олтурган узун шинтикни артында «къара табакъ» тагъылган телеграф столбагъа аркъасын тиреп, къолларын «галифе» кёнчек хуржунларына терен сугъуп сюеле эди. Инбашларын да жыйырып, жингириклерин къабыргъаларына асыры къаты къысхандан, ол узун арыкъ киши билексизге ушай эди. Аскер кийимлерин кюн асыры онгдургъандан, алгъын ала къаллай бетли болганларын адам айталган да этерик туююл эди.

Ол бийик, кенгжауурун киши иги бёкем адам болур эди, шёндю уа, эти жонулган этгенча, къуру сюекди, кёлегине кеси тенгли экеулен сыйыныр дерчады. Бел бауу тюшюп кетер депми къоркъгъанды да, таулу къалпакъгъа ушагъан бир баш кийимни бюклеп, киндик тюбюнден энишге кёнделен сугъуп турады. Къалын къара чачына таракъ тиймегенли иги кесек бола болур. Сакъалы да жетипди. Сагъышлары артыкъ атлам этерге къойма-гъанча, сабыр атлай, къуу ёзен таба кетип барган жаланаякъ къызны ызындан жиляргъа хазыр тереннге кетген улуу къара кёзлерин къакъмай къарайды.

– Кимди, харип, ол насыпсыз? – деп сорду Биберт агъа, мени атам аны хор бла билегинден тутуп, келтирип, къатыбызгъа олтургъандан сора. – Таныгъанмы этесе?

– Эгечимди,– деди ол, аузундан сёзюн къыйналып чыгъара, аны тас этерге къоркъгъанча, къарамын къыздан айырмай. – Сау къалган жангыз эгечимди... мен да аны жангыз къарындашыма... Дунияда жангызбыз ол бла мен... жаланда экибиз къалганбыз толу юйюрден...

Таматала, тынгылагъанлай, башларын энишге ийдиле,– аланы, баям, бир бирлерине да, кеслери къатыбызгъа чакъыргъан кишиге да айтыр затлары жокъду. Мен кесим а, нек эсе да, тёздюргемен сууукъ абызыратхан кирик, жыйырылдым, гуппуш болдум, ичим къалтырады. Ол, аузундан сёз чыгъаралмай, жилямукъларын ичине жута сюелгеннге да, аны бла бирге уа кесиме да болушлукъ излегенча, тегерекге сагъайып къарадым.

Биберт агъа мени бла ушакъ башлагъанда, къанатла битгенча болган эдим, не бла болушайым мынга деп айланган эдим. Энди уа бу мен ичимден Узун арыкъ деп атаган киши бусагъатчыкъда былайдан кетген къужур экиси да жангызла болганларын айтханлай, хыйны этилгенча, тилим тутулду, санларым тюшдюле, жеримден тебалмадым.

Кенгден къарап тура болур эди – бизге анам эс жыйдырды. Бурунун терк-терк тарта, эки кёзюнден да бирча саркъган жилямукълары бетин жууа, атам аскерчи суулугъун келтирип, башын ачып, Узун арыкъгъа узатды.

– Бир суучукъ уртлагъыгъыз! – деп тиледи мени анам, бурунун дагъыда таууш этдирип тарта.

– Сау бол, эгечим! – деп, ол анамы аллында баш ийди. Узун арыкъны алай айтханын Биберт агъа орусчагъа кёчюрдю. Ала тау тилде нени юсюнден сёлешгенлерин да Биберт агъа бизге артда айтхан эди. Узун арыкъ суулукъ-ну эки къолу бла алып, анама ыразы болуп къарады, ичген а этмеди, жумушатыргъа жау сюртген кирик, тилин эринлерини ортасы бла ётдюрдю.

– Анга бир уртламчыкъ бералсакъ эди!..

Анамы оруслу болгъанынмы ангылады – ол сёзлени орусча айтды. Сора, кючсюнюп, эринлерин жалады да, суулукъну, башын этип, артха узатды. Ана андан кёп тёзалмады – ачыкъ жилиады, суулукъну да алмай, бетин кьоллары бла жабып, келген жерине кьайтды, башын чайкьай, уллу агъач чемоданыбызны кьыйырына чёкдю.

– Таулумуса? – деп сорду Биберт агъа Узун арыкъдан (айтханымча, ол ушакъларын Биберт агъа бизге артда кёчюрген эди).

– Хау.

– Кьайданса?

– Къарачайдан. Сиз а?

– Мен а черкеслиме.

Биберт агъа биз ючюбюзню Дон жагъадан болгъаныбызны, бусагъатда уа атабызны урушда бирге айланган малкъарлы шуёхун кёре баргъаныбызны, кесини да юй бийчеси малкъарлы болгъаны ючюн сабийлери бла кёчюрюп жибергенлерин урушдан кьайтхандан сора билгенли, жылдан артыкъ заманны ичинде, излей кетип, юйюрюн мында тапханын айтды. Алайда барыбызны да бир совхозну башха бёломлерине барлыгъыбыз ачыкъланды. Мен Узун арыкъ атагъан къарачайлы Ёзденланы Исса Масхутну да, Биберт агъаны юйюрюн да уста таныйды. Ушакъны ахырында Исса былайда биз кёрген эгечинден кьалгъанланы бушуулу хапарларын да айтды.

– Кичи къарындашым Хыйса бла мени арт эки жылда Къарачайдан хапарыбыз бек аз болгъанды – ол заманда биз къазаутда эдик... Кърымдан Тау Къарачайгъа бир сабий санаторий кёчюрген эдиле дейдиле. Ол тийреде элледен къарачай тиширыула ауругъан сабийлеге кеслери эшген кийимчикле, татымлы ашарыкъ, ичерге жылы сютчюк элтип тургъандыла, – деп башлады Исса хапарын. – Къарачай малланы аламатылыкълары битеу Кавказгъа да белгилиди, кесигиз да эшитген болурсуз, тау бийикледе кырдыкны уа несин айтайым! Анда сют башха жерледе сют башдан хазна жукъа болмайды, саулыкъгъа уа кесибизни гара сууларыбыздан аман туююлдо...

Бизни анабыз... Эрттен сютню сабийлеге элтип бара... Бир тютюн берчи, алан...

Ол тилерикни билип тургъанча, Биберт агъа терк окъуна папиросла чыгъарды, мени атам да сирнек жандырды. Исса тютюнден эки да тартып, жингириклерин тобукъларына тиреп, башын кьол аязлары бла кьысды да, кёзлерин да ачмай, ол формада иги кесек турду. Сора жарты ичилген тютюн кьыйырын бир жанына ачыулу сызып, кьалын къарачачын артха сылап, неге эсе да таукел болгъанча, терк сёлешип башлады.

– Бизни анабыз эрттенликде саугъан сютюн ауругъан сабийлеге ичиралмады – немча бомба юздю аны жашауун... Ол къарачайлыланы кьыстардан алгъа, туура бир ай алгъа болгъанды – 1943 жылда октябрь айны жетисинде... Ноябрь айны жыйырмаасында уа кьалайда эсе да Оренбург бла Актюбинскени арасында атабызны бир къауум жашаулу адам бла бирге темир жол жанына салып, юслерине юзmez кьуюп

кетгендиле... Эдил жагъасындан Оренбургга жетгинчи, жетеулен ёлген эдиле дейдиле. Жерлеринден кысталганла жолда ёлгенлерин асырай турургъа заман бермегенлерин биле эдиле – ёлюклени атып кетип, басдырыргъа кимлеге эсе да буюруп, эшелонну алгъа сюрюп болгъандыла. Бу жол а машинист вагонлада ёлюкле болгъанларын билгенлей окъуна, артда аны къалай терслериклерин, анга неле сынатырыкъларын да тергеуге алмай, эшалонну аулакъда тохтатханды.

Къартла бла алыкъа сакъал-мыйыкъ жюлюмеген сабий жашчыкъла жууукъларыны, ахлуларыны ёлюклерин эшикге болалгъанлары къадар теркликде чыгъардыла. Къайсыла эселе да, иги къармашхан экеулен, чабып барып, бир «окъуй билген» къартны къолтукъларындан кирип, аякъларын жерге тийдирмей жетдирдиле. Тауда хар сёзюн битеу эл оноугъа жюрютген къартдан алайдагъыла дууа алдырырын тиледиле.

Эшалонну ашырып келген офицерле да, ызларындан сауутланган солдатланы тизип, алайда душман тасхачыла табылгъанларын эшитип ашыкъгъанча, керохларын да жерлеп, чапханлай келдиле. Не болгъанын ангылагъанлай а, бир къаууму машинистни ол суусуз, жансыз аулакъда тохтаргъа нек базыннганыны сорууун этерге къууулдула. Бирсилери уа кими бу атсыз къум ёзенде кебинсиз, къабырсыз да атылып къалгъанларына сарнау сала, кими да алагъа къошулуп, кесини жүрегин жаргъан бушууларыны жияуун эте, эшикге къуюлгъанланы кюч бла вагонлагъа сюредиле. Ючюнчюлери – жалан къоллары бла ёлюклерин къар къатыш бузлагъан юзмез бла басдырыргъа кюрешгенлени артларында сюелип, ачы сёлеше, ашыкъдырадыла. Кириулери чайналып тауусулгъан таулу къарт да, дууасын бошاپ, аскер кийимлилени гырылдагъанларына да эс бурмай, жия-мукълары акъ мыйыкъ къыйырларындан тама, шёндю алайда жиягъанла сау къадарда ёлгенлени атлары, сыфатлары да жүрекледеш жашарыгъына тауча ант этеди...

– Мени бу жарлы эгечим атабызны юсюне юзмез тарталгъан эселе, иги жабалмай кетип къалгъан эселе да кёралмагъанды: жаланда буйрукъгъа бойсунган солдатла къыстагъанлары ючюн угъай, адет да къоймайды тиши-рыуланы аллай жерге...

Иссаны тюрююгюн жуталмай кюрешгени эсленди. Ол, боюнун сылады да, ауузунда нени эсе да чайнагъанча этди, тил къыйыры бла эринлерин жумушатды. Чыракъ кетген къарамын узакълыкъдан айырмай, аны таба бурулгъанда, къолун Биберт агъагъа узатды.

– Энтта да бирин берчи, алан...

Биберт агъа папирос узатханлай, мени атам сирнек жандырды. Исса уа, муну аллында этгенича, эки-юч кере жут тартып, сау папиросун бир жанына сызды да, хапарын бардырды. Алай бизникиле ол жаш тиши-рыучукъну ким болгъанын соргъанлары ючюн туююл эсе, эшалон толу кысталгъан таулуланы андан сорагъы къадарларыны юсюнден алайда жукъ да айтмады. Хапар башха жолгъа чыкъды, болсада Иссаны эгечи кёргюзтген тама-шалыкъ алайны да, алайдагъылыны да бийлегенлей къалды. Башхаланы билмейме, манга алай кёрюндю.

– Къазаутда кичи къарындашым Хыйса бла мен башха фронтлада болгъанбыз,– деп башлады Исса да хапарын. – Экибиз да юйюрюбюз-

ню излер ючюн кьоймагъанбыз, алай... эгечлерибизни Хыйса алгъаракъ тапхан эди. Алгъа тапды, болушалгъан а ол да эталмады...

Бир эгечибиз, бу жазыкъны таматасы, ма былайда Туркестан больницада ауушханды... Хыйса аны совхоздан былайгъа дери кьоюнуна кьысханлай келтирген эди... жыйырма кьычырымгъа кётюрюп келтирген эди харипчикни...

– Неси ауруй эди?.. Неден ёлгенди? – деп сорду Биберт агъа.

– Белгисизди... киши жугъун билмейди. Ол кече больницада врач окъуна болмагъанды дей эдиле... Тамбласында уа... былайда темир жолну ары жанында кьабырлада асырадыла...

– Жаннетли болсун, харип! – деди да, Биберт агъа ёрге туракълады, нек эсе да, атам бла мен да алай этдик.

– Хыйса фронтда механик болгъанды, танка жюрютгенди,– деп башлады Исса, иги кесек тынгылап олтургъандан сора, Биберт агъаны кьайгъы сёзюне жууап бермей, бизни ёрге туракълагъаныбызны да эс-лемегенча. Биз анга солугъаныбызны эслетмей тынгыладыкъ. Жаланда жангьдан алайгъа кьайтып келген анабыз тауушсуз жилягъанын тохтатмады. – Ишлерге суйген жаш эди ол, сабийлигинден бери да мен таныгъанлы алай эди – кьолу ишге тап жарашыучу эди, ариу да ишлеучю эди. Адамла бла да ариу жашаучу эди, кьарындашым болгъаны ючюн айтмайма – бек жарашыулу жаш эди... Аллай а, айхай да, ишсиз олтураллыкъ тнойул эди, совхозда механик этдиле. Арий-тала билмеучю эди дейдиле, таньшха, кьоншугъа, кьарыуусузгъа болушханын а айтып да бошаймайдыла... Кьамишден бла кьайдан эсе да табылгъан кьанга кьыйырладан бир гы-тычыкъ да хаснады. Хар затны да тап кьурашдыра, тап эте башлагъан эди, алай... Хатаны кьайдан келирин билмейсе... Туркестанчы хулиганла ёлтюрюп кьойдула да уруш отунда кюймей кьайтхан кьарындашымы... Жюрегине би-чакъ уруп ёлтюрдюле...

Ол мурдарлыкъ кёз аллыбызда этилгенча, барыбыз да Исса бла бирге бушуулу тынгыладыкъ. Ол хыйсапсыз мурдарлыкъны хапары тийрени солууун тыйды.

– Хыйса, бери станциягъа жиберирге адам тапмай, ишлеген жеринден кеси чабып келген эди, ала уа бичакъ бла... жюрегине... Ичги алыргъа ахча бермейсе деп... Сатхыч таулу шеша багъасын кьызгъанды деп... Сатхыч тау-лу!.. Не ахча бераллыкъ эди ол алагъа, хуржунунда кьол жаулугъундан башха жугъу жокъ эди сора... Совхозгъа жангы трактор сюреме деп, кьууанып, кюн ортада сабанлыкъдан чабып келген механикни ичгичилеге шеша тапханмы эди кьайгъысы!.. Кьанлы сермешледе тёрт жылдан артыкъ айланды кьарындашым, былайда сабан сюрдоре, урлукъ салдыра айланган жеринде уа...

Ёлюгюн совхозга элте турмадыла, былайдан узакъ болмай кьазакъ кьабырлада эгечибиз Налжанны кьатында асырадыла... Ол кюн болуп кьалды былай бу насыпсыз эгечим Таужан да.

– Уруш уллу кьыйынлыкъды, адам улуну ёмюрле узакълыгъындан бери бир кьутулалмай келген кьыйынлыкъды!.. Аны алайлыгъына сёз жокъду, да сора ол кьыйынлыкъгъа кьошакъгъа адам эси бу кёчгюнчюлюк-ню азабын да кьалай чыгъаралды!..

Биберт алгъа нек эсе да орусча айтды. Аны айтханы жууап излеген соруу туйюл эди. Киши сёз кьошмады.

Исса ауур сагъышлы тынгылады. Биз барыбыз да тынгыладыкь. Кёпге дери тынгыладыкь. Жаланда мени анам артыбызда сюелип, жилимукъларын жута, бурунун тартханын тохтатмады. Сора Исса, жагъасындан тута, боюнун сылай, киши да болмагъанын дурус билген адамча, кеси бла бюгюн башланмагъан дауларын бардырды.

– Анам туугъан жеринде Уллу Къарачайда асыралгъанды, насыплы! Къарындашым бла эгечим – былайда, темир жол станцияны ары жанында... Къайда эсе да къалгъанды жарлы атабыз... Анабызны салгъан жерде асыраргъа бир тюрлю онг жокъду, ангылайма, алай бир да болмай къалгъандан арысында сабийлерини къатына келтиралсам эди!.. Да къалай! Къалай табалайым мен аны ёлюгюн? Бузлагъан юзmez, къар... эригенлей, аулакъ желле ура, сюре кетип, чачхан болур сюеклерин, къатыш этген болур... Аны ючюн да къайгъырлыкъ туйюл эдим – барысын да бирге келтирип къойсакъ да хатасы жокъ эди, ала бир бирлерин туугъанлы таныгъан бир эллиледиле... Ол биринчи салгъан жерлеринде асырап къояргъа да боллукъ эди, былай адамыча, адетде бола келгенича. Да боллукъ эди, тейри, алай табалгъанмы этериксе: кёп кере соруп айланганма, сабийле аланы къалайда къотаргъанларын эслеялмайдыла – аны эслегенми эди харипчиклени къайгъылары ол заманда! Къартла уа ауушхандыла. Палахны бек башы уа мени былайдан кеталмагъанымды: кимге къоярыкъма жарлы эгешчигим Таужанны?! Жангызчыгъымды ол мени, жангыз эгешчигимди... Жангызлабыз экибиз да... Жууугъубуз, узагъыбыз да къалмагъанды энди, жангызбыз битеу дуняда...

Эркегырыула, тынгылагъанлай, тютюн къабындырдыла. Анам жүрексинип жилиады.

Мен кесим ангылагъандан, ол кюн болгъанма мен акъылбалыкь.

7

Сёзню баргъаны Сергей Андреевич айтырыгъыны бек сейирине жете тебирегеннге ушады. Алай ол хапарын сунмай тургъанлай тыйды. Терен кючсюнюп, несини эсе да бир бек ачыгъанына тёзалмай тохтагъанча, башын ёрге кётюргенлей, ауузу да олсагъатчыкъда тилине тюшген сёзю жабаргъа къоймагъанча, ачылып, солууун да алмай, иги кесек турду.

Ким биледи, бирсиле да алаймы болур эдиле, мен кесим а халкъланы абындыргъан кезиуде Ёзденланы юйюрлерине сынаргъа тюшген азап аланы не чекге жетдиргенин, къысталгъанла артда къалай жашау этгенлерин, къалай тирилгенлерин айтады деп, Сергей Андреевични ауузундан кёзюму алмай сакъладым. Ол а хапарын жангыдан башламады. Къол аязлары бла тобукъларына таууш этдирип уруп, ол кеси бери келирни аллында атасы Андрей Миронович этгенча, жеринден хылыф туруп, юй таба тебиреди. Бетин кишиге кёргюзтюрге суймеген адамча, башын энишге ийгенлей узайды.

Андрей Миронович да Масхут бла кесини ол туудукъларын алып баргъан къарт чеченлиге тюбеген хапарын, тюз жашы шендю этгенча, сунмай тургъанлай, тохтатып кетген эди. Алай ол, юйде кеп мычымай, гитче кюмюш къамачыкъны да, юсюне солугъанлай ууалып къаллыкъ затныча, къол аязларына алып келип, къатыбызгъа чекген эди. Жашы уа атасыча этмеди. Масхут бла мен жукъ ангыламай, сейирге къалып, къартла да, баш кетюрмей, бушуулу тынгылагъанлай, олтурдукъ. Сергей Андреевич къайтмады.

Хапары окъуна жүрек чанчдыргъан затны кеслери кезлери бла кёргенле къалай кетюралгъанларын ангылагъан бюгюн бизге хыйсапсыз къыйынды. Баям, ол телю бизден акъылыны теренлиги бла кючлю болур эди. Не къыйынлыкъгъа да акъыл тездюреди, не аманлыкъны да акъыл хорлайды. Адамны сабыр этген акъылды. «Сабыр арты – сары алтын», – деп бурунгулу малкъарлы бош айтхан болмаз.

Биз олтургъаныбызлай олтурдукъ. Сергей Андреевич къайтмады. Ол алай ашыгышылы туруп кетген жанына кишини баш буруп къарамагъаны мени бютюнда сейир этдирди. Масхутха, аны аппасы бла ыннасына да мен кез жетдирирге кюрешеме ансы, ала кеслерини энчи сагышларына беленипдиле. Таулу юйюрден жангыз къалгъан Иссагъа кетюрюрге тюшген азапны ауурлугъу бизни бирибизни да жерибизден тепдирмейди. Мен а, тейри, кеси кесиме аланы алларында терслигим болгъанча окъуна кёрюндюм. Была къаллай къыйынлыкъла сынагъандыла, къаллай кюйсюзлюкlege тезгендиле. Мен а ол бетсиз заман тюгюн юйютмеген телюденме. Мен халкъгъа «кечгинлик берилгенден» сора туугъан таулуладанма. Ала кёрген, сынагъан, тезген затланы болургъа боллугъун, бирлени аллайдан ётерге, бирсилени уа аны, унутмай, ёмюрге жүреклеринде тутаргъа кишиликлери жетеригин акъылыма да сыйындыралмагъанма!

Масхут бла мен солууубузну тыйгъан тынгылауну ауурлугъуна чыдаалмадыкъ. Жүреклерибиз алай келишген кирик, олтургъан жерибизден экибиз да бирден туруп, къартла бла да, сёзсюз, баш уруп саламлашып, инбашларыбыз бирге тие, къабакъ эшик таба айландыкъ. Кетип бара, мен Елизавета Сергеевнаны жилимукъ жибитген къалтырагъан ауазын эшитдим.

– Унутуп къойма, жашым, бизни, келе тур! – деп тиледи ол.

– Масхутчугъум бла шуёлукъ жүрютгенинг ючюн сау бол! – деп, ыразылыгъын айтды огъурлу ынна.

– Келе тур, Омар, жашым! – деп шыбырдагъаны ызыбыздан жетди, биз къабакъдан орамгъа чыгып бара.

Айхайда, келирме. Энди келмей да тураллыкъ туююлме. Масхут бюгюнден сора бери чакъырмай къойса да, келликме.

Масхут мени юйге ашырырга айтды

– Кесими да, – деди ол, – «Спартак» стадионда ахырда болжалгъа салырга жарамагъан ишим барды, сен а универмаг къатында Хасанияны автобусуна минерсе.

Аны бла даулашхандан хайыр жокъду, айтды эсе, юйюне жалан жаяулай кече ортада къайтыргъа тюшсе да, ашырлыкъды. Ол аллай жашды, бизни Масхут.

Бардык биз стадионнга, Масхутха керек адамгъа да тубедик. Сора топ ойнап, жууунган да этип, бир-эки сагъатдан а Кулиев проспектде универмаг аллына чыкъдык. Алайда бир тиширыу ауаз Масхутну атын айтып селешди.

– Ол мени анамды,– деп, таныды ауазны Масхут. – Къайда болур кеси уа? – деп, тегерекге къарады, терк кѳралмагъанына тынгысыз болуп, ѳрге-энишге чапды. – Ма алайда турады! – деп, къууанып, сермеп къолумдан тутуп, сабийчикнича, ызындан проспект таба тартды. – Ары къарачы. Масхут аппаны кѳрюп, ол жанына ѳтѳп барады анам, анга къычыргъан болур эди кеси да. Келчи, биз да аны бла бир саламлашайыкъ.

Да кимге айтханларын билмей тургъанма ансы, ол Масхутну уа кесин къой, жашларын, къызын, киеуюн да бек уста танийма. Женнетли болсун, харип, къатыны Дариханны да таныучу эдим. Уллу школдан узакъ тѳйѳлдѳ юйлери да. Эрттеден танышларымдыла. Бир жашы газетде ишлейди, бирсиси – инженерди, юйюрлери бла шахарда жашайдыла. Киеую Мухадин мени иги шуѳхумду школда устазды, математикадан окъутады. Масхутну къызы Къарачач а ол школда завучду. Университетни менден бир эки жыл алгъа бошагъандыла.

Масхутну анасы Ольга Ивановна ѳмѳрюю бир къыркъ бешге келген орта бойлу, иничге белли, токъ ѳшонлю къара шинли тиширыуду. Ол Масхутну жумушакъ, тѳз атасынча, сѳйѳп къучакълады. Сора, артха туракълап, башында акъ таулу къалпагъын тап кийдирди, къыйырларын кеси жа-ратханча тѳзетип, инбашларындан биз кенгден эслеялмагъан нени эсе да бармакъ къыйырлары бла алып атды, алайчыгъын къол аязы бла сылады. Ариу ышарып, бир затла айтды, Масхут да, баш уруп, ышарып, жууап этди, узагъыракъ эдик да, ауазлары эшитилмеди.

Ольга Ивановна да, Масхут аппа да бизге бек жарыкъ болдула. Мен экиине да къол берип саламлашдым, Масхут а къарт Масхутну къучакълады, анасына «Привет, мамуля!» – деп, жаягъын жаягъына салды.

– Къалай тап болду сени былайгъа келгенинг,– деди Ольга Ивановна жашына тауча,– аппаны жюгю ауур кѳрюнеди, юйге жетдирип къайт.

– Хоу бир да, жюк болуп а бу... – дерге кѳрешди ол, алай анга киши тынгыламады.

– Берчи бери, аны уа тейри! – деп, къууанды Масхут, къартха жукъ айтыргъа къоймады, артмакъны сермеп къолуна алды. – Сора... тамбла ишге эрттерек келирге айтханма, угъай демесенг, Хасаниядан барып къалырма.

– Охо... Аппалада къалыргъа тапсанг, ананга жангыдан тууаса,– деп къюлдѳ Ольга Ивановна. – Сен танып, Хасанияда муну кесине ушагъан бир юйде къалгъан къарт къыз иш жокъмуду? Киеу этип къойсагъыз боллукъ эди бу аманны, аппа...

– Да, Масхут аппаны уа кесини сѳйген къарындашыны сѳйген туудугъан къалгъан-къулгъанлагъа аякъ тѳп этдирирге деп ѳсдѳргенин а билемсиз, багъалы Ольга Ивановна?!

– Ой сени огъесе!..

– Юйде къалгъан да келлик тѳйѳлдѳ энди санга, къарттай.

Автобус жетди да, лакъырдыны тыйды. Ольга Ивановна тамата Масхутну энтда бир кере къучакълады, бир онг тапханлай, Хасаниягъа келирге айтды, манга къол берди, жашыны жаягъын жумушакъ сылап, ашырды.

Биз Масхутлагъа аны арбазында бир къууум этиле башлагъан ке-зиуде жетдик. Киеую Мухадин, терлегенлери бара, отун жарады, кичи жашы Азрет жапмада къакъ эт туурайды. Аланы кърюп, Масхут сархош болду.

– Да, бизге да кенеу къурай турадыла да шуёхла! – деди тамата, къабакъ эшикден ётгенлей, аллыбызда тохтап. – Ыргъай шишлик бизни да кёлюбнозю аман этдирмезлик сунама, тейри, алай... биз быланы эслеринде да болмабыз дейме, жашла,– деп, сагъыш эте, арсарлы сёлешди. – Къонакълары затмы болур? Келчигиз, биз да къошулайыкъ, къыстамаз эселе уа...

– Кимлери бар эсе да, аппа, Азрет этген биринчи шишлик меникиди...

Кичи, Масхутну айтханына да хазна къулакъ салмай, туура эшитгеннин окъуна сездирмей, кенеу хазырлагъанланы, биз экибизни да унутуп, къабакъ къатындан эсленмеген кимге эсе да къулач керип, тамата терекле тюбюне чапды. Алгъа бир-эки арсарлы атлап, сора анасы бери келтирирге буюргъан артмакъны алайда къоюп, кичи Масхут да таматаны ызындан къысха болду. Мен а, Мухадин кърюп чакъыргъынчы, жукъдан ангылауум болмай, жеримде сөөлгенлей турдум. Эки Масхутну да, дуняны унутуп, къайры къууулгъанларын ол ангылатды.

Экибиз къартладан кетип, Масхутну танышларына тюбей, стадионда топ ойнай айланганда, Алексей Миронович Ростовдан келгенди да, саламлашып, саурукъ-тынчылыкъ соруп бошагъанлай, Масхутну бирчик къучакълап къайтыргъа айтып, Хасаниягъа атланнганды. Жашланы уа шёндю, Масхутну кесинден оноу болгъунчу, багъалы къонакъ ач турма-сын деп, усхар мажарыргъа киришгенликлериди.

Жашлагъа оноуну кёп сакъларгъа тюшмеди. Масхут буйрукъну къысха салды: Азрет, кёзю жумуп ачхынчы Нальчикге жетип, Андрей Мироновични алып келеди, ол къайтыргъа Мухадин бир жараулу токълу табады, Масхут эгечи Къарачачны школдан, анда тюйюл эсе уа – юйлеринден чакъырып келип, хычин этдиреди. Омар а бу мында къакъ эт хылымылыланы къуууруп жарашдырады. Аллай заманда буйрукъ берилген этсин ансы, аны тол-тургъан а къыйынмыды жашлагъа – такъыйкъа озгъунчу, терек тюбюнде тамата Масхут бла Алексей Миронович жангыз кеслери къалдыла.

Ингир алагъа кенг жапманы хауа чыракъ жарытды. Анда чомарт узалыучу ачыкъжюрек эркинкёл таулу къонакъбай эталыучу стол къуралды. Бир жанында Масхутну къоншулары, тенглери, бирси жанында уа юч къа-рындаш олтурдула – Масхут ортада, Андрей бла Алексей Мироновичале аны эки жанында. Къалай жаш жылтырайдыла аланы кёзлери, къаллай бир соймеклик барды аланы къарамларында! «Эсингдемиди?» – дегенлей, къалай терк къошулуп къаладыла ала ушакъгъа!

Бу таматалагъа кенгден къарагъан зауукъду, сейирди – аланы бирле-

ри сёлешгенде, бирсилери бош олтуруп туралмайдыла: сёз кьоша, бири ычхындырганны бирси толтура, эсгерирге болуша, айтханларын бирге тынгылы бошайдыла. Сёлешгенге бош башларын не да кьярамларын буруп кьоймайдыла – барысына да бир кибик багъалы затны эсгергени ючюн, аны? кьучакъларгъа хазырланганча, анга бурулуп кьаладыла. Ала кеслерини шёндюгю ёмюрлерини бийиклигинден ол эсгериулеринде айтылган жыллагъа тигелегенге ушайдыла. Ингиллерине жылла салган терен ызла тюзелгендиле, бетлери сыйдамдыла, ауазлары жарыкъдыла.

Мени нёгерим Масхут, бир тап тюшер кезиучюкню марлап, ушакъ этгенлени сейирсиндирип, сёз кьошмай неда тынчлыгъын алып турган затны юсюнден сормай, ычхындырса, сора ол биз таныган Масхут тьююлдю!

Жаш бюгюн атасыны тамата кьярындашы Сергей Андреевич шахарда айтхан бушуулу хапар жарты жолда кьалгъанын эсге салды. Былайда Масхут аппаны кьалай элгеннгенин, бетини кьалай тюрленнгенин айтталган окьуна эталлыкъ тьююлме. Аны Мирон улула да эследи, алгъа бир бирлерине, ызы бла уа таулу кьярындашларына кезиу кьярадыла.

Масхут тюз Андрей Мироновичге ушаш кючсюндю да, кьолларын эки жанына, жаш адамны тилегин жууапсыз кьояргъа жарамаз дегенча, жайып, бармакълары бла тютюн излегенин кёргюзтдю. Папиросну кьабындырып, бир-эки кере тартхан да этип, терен сагъышха кетди. Тынгысыз шошлукъ жапманы кёпге бийледи. Алексей Миронович Масхутну эртте ёчюлген тютюнюн, кьолундан алып, жангыдан кьабындырды да, артха кьайтарыргъа унутуп, кеси букьулатды.

Бу тынгылау манга ол Сергей Андреевич эсгериуюн тохтатып кетген заманда болгъанындан да ауур кёрюндю. Алай биз эринмей, ашыкъдырмай сакъладыкъ. Ол Андрей Миронович, аны юй бийчеси Елизавета Сергеевна эки кере кьайтарып эсине салгъандан сора да, Масхут бла манга соруу этип башлап, алгъа Хасаниягъа, ызы бла уа Къазахстаннга барып кьайтханларыны юсюнден айтырыны аллында сакълатханындан да кёп тынгылады аны таулу кьярындашы Масхут. Хапарын а Андрей Миронович бизни бла ушакъ этгенча бардырган эди, битеу андан эшитгенибиз да Елизавета Сергеевна бла туудугъуну ол келгинчи айтып бошаганларындан арысы эди. Масхут а асыры кёп да, ауур да тынгылагъандан, жатма тубюнде солургъа хауа жетишмегенча кёрюндю.

Мен ангылагъандан, Масхут ол экибиз эшитирге суйгенни таматаланы эслерине салгъанда, атасыны тамата кьярындашы бери келмегени себепли, анда болуннганни кеси кёзю бла кёрген аппасы айтырыкъ суннганды. Алай болмады, хапарны Масхут аппа башлады. Дагъыда – башлагъаны, бардырганы да биз сакълагъанча болмады.

– Серпинле Туркестаннга келип тюшген кюн алайда кёргенлерин Серёжа сизге кьошмай-кьоратмай айтханына мени бир тюрлю ишеклигим жокъду, – деп башлады ахырында тамата Масхут, бизден эшитгенин, энди бизге билдирлигин да ангында сюзюп, аны бла уа Сергей Андреевични бизни аллыбызда башын жулургъа суйгенча. – Танышы не да ёмюрюнде кёрмеген адамы окьуна болсун, анга кьаллай кьыйынлыкъ

сынаргъа тюшсе да, аны кеси бла тенг жарсыгъан Серёжаны сабийлигинден да төресиди. Ол абынганнга къол узатмай къойгъанды дерикни не хазна табарса. Аллаи адамгъа уа къарачайлы жашны къадар жазыкъсынмай ийлеген жаралы жюрегине жашау аудургъан дагъыда бир азапны жангыдан эсгерген алай тынч туююлдоу...

– Ангылаядлыгъызы мен айтханны? – деп сорду ол бирси олтургъанладан, бираз сагъыш этгенден сора, башын кётюрмей, сора ала эс да жыйгъынчы, жууапны кеси берди:– Угъай, тейри, ангылаялмагъансыз... Ол кюн станцияда не болгъанын билгенден сора, кесигизни алайда Сергейни орунунда олтургъан сундуралсагъыз, сабийлигинде ол жайда Серёжа кёргеннге акъылыгъызда аны кёзлери бла къараялсагъыз ким биледи... ангыларгъа да болурсуз.

– Мени бу къарындашым Андрейни жаш заманында, бютюнда артда уруш жыллада да кёре, сынаи келгенлери анга жууугъуну, тенгини да бушууларына тёзалыр кишилиик бергенди. Иссаны ол кеси жолоучулукъ кюнюнде шагъаты болгъан къыйынлыгъы да аны окъуна абызыратханды,– деп биз соргъандан дагъыда бир кесек кенгирек кетди Масхут. – Былайда мен Андрей да артда билген бир затны къоша кетейим.

Совхозда алгъаракъдан да шорник болмагъаны себепли, керек заманда тюеннген хамут, чынды, вожжа дегенлей затланы жангыртыргъа не да юзюлген жюген, нохта жаматыргъа да мени элтиучю эдиле. Кесигиз уста билесиз – «Ит болмагъан жерде тюлкую юреди». Арба жекмей, анда сау ыйыкъ олтургъанларым да болгъанды.

Андрей алгъын келгенинде, экибиз да къамичи эше тургъаныбызлай бир кюн, ат иерин да аркъасына кётюрюп, элни безитген объездчик Тёлеген кирип келди. Кеси салам бергенни къой, кишини саламын алгъанды деп да эшитмеген эдим. Бу жол а бек жарыкъ саламлашды. Сора атымы сырты жауур болгъанды да, киши жаратмай, тюпде къалгъан бир къадыр маталлы монгол алашагъа жайракъ минип айланама, болуш деп тиледи.

Тёлеген биз таныгъанлы да аты ушхууур артында айтылыргъа тийишли адам болгъанды. Башха этген аманлыкъларын жангы директорубуз тургъанлай кеси айтхан эди. Мен билгенден а, ауузунга жемиш алгъанса, хуржунунга кёгет салгъанса, этегинге будай баш жыйгъанса деп, ол не къадар сабийни жилятханды, не къадар ишчиге тёлеу салдыргъанды – саны жокъду! Къыйырда бучхакъда мал отлатыргъа къоймагъанды, адамла машокга сугъуп аркъалары бла келтирген кырдыкларын сыйырып тургъанды. Алай эди да, мени ол кюн аны бла сёлеширигим келмеди. Болсада, хауле итден туугъан ол эсе окъуна, бир уллу киши аллынга сюелип, тилесе, къолунгдан келген зат бла болушмай не этгин? Мен олтурургъа чакъыргъынчы да тёмей, ол узун арыкъ адам, кесин алайгъа эки бюклеп салгъанча, босагъа юсюне бир жанлы чёкдю.

Жарты эшилген къамичини Андрейге узатып, Тёлегенни тилегин къолгъа алдым. Алайда кеси тургъанлай, ат иерин кереклисича жарашдырдым. Кишиге жюгенинден тутаргъа ышанмаучу жоргъасын келтиртип, атны сыртына ёнчелеп, бичип, бир тап терлик этип да бердим. Не айтырса, бек ыразы болду. Эки бюкленип, баш ура кетди.

Кесим аны бла бир да къазанлашмагъанма. Алай, къууанса, ачы-

уланса да, бети тюрленмейди, агъачдан жонулган бодуркъудан бир башхалыгъы жокъду дегенлени эшите уа тургъанма. Ол кюн а Андрей бла манга баш уруп, алгъыш этип, алай ариу ышарды да – кюн тийген сунаренг, тейри!

Ары дери мен аны ат боюнунда кѳргенме деп билмейме. Бирле: «Атын не къаты чапдырса да, бирсилеча, алгъа ийилген адети жокъду, оруслула айтычулай, ылытхын жутхан кибик, ат белинде сир тургъанлай барады», – деп болгъандыла. Бирсиле уа сейирсинип эсе, жаратмай эсе да: «Къакъ кѳой мыллыкны ат иерге ёрге сюеп, тепмезча байлап кѳойгъаннга ушайды ансы, атлыгъа ушамайды», – деп да айтхандыла. Артдаракъда уа: «Алан, бу аллах ургъанны къатхан чабырлыкъдан башхалыгъы болмаучу эди, ийленнген терича, къалай жумушап къалды?» – деп соргъаннга: «Неден эсе да бир аман кѳоркъгъанды да, андан бери адам болуп башлагъанды», – деп жууап этилгенди. Алай ол жууап тюзюн кеси да билмегенни жууабы эди. Тѳлегенни адамлыкъ сезимин, аны кѳоркъгъаны угъай, жазыкъсыннганы ачхан эди, сабийге жазыкъсыннганы!

Андрейлары станцияда тюбеген заманда Тѳлеген туркестанчы жуукъларында кѳонакъда болгъанды. Алада иги сыйланып, май кекире келгенлей, зыккыл кийимчиклери бла эки сабий жашчыкъны кѳрюп кѳояды. Ала уа, харипчикле, къайдан эсе да хазна эти да къалмагъан иегиле сѳйреп чыкгъан калак маскечикни марлап бара болгъандыла. Букъу этдирип, жолну бирси жанына ётѳуп, бауурланып, ал аякъчыкълары бла болушургъа кѳрешип, маске иегилени кемирирге киришди. Жашчыкъла да, кѳзчюклери жанып, кѳургъакъ эринчиклерин да сау-сузнукъуча агъаргъан тилчиклери бла жалай, эрип тауусулургъа жетген жукъа кѳолчукъларын да алгъа созгъанлай, бир бирге къысылып, жолдан сакъ атлай ётѳюле. Ала жууукълаша тебирегенлей, маске, иегини да ауузундан ычхындырмай, сюекле бла бир кишиге бет этмезлигин билдире, ачы гырылдады. Сабийле, элгенип, секирдиле, ахырыда кетиб' а къалмадыла.

Итчик, олсагъатда ауузунда тутхан иегини да бирсини къатына салып, аланы юслеринде жонулмай ычхыннган хурттакчыкъланы татыуун да къына къызыл тилчиги бла жалап кѳрюп, жангъдан къадалып кемире тебиреди. Сабийле, ахыры да тауусуп кѳояды деп кѳоркъгъанча, таукелирек болдула. Маске, алай кыйналып тапхан сюеклерине сугъанакълыкъ этгенлерине андан кѳп тѳзалмай, кесин жашчыкъланы юслерине атды.

«Даулаш» не бла бошалырына, сейирге къалып, къарап тургъан Тѳлеген анга тѳзалмады – къычырыкъ этип, ала таба чапды. Маске, урлагъанларына айланып да къарамай, къачып, жолну букъу этдирип, ётѳю, жарты оюлган дувалны башы бла чынгайып, думп болду. Сабийле уа, къычырыкъдан да, къатлары бла жел сюргенча озган маскеден да асыры кѳоркъгъандан, жерлеринден тебалмай, сын болуп къалдыла.

Тѳлеген, ол адамла, жюреги жокъду, эриу деген сезимни билмейди деучо Тѳлеген, ол эл «къатхан чабырлыкъ» атагъан Тѳлеген, чабып жетип, жашчыкъланы алларында тобукъланды. Экичигини да башчы-

къларына, билекчиклерине, бутчукъларына да тийип, сылап кёрдю. Аланы жукълары ачымагъанын билгенден сора, экичигин да кёкюрегине кысып, жюрексинип жилиды. Жашчыкъла да, ала эртте унутхан жан аурутууну кётюралмай, бирер кьоллары бла Тёлегенни кюннге кюйген узун арыкъ боюнундан кьучакълап, анга кьошулдула. Ол халда кьучакълашханлай, ючюсю да иги кесек жилидыла.

Тёлеген алгъаракъ эс жыйды, ёрге туруп, кёзлерин кьол сырты бла сыйпады. Сора жашчыкъланы да юслерин кьакъды, бетлерин кьол жаулыкъгъа ушаш кьолан быстыр журун бла сыйпаргъа кюрешди. Кёп сагъыш эте да турмай, экисин да кьолчукъларындан тутуп, вокзалдан бир кычырымгъа жууукъ кенгде базаргъа элтип, бёрекле сатып алып, ашатды, татлы суу ичирди, бир аякъ таза суу сатып алып, бетлерин жууду, башларын тарады.

Жашчыкъланы излей жетмеген жерлери кьалмай, арыгъандан солууларын кючден ала келген эки тиширыу аланы ууакъ-тюек сатхан тюкенчикни салкынында, аркъаларын кьабыргъагъа тиреп, морожна жалай тургъанлай тапдыла. Тиширыулары кёргенлей, экичиги да, кьушдан буюкъгъан тауукъ балачыкъла киби, Тёлегеннге кысылдыла, башчыкъларын аны кьолтукъ тюбюне сугъаргъа кюрешдиле. Болса да алагъа бир киши да, бир зат да болушалмады. Тёлеген кьалай жалынып кюрешди эсе да, сабийлени анга кьояргъа унамадыла. Юйюм, юйдегим барды, ачдан кыйналлыкъ туйюлдюле, жалангач этмем деп сёз берди, кьагъытларын иш да кёргюзтюп, кьалайда жашагъанын, кьайда ишлегенин айтып тиледи – унаталмады. «Кёчюрюлгенледен ажашхан жашчыкъладыла, сабий юйге элтип барабыз, бирин да кьояргъа эркин туйюлбюз», – дедиле, кесине уа ёксюзлеге жан аурутханы ючюн уллу выпас этдиле.

Таматаланы кьол тутханларын айырылгъаннга санап, экичиги да Тёлегеннге чапдыла, ол да, кьучакъ керип, энишге ийилди. Ючюсю да алгъаракъда ол жол жанындача кьучакълашдыла. Жилигъан этмедиле. Жаш чыкъланы излей айланганланы уа кёзлери толдула. Аланы жашырагъы бурунун терк тарта, кьол сыртын кёзлерине жетдире, Тёлегеннге сабий юйню болгъан жерин жазып берди. Тёлеген кеси уа, кьол булгъай, ала кёзден ташайгынчы, ызларындан кьарагъанлай турду. Сора кьабырла таба айланды. Жылны, кюнню не кезиюу болса да, жюрегин кысхан кыйынлыгъын кьабырлагъа келтирип, ауушхан анасыны аллында тёмесе, Тёлеген кесине тынчылыкъ тапмаучуду деучюдюле. Ол аны эрттеден адетиди. Бюгюн да аны бузмады.

Станцияда уа, шуёхларым, жюреклерин уруш оту юйютген ючеулен кёп зат эсгердиле. Онжыллыкъ сабий жаш Серёжа, айтылгъанны кёбюсюн ангыламаса да, анда алагъа кёз кьакъмай тынгылады. Жюрегин жумду-рукъгъа кысып, эрин, сабий да, тирлик да ёсдюре, сакълагъан тиширыу да чексиз уруш жылланы кыйынлыгъын жюрегини ичи бла жангыдан ётдюрдю. Таматаракъ Андрей бла Биберт жаш фронтчу Ёзденланы Иссагъа анга сынаргъа тюшгенни ангылагъанларын айтдыла, бушууна жарсыдыла, жапсарыргъа кюрешдиле.

Бир-эки сагъатдан Исса Таужанны ызындан кетди. Жарлы эгечин

кябырлада тапды. Ёлюп, суууп турганлай тапды. Эки кябырны ортасында бауур төбен болуп, эгечи бла кярындашыны кябырларыны ортасында аууп, харип, аланы бир жолгъа къучакъларгъа кюрешгенча, къолларын да эки кябырны юсюне салып. Дуниядан замансыз кетген эгечини бла урушдан сау кяйтхандан сора, сибирликде хулиганла ёлтюрген кярындашыны кябырларыны юсюне салып...

Адам анга хыйсап эталмазча ачы ынычхагъан таууш кябырлада шошлукъну, элия кёкню жырганча, жарды. Тюз чыкыгъаны, тохтагъаны да тенг болган таууш Тёлегенни бош элгендирип кьоймады, – ол эс ташларгъа аз кьалды. Не этеригин да билмей, секирип ёрге туруп, нек эсе да, талакъ солуу эте, төгерекге кьоркьуп кярады. Алайдан тогъуз-он кябыр арлакъда олсагъатчыкъда кялын кярачач жалан башын тобугъуна салып, къолларын да жерге бошлап тохтагъан эркегырыуну кёрдю. Тёлеген, кябырла башы бла секире, ынычхап, шумсуз чёгюп кьалгъанны кьатына солуу алмай жетди, билеклеринден тутуп, кюч бла ёрге кётюрдю. Аны Исса болгъанын кесин иги кёргюнчю окъуна таныды. Анга да, жерге бауурланып турганнга да кезиу кярап, ишни болушун ангылады. Сора ол кеси да Иссаны кьатында тобукъланды, жукъ сормады. Тынгылагъанлай, экиси да алайда кёп олтурдула. Ол тюнннге ёч болуучу жаш адамла аллай затны эслерине да келтирмедиле.

Тёлеген бла Исса Таужанны ёлюгюн ингир алада Тёлегенланы жуукъларына элтдиле. Экинчи кюн а Туркестанда кьазакъ кябырлада Ёзденладан ююнчю адам асыралды. Тёртжыллыкъ урушдан кяйтхандан сора ёлтюрюлген кярындашларыны эки жанында эки эгеч ёмюрлюк жерле-рин тапдыла. Толу юйюрден Исса жангыз кеси кьалды...

Бизни уа аланы барысындан да бир тюрлю хапарыбыз болмагъанды. Мен кесим да Андрей кярындашым юйдегиси бла Туркестаннга келип тюшгенин билмегенме. Ол кюн совхозну ара мюлкюнде эрттенликде эртте окъуна сход деучюлерине ушаш бир зат башланган эди да, ары хар бригададан бла бёлюмден экишер-ючюшер ишчи чакъырган эдиле. Мен кесим да анда болганма.

Биз совхозну директору Сатыпалдыев Тулкибас Сатыпалдыевични уллу жарыкъ кабинетине жыйылдыкъ. Кёчюрюлгенлени кёбюсю ол кабинетни босагъасын биринчи кере баса болур эди, – ары киргенни кьой да, директорну бетине кярап, кьайсы кёчгюнчю кьачан сёлешгенди!

Кабинет асыры уллудан, кире келген бирси кьыйырындан кьатымда жерим барды, бери ёт деп кьол булгъагъанны эслемей эди, босагъадан ётгенлей, кярамы бла бир бош шинтик излеп башлай эди. Сходну уа Турк-сибни Дорурсундан келген биреулен ачды. Ол мен ары дери мында кёре келген адамладан туююл эди. Аны кьатында семизсакълал, бугъабююн бёкем киши темир жолну прокуратурасынданды деп шыбырдадыла. Кьонакъланы арасында областьдан бла райондан бирер келечи болгъанын да айтдыла. Диван кьыйырына быллай бир жанлыракъ чёгюп, кире келгенлеге, сыфатын эсинде кьалдырыргъа кюрешгенча, тюрслеп кярай олтурган келбетли киши уа Алма-Атаны кесинден окъунады дедиле.

Сходну ачхан адам барыбыз бла да жангыдан саламлашды. Узакъдан келгенлеге энчи сёлешди, аладан жашауну-турмушну сорду, айтхан-

ларына кёл салып тынгылады. Ахырында уа былай эртте чакъырып, замансыз кыйнаргъа тюшгенлери ючюн биргесине олтургъанланы атларындан, кесини атындан да кечгинлик тиледи.

– Хау алагъа баш уругъа керекди, алларында тобукъланмай да жарарыкъ туйюлдою, айып этерге боллукъдула! – деп хырылдады Тулкибас Сатыпалдыевич. Жугъунму кыстыргъан болур эди да, куйругъун кресло-дан айыраламай кыйналды, сёз тохтап, адамланы анга къарап тургъанларын а эслемеди. – Бек къарынлары ауруйду, ишни кыызгъан заманында быллай жерге жыйылып, тюшлеринде да кёрмеген шинти-кледде бизге тенг болуп олтура эселе!..

Алай айтып, баскъарма бурун къанатларын, неден эсе да бир аман ийисли затдан жийиргенгенча, жыйырды. Сора санларыны уллу-лукъларына кёре энчи ёлчем бла баш бухгалтери ишлетген креслосуна кесин жангыдан тап жарашдырды да, аркъасын арт таянчакъгъа къадалып ышыды. Аны ол сёлеше тургъанны аузуна алай тапсыз чапханы кабинетиндегилени сейирсиндиргенин а эсине да алмады. Терен тунукъ таууш этдирип, татыулу кекирди да, семиз кенг бетин бла асыры семизден чюйре айланып тохтагъан къаралдым къалын эринлерин мазаллы къолуну тышы бла, аязы бла да эки жанына айландырып сылады, сыйпады. Къонакъладан уялып, ары чакъырылгъанланы кёбюсю башларын энишге ийдиле. Сёлешген киши да, аны тюз ангылагъан болур эди, башын аз эслете чайкъап, айтырын бардырды. Бирсиле уа жукъ эслемегенча этип кюйдула.

Халкъны алдаргъа кишини да къолундан келлик туйюлдою, халкъны кёзю сокъур да болмайды. Аны айтханым – баскъарманы къуллукъ эсиртгени хар заманда да кёрюнюп тургъанды. Болса да, намысынамы тийишли кёрмеди огъесе эл эшитгенин суутмай къулагъына шыбырдачуладан бла къарангы кече дерт жетдириучюледенми къркъду, билмейме, алай директорну юсюнден бир жерде бир тыш адамгъа тапсыз сёз ычхынмагъанды. Тарыгъыргъа уа – Аллах сакъласын! – кеслериникиледен окъуна киши базынмагъанды. Бизникиле уа, харип, – бютюнда! Жарлыны сёзю чапыракъдан ётмейди, дейдиле, кёчюрюлген а калак итден жарлы эди, тарыгъа барса окъуна, ким тынгыларыкъ эди анга! Эркинлиги болмагъанны ауазы эшитилмейди... Ол кертиди, алай къарындашыбыз къртлыгъына асыры жаншакъ болуп башлагъанды деп, кёлгоюз кюлмесе, былайда мен сизге бир-эки оюм айтыргъа сюеме, айып этмей, тынгылагъыз. Къуллукъну кючю бек уллуду, жашла, алай аны заран салыр онгу да андан гитче туйюлдою. Бир адепсизни не да бир ахырсек сайакълалны къолунда болса уа – эл абындырыр. Бир ёмюрлюк жара салмай, къуру абындыргъан бла чекленсе уа, бал жалатхан сунуп кюяргъа да боллукъду.

Къуллукъ эсиртгенлеге ол биз эсгере тургъан заманда бир тюрюлю тыйгъыч салынмагъанды. Кеслери да бютюн бетсиз бола баргъандыла ансы, алада тюзелир шарт эсленмегенди. Ала бираздан адамланы айыртламай тебирегендиле. Жанларын анга кърор эте жашагъан жууукъларын да, бир кёлекни кезиу кие ёсген нёгерлерин да унутуп башлагъандыла. Тулкибас да теркден тюз алай болуп къалмагъан эсе да, биз аны та-

ныгъан кезиуде ол къауумну ёзегинден эди. Кесине да, къзакълыладан эшитгенлерин аз тюрлендирип, «Сатыпалдыны жекбашы», – деп андан айтыучу эдиле.

Алайды, къуллукъ ичгиден аман эсиртеди. Анга бир алданган, бир Аллах жан аурутханы болмаса, кеси аллына хазна аязмаучуду. Жукъгъан ауруугъа да этиучюдуле бир мадар, къуллукъ эсиртгеннге уа бир тюрлю дарман жокъду.

Тулкибас аякъланганлай къуллукъчу болуп къалмагъанды, тюз къуллукъгъа илиннгенлей ичгичилеге къошулуп да кетмегенди. Ол бек жарлыладан болгъанды. Атасын, анасын да танымайды. Аланы юслеринден биз элде эшите келгенден кёп билмейди.

Атасы Сатыпалды «кесине ушаш жаланаякъладан» жыйын къурап, шимал жанына элтип, Торгъай тийресинде кюч жыйышдыргъан, битеу Къзакъ жеринде аты унутулмагъан Иман улу Амангелдини халкъ аскерине къошулгъан хапарын уллу ёхтемлик бла айтыучу эдиле. Амангелдини юсюнден жукъ жазылса, Сатыпалдыны аты сагъынылмай къалмагъанды. Анасы Къарылгъашны уа, Совет властан къачып, Малый Къытай жанына сюрюп баргъан айтылгъан бай биргесине алып кетгенди деуучюдуле. Андан бери Къарылгъашны аты-чууу да жокъду. Тулкибас ол заманда алыкъа бешикте болгъанды, кесин да ыннасы ёсдюргенди. Атасыны не да анасыны жанындан болгъанын айырып айтханны эшитмегенме, ишин этип соргъан да этмегенме. Да аны не башхалыгъы барды – ынна ыннады, кёз къакъмай, ахыр тылпыуун туудугъуна къор этерик, Аллах суйген бир жанды!.. Бизникиле ары тюшгенде, аны ёсдюрген ынна сау туйюл эди, Тулкибас кеси уа элни узун баракланы ортасында жангыз экикъатлы юйде уллу юйюрю бла жашай эди, директор эди.

Къзакълыланы несин айтайым, эрттегили кёчгюнчюлени арасында да Тулкибасны сабийлигинден таныгъанла бек кёп эдиле. Ала аны къаллай жумушчу жашчыкъ болуучусун, школда устазлары аны къалай махтаучула-рын да айтып тауусалмаучу эдиле. Аякъ юсюне болуп, кеси жукъ ангылай башлагъандан арысында, ыннасына къуюдан суу алдырмагъанды, къурай жыйдырмагъанды, мал ызындан къаратмагъанды, – хар неге да кесчиги жетиширге кюрешгенди.

Ол тийреде биринчи школ биз жашагъан элде ачылгъанды дей эдиле. Алгъа тёртжыллыкъ, сабийле аны бошагъандан сора уа, жетижыллыкъ болгъанды. Къолунда бек иги махтау къагъыты болса да, Тулкибас, ыннасын мында къююп, областьда интернатха барыргъа унамагъанды. Жашны фахмусун эслегенле, анга ийнанганла не кюрешдиле эсе да, бой салдыралмадыла, ыннасыны тилегине окъуна тынгыламады.

Арисейге, битеу къыралгъа да къан жаудура башлагъан отузунчу жыллада алайлагъа кёчюрюлгенлеге Тулкибасны кесинден кёп бир жан болушхан болмаз деуучюдуле. Энди битеу этгенлерин да былайда несин санай турайыкъ, – ол тенглерин, тенгшилерин да ат жегерге, атха минерге, малгъа къараргъа юйретгенди. Кечеси, кюню да аланы биргелерине болгъанды. Кеси уа кёчюрюлгенледен жер сюрюрге, мирзеу себерге, кёгет ёсдюрюрге юйренгенди. Артдан-артха юйреннген затларына аны юйретгенледен эсе окъуна уста болгъанды. Кесине да жаш агроном

деп ол заманда айта кетип, ауузда къалып кетгенди ансы, бир жерде да окъумагъанды. Алай билими бла уа не окъуулу агрономунга да оздурмаз эди.

Отузунчу жылланы кѣчгюнчюлери, насыпларына, элде алай ачы-къжюрек, иш кѣллю жашха тубеген эдиле.

Арый-тала билмей ишлеген, ишлей билген, ишни скойген жаш Тулкибас ол заманда кѣзге урунмай къалыргъа амалы да жокъ эди. Элде колхоз къуралгъанда, аны бригадир этдиле. Алапат бригадир болду. Бригадир угъай,– бири бирини сѣзю ауузундан чыкыгъынчы ангылагъан, тап жарашып жашагъан уллу шуѣх юйюрню таматасы! Кеси да бек ариу юйюр къурады, насыплы юйюр. Жашла атасы болду.

Кесине ийнанганланы сокъурандырмай ишлеген – уллу хунерди. Тулкибас хунерли къуллукъчу эди.

Тѣрт-беш жылдан сора бир биринден иги да узагъыракъда орналгъан ууакъ элчиклени Турксиб темир жолгъа бойсунган уллу совхозгъа бирикдирдиле. Тулкибасны уа ары мюлкню таматасыны къуллугъуна салды-ла. Анда уа бригадир заманында этиучю игиликлерин окъуна унуттурду. Тулкибас элде болмагъан заманда бир тюрлю къууанч этерге кишини эсине да келмеди. Аны сѣзю жетмей, жарсыулары жапсарылгъаннга саналмады. Ол сормай, ол жарсыгъанын айтмай байланган жараларыгъ сотур болмады. Алай жылла оза, жашау тюрлене башлады. Адамла досха, душманнга юлешине тебиредиле.

Кесигиз билгенликден, анда суусуз жашау жокъду. Аны уа узакъладан илипинле бла келтирирге тюшеди. Битеу табылынган кюнню бирикдирип, жаз башы сайын эски илипинлени ариулаучудула, жангыларын къазыучудула. Аланы бирлери тюзлени сугъарып, кѣбюрек кѣгет ѣсдюрюрге, бирсилери уа халкъгъа кѣбюрек заран тюшюрюрге кюрешгенлерин «ачыкылаучула» чыкдыла. Жашауну, жашагъанны да багъасы адамлыкъ бла ѣнчеленнгени унутула башлады.

Адамны ѣмюрю аны жашагъан заманына тийиншли барады. Совхозну директору,– атын айталлыкъ туююлме, жаш коммунист эди деучюдоле,– кеси ыразылыгы бла Ата Журт урушха кетген кюн Сатыпалдыев Тулкибас Сатыпалдыевич битеу мюлкню таматасы болду. Адамла кѣпге дери ийнаныргъа унамай тургъан тюрлениуле да ол заманда башландыла. Къатларында кѣрюннгени окъуна иги хайыр келтирирге боллукъланы биргелерине солургъа чакыралгъанла, салкъын ингирледе зауукълу ушхууур къураылгъанла совхозгъа Тулкибасны ауазы бла оноу эте тебиредиле. Анда жашагъан жамауатны уллусу, гитчеси да директоргъа къарс къакыгъанла бла аны махтар затын кѣрмегенлеге юлешиндиле. Анга тынчлыкъ бермеген чибин бла анги жалына келмеген адамны ортасында башхалыкъ жазгы туманча эриди. Анга Сатыпалдыны жекбашы деп да ол заманда аталгъанды, баям. Жюрегин жалгъан сѣзге алдатды. Адамлыгъын ичги эритди. Ишеге, къуллукъгъа да хунерлигин махтау жутду. Тулкибас дуниягъа жау басхан кѣзлери бла къарар чекге жетди...

Жарсыугъа, къыркъ тѣртюнчю жылны кѣчгюнчюлери аллай директорну оноууна тюшдоле...

Бу эсгериуну ауурлугъу бла жукъусуз ангымы къозгъадыгъыз да, баскъарманы юсюнден асыры кѣпдамы айтдым дейме. Алай ол кѣп сѣзню кесини бир магъанасы барды. Мен да аны жангыз Тулкибас ючюн айтмагъанма. Адам кѣбюсюнде жалаңда кѣргенин эшитеди. Сиз а энди бу мени айтханымдан да, шѣндю айтырыгъымдан да эшитгенигизни жюрегигиз бла кѣрюрге кюрешигиз.

Ушакъ баргъан кезиуде Тулкибас къалкъый, уяна турду, насыпха, хурулдагъан этмеди. Сходну бардыргъан киши сѣзюн бошагъан заманда, кабинетде бир кесекчикге къужур шошлукъ тохташды. Тулкибас олсагъатда ахырыда уяңды да, алгъаракъдан жюрек тынчлыгъын алып тургъан соруулары эсине тюшюп, жангъдан абызыратдыла. Да абызыратмай а – бу къара ишчиле тамата къуллукъчула бла бирге аны кабинетине къалай кирип келдиле! Тыш адамла тургъанлай, совхоз клубдача, эркин олтурургъа къалай базынды бу халкъ! Халкъ болуп, халкъ да туююдю – журтларын душманнга сатханлары ючюн жерлеринден къысталгъанла! Бу артда кѣчюрюлгенле журтларын сатханларына уа ол кесини аты Тулкибас болгъанынача ий-нанганды. Гитлерчиледен къалгъандан сора, ала къыралны биринчи душманлары болгъанларын къайда да ачыкъ айтып тургъанды. Уруш ѳксюз этгенни, санларын анда къоюп къайтханны, кѣчгюнчюлюк тукъумун юзгенни кѣлhone тиерме деген акъыл къаты бла да озмагъанды.

Сходну чакъырылгъан сылтауун билмейме, тюзюн бюгюн да айталлыкъ туююлме. Мен билип, аллай соруула бла ары бир заманда бир киши келмегенди. Ол кюн бийик къуллукъчула кѣчюрюлгенледен къалай жашагъанларын, не затдан къыйналгъанларын, тап аланы кеслерине къаллай тилеклери болгъанын да сора тебиредиле. Аз-аздан сѣз ачыкъ ушакъгъа бурулду. Ишчиле бири биринден осал юлгюле келтирип башладыла. Сходну бардыргъан адам алгъаракъда къырал кѣчюрюлгенлеге жиберген болушлукъ заманында алагъа юлешинмеген хапар жюрююдю дегенинде уа, Тулкибас, жекбаш, энчи креслосунда керилип олтурмай, жалан къуйругъу бла чий мурса гюлтеге чѣкгенча, тынгысыз болду.

Ишчиле аны таба къарамадыла, соруулагъа ачыкъ, толу жууап берип турдула. Совхозну баш бухгалтери Павел Ильич Гончаров бла Тулкибас Сатыпалдыевич ол къырал болушлукъ дегенни суюгенлери тенгисин кеслерине къойгъанларын, жууукъларына, тенглерине юлешгенлерин, тос-ларына саугъа этгенлерин, кѣчюрюлгенлеге да бир хурттаklarын сата тургъанларын айтдыла. Быланы битеу бу санагъанларын къайдан, къалай билалгъанларыны сагъышын этерге Тулкибасны акъылымы жетмеди, эсинедамы келмеди, билмейме, алай ишчиле былайда айтхан ѳтюрюкдю дерге уа тили айланмады, баям. Бюгюннюгю къонакъла да, алгъын спецкомендатурадан келе туруучулача, бир жукъла соргъан кибикле этип, аны кесинден башхалагъа ийнанмай, Тулкибас биргесине чакъыргъанла бла халкъ кѣзюнден ташаракъда ашап-ичип, кетип къаллыкъ суннган болур эди. Бу жол алай болмады, кабинетинде баргъан ушакъ соруу этилгенге бегирек ушай эди. Тулкибасны амалсыздан берген жууапларында адамланы намысларын сындырыу, бир-бирде уа жаныгъан ауаз да эшитиле эди.

– Сизни башчылыгыгыз бла бу ишчиле аллай бир тюгеннен эселе, хар жолдан, сабанлыкъда будай башла жыйгъанлары ючюн, тёлерге беш жюз сомла, минг сомла къайдан табып тургъандыла? – деп сорду келген къул-лукъчуладан бирлери. – Эркин этсегиз, дагыда бир сорлугъум бар эди, – деди ол. – Малланы оноун къалай этгенигизни ангыладыкъ, аны юсюнден сёз башхады. Унну совхоз оноучула кеслерине алдыла, сабанлыкъда эсленмей къалгъан будай башланы жыяргъа къоймайсыз, быйылны артында биреуленнге бир килограмм кёгет бермегенсиз, да сора бу халкъны не бла жашатыргъа умут этесиз. Аны ангылатсагыз эди...

Директор ишни тапсызына кете тургъанын энди сезе тебирегенча кёрюндю. Спецкомендатураны къуллукъчуларын, ауругъан сабийни ахыр къабынын алларына салыргъа артха турмазлыкъ кеси адамларыны биринчи юйюнде сыйлап ашыргъанча болмазлыкъын ангылады. Будай башланы бла аланы жыйгъанлары ючюн алгъан ахчаны сагъыннганлай, кесин креслогъа биягыча ышыды, секирип турургъа да бир кезенди, болалмагъандан сора уа, жумдурукълары бла тобукъларын тюйюп, тегерегине, къапханнга тюшген жанлыча, сынсып къарады. Ол кимни излегенин келгенледен къалгъанла барыбыз да билдик.

– Тфу, шайтан! – деп шытыларын чачды, айтханындан чыкъмаучу болушлукъчусу Тёлегенни кабинетде кёрмегенден сора.

Будай башланы жыяргъа базыннганланы тутуп, конторгъа ол Тёлеген деген объездчик сюрюп тургъанды. Тулкибасны: «Сизни бери къазакъны мирзеуюн урларгъа кечюрмегендиле!» – деучюсюн дайым ол къатлаучу эди. «Уручуланы» юйлеринде таматалары бла да ол сёлешгенди, «урланнган будайны» багъасын да ол бичгенди, тохташдыргъан ахчасын да кеси жыйгъанды.

Не уллу къыйынлыкъгъа да тёзалгъан адам анга этилген бир болмачы игиликни кётюралмазгъа тюшерикди, аны адамлыгына тийишли намыс а кёлюн такъыр этерикди. Ол сходда да алай болду. Совхозгъа келген къул-лукъчула Тулкибасдан кечгюнчолени жүреклерин жаргъан, жукъусуз этген затланы соргъанларында, эр кишилени окъуна кёллери толду. Узакъ мюйюшде, сёзге хазна къошулмай, тынгылап олтурган тиширыулары къаууму уа ачыкъ жиляды.

Не десенг да, Тулкибас тели киши тюйюл эди,– къуллукъчула кечюрюлгенлеге жан аурутханларын, бир бирлерине уа жазыкъсыннган окъуна этгенлерин кёргенинде, ишни осал болгъанына толу ийнанды. Толу ийнанды да, терк жумушады. Сора партия бла Совет властны алларында жүрегини тазалыгына ант этди, жанын аямай, салгъан къыйынын, болдура келген жетишимлерин санады. Ахырында уа энди мынга айтырыкълары болмаз деген шарт келтирди.

– Бу чыгър башха ушаш, чыгъанадан башха чёп битмеген юзmezли жерледе быллай деменгили мюлк къуар ючюн, заманымы, кючюмю да аямагъанма мен! – деди Тулкибас. – Битеу областьда жокъду аллай мюлк! Битеу Турксибде айтылады аны аты! Битеу Къазахстанда... – деп къычырып башлады ол, алай анга, хар заманда этиучюсоч, кесин къыздыргъа къоймадыла.

– Биз бюгюн бери совхозну юсюнден селеширге келмегенбиз,– деп тохтатды аны сход бардыргъан киши,– шендю сёз кырал болушлукъну кимлеге, къалай юлешенигизни юсюнден барады.

– Къыралгъа аны тенгли хайыр берген, аныча тап къуралгъан, аны кесича уллу мюлк битеу Туркестан-Сибирь темир жолну узунлукъунда да жокъду! – дерге кюрешди дагъыда, бери нек келгенлерин киши да аны эсине салмагъан кибик.

Ол кезиуде эшитилди Албатланы Борисни зынгырдауукъ ауазы, бизни Иссагъа ушаш, алаамат къарачайлы жашны ауазы. Жыйылгъанланы бирлери, анга чексиз сейир этип, бирсилери уа, бетлерин ышаныу жарыта, бурулдула.

– Тулкибас керти айтады, жолдашла, ийнаныгъыз анга, ол бу тийреде болмагъанча уллу мюлк къурагъанды... Малкъар сюеклени юсюнде,– деди Албат улу, сора, башын чайкъап, туююшюрге хазырланган бугъа таначыкъча, къайырылып къарады директоргъа. – Алай нек эсе да ол жалан да бир уллу мюлкню юсюнден айтып къойгъанды. Жетишимлерини даражасын тюшюрюп къойду да, алай а этмеучю эди директор! Охо да, махтаныргъа уялгъан болур, биз болушайыкъ... Ма ол кюнлюм ёзенине алыкъа Тулкибасны аягъы басмагъанды... Алай, ол махтанган «деменгили мюлкню» битеу бёлномлеринде жашагъанладан эсе, иги да кёбюрек адамгъа «ары кёчерге» болушханды директор!...

Мен анга жууугъуракъ олтура эдим да, Албат улуну айтханын ол сходну ачхан кишиге ангылатдым. Ол да нёрлерине шыбырдады. Совхозчулада уа аны ангыламагъан адам болургъа амалы жокъ эди: кюнлюм ёзени малкъар къабырла эди.

Тулкибас, ауузун къаты къысханлай, ынычхагъан этгенча, тунукъ ёкюрюп, шумсуз болду. Жыйылгъанланы арасында тиширыула, ёлгенлерин эсгерип, ауазларын эшитдирмезге кюреше, жилидыла. Кёзлерине къол жаурукъ тийирген эркегырыула да алай аз туююл эдиле.

Албат улуну эсертгени ишчиле бла ушакъны, совхоз къуллукъчуладан сорууну да башха, теркден тохтамаз ызгъа бурду. Алайда кёплени сагъындыла, кёп тюрлю зат да ачыкъланды. Энди сорлукъларын ачыкъладыла ушайды дер заманда, келгенле тынгылагъанлай иги кесек олтурдула, сора бир бирлерине соруулу къарай кетдиле да, дагъыда тынгыладыла. Кабинетде хауа ауур кёрюндю. Къалгъанла да менден онглу болмаз эдиле, мен а къылыкъсыз арыгъанымы сездим.

Тулкибасны ол кюн кесини кабинетинден алып кетдиле. Биргесине дагъыда бир къауум къуллукъчуну элтдиле. Бизни уа жангы директор бла танышдырдыла. Алгъаракъда айтылса, Тулкибасны ишинден кетерликдиле дегенге, бек аз болсала да, ийнанырыкъла чыгъар эдиле, тутуп кетгенлерине уа, кесибиз кёре тургъанлай да, ийналмадыкъ. Жангы директорну юсюнден селешгенлеге алай сагъайып тынгылагъаныбызны сылтауу да андан болур эди, баям. Алай Тулкибасны орунуна ол, чырт сёзге къошулмай, сагъышлы олтургъан Алма-Атадан келгенди деген келбетли кишини салгъанлары жыйылгъанланы андан кем сейирсиндирмегенине, ант излемей, ийнаныгъыз!.. Да кесигиз бюгюн окъуна бир иги сагъыш этчигиз: урушда уллу жигерлик кёргюзтноп къайтхан

офицер эсе, битеу Турксибни Баш Управлениясыны къуллукъчусу эсе, бу тутулгъан директорну орунундан башха жер азлыкъмы этди мынга! Керти Аскарны кесин къой, аны атасы Тасымхан да, аппасы Токътыбай да бу тийреде туугъандыла, былайланы сабийлигинден да тыныйды дегенлери къулакъ тургъузду. «Айланганым боллукъду деп, кеси туугъан жерине къайтыргъа суйген эсе уа?» – дегенле да болдула.

– Ал, къымбатты жолдастар, осында къазакъпен балкъардан баскъалар тилге тюзюнбеую мюмкин, сондыкътан орысша сёйлейуге рукъсат етингиздер – деп башлады жангы директор Аскар Тасымханович Тасымханов, жеринден туруп, акъ къол жаурукъ бла терлегенлерин сыйпай. – Мени юсюмден кёп ариу сёз эшитдигиз... Келечини борчу махтагъанды да, мени кеслери таныгъан жанындан махтаргъа аны ючюн кюрешгендиле, – деп, жарыкъ ышарды ол. – Была энди кёп турмазла, башыбызны сылагъан кибик этерле да кетерле, мында кесибиз къаллыкъбыз. Алайды да, айтылгъанны терсин, тюзюн жашай баргъан заманда кесигиз кёрюрюз, иште жууугъуракъ танышырбыз...

Аскар Тасымханович андан сора жукъ айтыргъа жетишмеди – олсакъатчыкъда орам жанындан жүрек къалтыратхан сарнау эшитилди. Кимни эсе да юйюне къан жаугъанын ангыладыкъ. Кишиден соргъан-оргъан да болмай, биз барыбыз да, къонакъланы да унутуп, орамгъа къууулдукъ. Анда жазыкъ Таужанны жилиуун эте башлагъан эди жамауат...

Ма алай болду, жашла, – унутулмазлыкъ жарсыу да, чексиз къууанч да элибизге ол юч тукъумну адамлары станцияда жолукъгъан кюн келдиле. Сергей а Таужан ючюн айталмай къойгъанды хапарын, ийнаныгъыз сиз анга, жашла...

Къонакъларыбызны прокуратурадан бла райондан келген экисинден бирсилери къазакълыла болгъандыла. Ала да къзазах тилге бизден башха туююл эдиле, адетни да уста биле эдиле. Алай эди да, Иссагъа барыбыз да бирге бардыкъ, болалгъаныбыз къадар жапсарыргъа кюрешдик, аллай бушууда айтыргъа тийишли сёз табалгъаныбызны къалдырмадыкъ. Алай сёзню кючю не уллу эсе да, хар тюрлю бушууну жапсарып да къоялмайды. Болса да аллай къыйын кюнюнде къатында сюелирге адам табылгъаны да насыпды.

– Унутулмаз кюнюгюзде келгенме элигизге, къарындашларым, – деди Аскар Тасымханович. – Бушууугъузну ангылайма, сизни бла бирге жарсыйма... Жарсыуда, къууанчда да биргегизге болургъа сёз береме! – деди ол, ант этгенча.

Ол айтханы ант туююл эсе да, антывача, кертичи болду сёзюне Аскар. Адежли адам, ахшы къуллукъчу, – ол артда жамауатха кесин бек суйдюрдю. Адамланы ишлете билди. Ишчилеге да жашауларын тюзетирге онг берди, сау къаллыкъ. Совхоз а керти да битеу Турксибге аты айтылгъан биринчи бай мюлкледен бири болду... Чынтты къзахлы киши эди Аскар!..

Ма алай бошады Масхут аппа Сергей Андреевич башлагъан мудах хапарны. Кёп зат эсгердиле къарындашла дагъыда, кёп сейирлик загла эшитдик Масхут бла мен ол ингирде.

Мен юйге тауукъла къычыра башлагъан заманда къайтдым.

Масхут Андрей бла Алексейни керти да хан къонакъ этди, туугъан къарындашларынча сыйлады. Аланы ол ингирде айтханлары адам суйюп тынгылаучу таурухладан туююл эди, – ала халкъ сынагъан азаплыкъны эгердиле. Асыралмай къалгъанланы, кебинсиз асыралгъанланы, тюп болуп кетген тукъумланы санадыла. Тукъумларын, ана тиллерин да билмей, сабий юйледе, къзаха, къыргъыз юйюрледе къалгъанланы хапарларын айтдыла...

Сибирге къысталып баргъан таулула – жилиулары эртте этилгенлеге сукълана эдиле: «Насыплыла, туугъан жерлеринде асыралгъандыла!» – дей эдиле, жилий-жилий чий болгъан кезлерин сыйпай. Келип тохтагъандан сора уа, Кавказ тауладан Ала Таугъа дери темир жол жанларында асыралмай атылып къалгъанланы жилиуларын эте эдиле.

Ачдан, сууукъдан къыйналгъанлагъа, ары дери сынамагъан аурууладан ырахын болгъанлагъа ёлгенлерин айыпсыз асырагъан айтып айталмазча къыйын иш эди. Къыш бузлагъанда къабыр къазаргъа кючлери жетмеген тюгеннген къартла, аууз къабынларын сабийлеге аяп, абаданыракъларын къабыр къазаргъа, ёлюк асырагъа юйретгендиле. Таулу халкъны тюнкесин юздюрмей къалдыргъан ма ол он-онбешжыллыкъ тёлло болгъанды!..

Ёзденланы Иссаны тилсиз болуп къалгъан юйюню аллында къайгы сёз кёп айтылды, тилек да этилди.

– Аллах аны унутдуруп ачыу бермесин!..

– Энди бери къууанчха келе турайыкъ!

– Сау болугъуз, Аллах сизге аллай ачыу сынатмасын! – деп ашыргъанды келгенлени Иссаны къатындан кетмей сюелген Масхут аппа, Исса кеси уа, аллай тилек эшитсе, кёлло такъыр болуп, хазни жукъ айталмай тургъанды.

– Аллах ыразы болсун, сизге къууанчха барайыкъ! – дей эди Исса кеси да къайгы сёзге келгенлеге, жапсарыргъа кюрешгенлеге, дууа алдыргъанлагъа, айталмай къалгъан кезиуюнде уа ичинден къатлай эди ол сёзлени. Унутулмаз бушуу богъурдагъындан алгъан кюн аллына келгенлени барысына да ыразы эди, Масхут аппаны сёзлерин хар бирине айтыргъа хазыр эди ол. Совхозну жангы директору Тасымхан улу Аскар бла бирге бирси миллетлени адамлары да келип къайгы сёз бергенлеринде уа кёлло бютюнда толду, ауузун ачалмады.

– Къаты бол, солдат! – деди Аскар, Иссаны инбашын эрттегили шуёхуча къагъып. – Хапарынгы бусагъатда айтхандыла манга... Жаннган отдан ётген адамса, энтта да тёз, къарындашым! – деп къатлады ол.

Таужанны дууасына битеу эл жыйылгъанча болду. Станцияда къабырлагъа барып, дууа алдырып, къайтдыла. Анда уа Исса бютюнда сын болуп къалгъанча, сюелди. Анга жашау тохтап къалгъанча кёрюндю. Къулакъланы зууулдатхан сангырау шошлукъ, тохташды, тауусула билмеген, акъылдан шашдырып чекге жетдирген ауур шошлукъ! Ол ичине сууукъ къалтырауукъ кийирген шошлукъ къабырладан къайтхандан сора да, кетерге унамады, жюрегин къысханлай къалды.

Исса алайда кесини бушууу бла бетден-бетге кялып кялса, акъылдан шашаргъа да болур эди. Алай, не ахыр эгечин асырай туруп, не жансыз, сууукъсурагъан юйюне кяйтхандан сора, бушууу бла бирге кеси жангыз кюймадыла. Масхут аппа дайым кятында болду, Тёлеген кете-келе турду. Дууасы тохтагъынчы, Биберт юйдегиси жашагъан экинчи бёлюмге кетмеди. Кече отоуда тёртюсю да бирге кялып турдула – Исса, Масхут, Андрей, Биберт.

Эгечини дууасы тохтагъынчы, Исса арбаздан чыкъмады. Ауузланыргъа кюншулагъа барыргъа да унамады. Кюншулары, эллилери да, кеслерини бушууларынача, жан аурутханларын кёрсе да, хайран болгъанлай, саудан ёлюп сюелди. Дайым кятында сюелгенлеге да, кюн сайын анга келип тургъанлагъа да жүрегини теренинден ыспас эте эди, барысына да бек ыразы эди. «Энди аны унутдуруп ачыу Аллах бермесин!» – дегенни эшитгени сайын а, чексиз сейирге кяла эди. Ол сынагъан азапны унутдурурча, адам эсине келтираллыкъ, кяллай кыйынлыкъ болургъа боллукъду энтта да?! Анасы туугъан эллерини орамында фашист бомба тюрбюнде чачылгъанды. Атасы, кысталып келе, кяйда эсе да темир жол жанында, юсюне буз кятыш юзmez кююлуп, кялгъанды. Урушдан сау-саламат кяйтхан кярындашын станцияда хулиганла ёлтюргендиле. Эки эгечи уа кысталгъан жерлеринде... Угъай, аланы унутур кыйынлыкъ табылмас. Энди ол жукъгъа кереклисича ачыу да эталмас. Жюрекден аланы бири да кетмейдиле. Алай Исса кеси уа не заманда да Таужанны кядары бегирек ачитхан сунады.

Андрей, Масхут, Исса Бийбертни ашыра чыкыгъанлай, Аскар Тасымханович бла Тёлегеннге тюрбеп кяалдыла.

– Сизге келе тура эдик,– деди директор. – Шёндю сизге жумуш берир заман болмагъанын да ангылайма, алай... бир бек амалсызма да,– деп, кечгинлик тилегенча, сёлешди, сора, сен да бир зат кюш дегенча, Тёлегеннге кяарады.

– Не этерге керекди, айт, тамата? – деп сорду алгъаракъ эс жыйгъан Масхут, экиси бла да, кюл берип, саламлаша.

– Ол жаш терек бурууда клевер баш кюсуп башлагъанды, чалыргъа уа адам жокъду... Сизни бла кенгеширге келгенбиз, агъай,– деди Тёлеген.

– Да, табылыннган кёгет, жемиш жыяргъа болгъан заманда биченнге адам тапхан а керти окъуна кыйын ишди, тейри... Алай бир мадар этмей а жарамаз. Исса, не айтаса, не этерге боллукъду? – деп сорду Масхут.

– Да, айтып не айтырыкъма?.. Алайлары мен иги таныгъан жерле тюрбюлдюле. Болсада, ат косилкаладан бир тёртюсюн салсакъ, беш-алты кюннге аударуп бошар эдик дейме. Ол терек орталада зат кялгъанын а школчу жашла кюл чалгъыла бла, хар замандача...

– Ат косилкала жукъгъа жарарыкъ тюрбюлдюле деп, бригадирлери кятына да кюймагъанды,– деп тарыкъды Тёлеген.

– Не-ек сора? Алайланы биринчи кересин чалыргъа жарагъан косилкалагъа не болуп кяалды олсагъатха?

– Алан, былтыр сиз ол тракторгъа бир кёп косилка такыгъан эдигиз,

аладан алыргъа уа жарамазмы? – деп сорду Масхут. – Беш эсе, алты эсе да бола эдиле ала, унутмагъан эсем?

– Къой-къой, ол тап къуралгъан затны тууармай да табыллыкъды косилка, бош сылтау излей айланадыла...

– Ал, жигиттер, мен сендерге сенемин,– деп къазакъча сёлешди аланы оноулашханларына кёлю кётюрюле тынгылагъан Аскар. – Кёмек-тесингиздер, не этетинингизди ёз деринг билип турасынгдар .

– Къолубуздан келгенни аямабыз,– деди Масхут тауча.

– Андрей бла Масхут Бибертни юлерине ашырып къайтсынла, анса да... – Исса Бибертге уллу ыразылыкъда къарады, къучакълады, жукъ айталмады. – Тёлеген бла мен а конный дворгъа бара барайыкъ, не эталлыгыбызны бир кёрейик. Бу совхозда этиле келмеген иш тюрюлюдлю ол...

Аскар Тасымханович хар зат кереклисича тынгылы боллугъуна керти да ийнанды. Ол жашланы не этериклерин, къалай хазырланыры-къларын кёрюрге конный дворгъа бармады. Бибертланы арба бла экинчи бёлюмге ашырып, кеси уа конторгъа къайтды.

Ишни уа керти да аууз бла айтханча тап къурадыла. Эки косилкагъа жангы чалгъыла тапдыла, дагъыда экисине эскилени билеп, жаратдыла. Хар косилкагъа, алышындырып жеге турурча, экишер къауум къарыулу атла сай-ладыла. Битеу бёлюмледен кёгет, жемиш жыя айланган таулу школчу жашланы чакъыртдыла да, барысына да жараулу къол чалгъыла жарашдырдыла. Андрей, Исса, Масхут, Тёлеген косилкалагъа миндиле. Ючюнчо кюн эрттенликде иш къызды. Артдаракъ бир къауум жаш бла алагъа болушургъа келген Бибертни чалгъы тишеучю этдиле. Исса кеси уа, жанын жаланда ол къалдырлыкъча, битеу къыйынлыкъладан да ол къутхарлыкъча, кечесин, кюнюн да ишге берди. Киши да буюрмагъанлай, бара-бара, битеу биченчи, чалгъычы къауумланы оноуу къалай эсе да аны боюнуна тюшюп къалды.

Исса юйде кеси аллына къалгъанда, кече узуну элпек тегюлюучю жилимукълары аны кёзлерин чий этген эдиле. Кёз тюплерин, къызыу кюн эски быстырны онгдургъанча, кюйдюрген эдиле. Иш а энди, туура жанын къалдырмады эсе да, адамла ортасына къайтарды, ёлген ёлгенликге, жашау ахыры да юзюлюп къалмагъанына ийнандырды. Оноуу, болушлугъу, билек кючу, иш хунери адамлагъа керек болгъанын сезгени Иссаны кесине да эс тапдырды, боюнуна къуршоу болуп тохтагъан сагъышларындан айыра тебиреди. Ол бийик бойлу кенгжауурун жаш адамны быстырлары юсюне жараша башладыла. Аллай аз заманчыкъгъа сюйдюмлю бети алгъын сыфатын алып да къайдан къаллыкъ эди, алай биле-биле сыйдам а болду. Юшюген жюрегини жылыннганы да эсленди.

Тергеуюн этмей айтхан болмаз эди Исса,– тёрт ат чалгъы бла ишлей, ала бир ыйыкъгъа битеу клеверни «аудурдула». Школчу жашла да таматаладан кеч къалмадыла. Аланы бир къаууму да солуу излемеди. Юч-тёрт кюнню ичинде жараулу гебенле сюедиле. Сора, Андрей Миرونвич Донда биченни тиш къаларыкъ жерлерине къалай ташыучуларын айтды да, аны бек жаратдыла. Мында да ол амалны хайырландыла: атха сабий жашладан бирлерин жайракъ миндиредиле, таматаладан бирлерин

къыйыры хамутха къысылгъан аркъанны гебенни арт жанындан тьюбо бла айландырып келип, хамутха бирси жанындан илиндиреди, атлы сабий гебенни суйретеди да, келтирив жерине жетгенлей а аркъанны къыйырын ычхындырады да къояды. Андрей Миронович терек орталаны чалгъан школчу жашланы атлагъа миндирди, кеси да бир атха минип, къалай ишлериклерин кёргозтдю. Андан сора эрттенден ингирге дери хазна тохтау болмады. Экинчи ыйыкъны ахырына клеверни экинчи чалыгъы узун тишлеге къаланды.

Аскар Тасымханович ишни башланган кюнюнден тебиреп, чалгъычы жыйынны чыртда эсинден кетермеди. Онг табылгъан къадарда, аланы ат арбала бла жюрютюп турду. Ашларына, сууларына сакъ болду. Кеси да алагъа бир жетмей хазна ингир оздурмады. Заман тапса, тюшде жетип, биргелерине ауузлана турду, ушакъ нёгер болду. Чалгъычыланы барына да кесин суйдюрдю – къонакъгъа барды, къонакъбай да болду.

– Санга бир энчи сёзюм барды, Исса, – деди бир жол Аскар Тасымханович, Масхутну ёрге тургъанын солугъаныбыз боллукъду дегенча ангылап. – Сен къалай хыйсап этесе, не заманга бошчалырсыз мында ишигизни? – деп сорду ол Масхут нёгерлери таба узайгъандан сора.

– Тейри, биз тергеуге алмагъан чырмау зат чыгъып къалмаса, тамбла тюшлегеди бошаргъа умут... Нек сордунг, башха ишми ашыкъдырады? Айтып къойчу, антым, бир тап жыйын къуралгъанды да...

– Угъай, сау бол, аллай зат жокъду, анса да бек ыразы этгенсиз!.. Бу сизни, таулуланы, этген ишигизни кесим суйгенча багъалар онгум болса эди... Охо, кёрюрбюз... Энди мында уа, былайланы ючюнчю чалыгъы жетгинчи, башха жумуш жокъду. Бир эки-юч кере сугъарыргъа керекди да, аны да башхала эте турурла... Мен а...

– Не эсе да бир зат къыйнайды сени къарайма да, баскъарма? – деди Исса, къолун директорну инбашына салды, кёзюне тюрслеп къарады. – Айтып къойчу, неди жюрегинги къыйнагъан?

– Жукъ да къыйнамайды, къыйнамай... Аллай затым болса, Масхутдан, бирсиледен да букъдуруп, сени бла энчими сёлеширик эдим!.. Мен уялып турама, Исса... Ангылаймыса – уялып!

– Угъай, ангыламайма, неден уяласа?

– Ай, юйюнге, Масхутну фронтчу къарындашы жер этегинден къонакъгъа келгенди, Биберт кеси айтханлай: «Ол дуняда эки жыл айланып къайтханды», биз а... сау келигиз дерни орунуна... алгъышларны орунуна... элтип, мындан къыйын иш жокъду деп, ары ургъанбыз...

– Айтханынг тюздю, акъсакъл, болса да... Ала уа бизни амалыбыз алай болгъанын ангыламагъанмы сунаса?

– Ангыламазла деп къоркъгъан жерим да жокъду, алай... Къуруда келеме да кетеме, келеме да кетеме, бир зат а эталмагъанма... Ол биз сатып алмаочу къургъакъ «сау болдан» а не келсин!..

– Да сора не этерге дейсе да?

– Ишни бошагъан кюнюгюзде аладан бирини нёгерине келгени бла, бирсини, сау къалып, юйюрюне жыйышханы бла алгъышлап, бир къозу сойсакъ дейме, сен не айтырса ансы, Исса?

– Бизде анга кѳурманлыкѳ дейдиле,– деди Исса. – Бек алапат иш этериксе, оллахий!

– Сизде, бизде да аны аты, магѳанасы да бирди, алай этилсе, тѳз боллугѳун да билеме, алай... шѳндюге дери мен акѳылыма келтиралмай тургѳан бир чырмау чыгѳып кѳалгѳанды...

– Не чырмау барды, не «алайды» энди уа? Совхозунгда бир кѳозуму табылмайды, огѳесе келгенлени саулукѳларына аякѳ кѳтюрюргеми жарамайды?.. Нек тынгылайса, баскѳарма?

– Кѳой-кѳозу да табылыр, сен сау болсанг. Иш алгѳыш аякѳда да тѳйюлдѳ... Мени Масхут арсар этгенди. Сени бла сѳлеширге да ишин этип андан келгенме бери.

– Масхут директоргѳа эркинлик бермеймиди?

– Хау, бермейди... Таужанны жик дууасын этгинчи деп, чырт кѳатына кѳоймай тохтагѳанды.

Исса чексиз абызырады. Ол аллай сѳз эшитирме деп турмай эди. Кеси эсине окѳуна келтиралмагѳанны айтханды Масхут, хар онгсузгѳа таянчакѳ бола келген чынтты таулу киши! Сора аны жаралы жюрегине шинжи болуп чанчылгѳан эгечи Таужан бирсилени да эслеринден кетмегенди! Адамлагѳа асыры ыразыдан, Иссаны кѳлю толду.

Ишни Масхут айтханлай этдиле.

Таужанны жик дууасында бирси эгечин, кѳарындашын да эсгердиле. Ала ючюн да дууа алдырдыла. Андан сора бир ыйыкѳдан а Масхутну юйюне кѳурманлыкѳгѳа жыйылдыла. Директор кеси барып, Бибертни кѳатыны бла тамата жашын да, кѳайын кѳызын да Масхутлагѳа алып келди. Ары дагѳыда кѳплени чакѳырдыла. Жаланда Тѳлеген келалмады – Туркестанда бир жумуш чыгѳып, ары кетген эди. Биринчи алгѳыш аякѳны совхозну директору Тасымханов Аскар Тасымханович кѳтюрдѳю.

– Бу ажалны да хорлагѳан бизни жигит Биберт юйюрюн тапханы ючюн этилген кѳурманлыкѳды! – деди ол, урушдан кѳайтханланы, кѳайтмагѳанланы юсюнден, сынаргѳа тѳшген кѳыйынлыкѳны, ише кѳргюзтѳюлген жигерликни юсюнден да айтып бошагѳандан сора. – Бу бизни жыйылгѳаныбыз эки да жигит солдатны – оруслу Андрей бла малкѳарлы Масхутну кѳзакѳ жеринде тѳбегенлерини намысына этилген кѳурманлыкѳды! Бу бизни барыбызны да ариу шуѳхлугѳубузну байрамыды!..

Ол ыйыкѳны ахырында уа, дууачыла жыйылгѳан жерде болуп, «дин кѳуллукѳчуланы тѳймагѳаны ючюн», «кѳарангы адамланы керексиз ишлери бюгюннге, совет адамны ниетине чыртда келишмегенин ангылатмагѳаны ючюн» коммунист Тасымхановха, райкомну бюросуна чакѳыртып, кѳаты сѳгюм салдыла. Кѳчгюнчюлеге барып, биргелерине олтургѳаны ючюн, ичерге сѳйгенлени жыйылгѳанларын шуѳхлукѳну жарыкѳ байрамына санагѳаны ючюн, анга районну спецкоменданты андан да кѳаты тырман этди. Кавказ таулула бери бош кѳысталмагѳанларын «ангылатды», мындан арысында аллай заглагѳа ахыры да чек салынуу изледи.

Райком кесини оноуун областѳа, ол а – Турксибни таматаларына

да жетдирди. Тасымхан улуну уа Алма-Атагъа чакъырдыла. Ол кезиуде элде ким эсе да аны къуллугъундан къыстагъандыла деген хапар жайды. Ара шахарда не болгъанын, ишнн къалай бла тохтагъанын киши да дурус билмеди. Аскар кеси уа аланы барысыны да юсюнден жууукъ адамларына окъуна бир зат да айтмады. Кёп бармай а, этген ишине, айтхан сёзюне да сокъуранмагъанын кёргюзтдю – адамла бла жарашыулу, иш кёллю Иссаны биринчи бёлюмню таматасына салды. Бирси кёчгюнчюле бла да къарындашлыкъ жюрютгенин тохтатмады. Таулула аны энишге къаратмадыла. Иште уа... аны несин айта турабыз, – таулу адам неден артха тургъанды, ишлей тургъанлай туугъан кибикди!

9

Туркестанда ётдюрген ючюнчю айларыны ортасында Серпинле Донда юйлери болгъанын сагъына башладыла.

– Кюз ишле жетип келедиле, Алексей бла мен а председателибизден августха дери тилеген эдик эркинлик, – деди Андрей Миронович. – Сора... сабийлеге да школгъа хазырланыргъа керекди, – деп къошду ол, нёгерини баш кётюрмей олтургъанын анга ыразы болмагъанча ангылап.

Масхут эрттенликде окъуна фрончу къарындашыны ол муратын нёгерлерине билдирди. Экинди бола, алгъа Биберт бла Исса жетдиле, бир кесекден Тёлеген да келди. Масхутну юйдегиси Дарихан Тёлегенге артыкъ ыразы болмагъанын букъдуралмады – ол биринчи жыллада кёчгюнчюледен да кёплени къыйнагъанды, аллай зат а унутулмайды. Алай Дариханны таулу адетге бойсунмай амалы жокъ эди – адам, салам берип, босагъангдан ётдю эсе, юйюнге къонакъды, тынчлыгъы уа тиширыуну къолундады. Ол да къонакъбай болургъа кюрешди, Тёлегенни, отоуда олтургъанлагъа эслетмей, эшик артына салып озгъан артмагъын аш отоугъа элтди, таушундан шешала болгъанын ангылады. Сора, Елизавета Сергеевнаны болушургъа чакъырып, ашарыкъ хазырларгъа киришди. Эки тиширыу бир бирлерине бет-къол жуудуруп да бошагъынчы, эшик, къагъылмай, кенг ачылды да, Аскар Тасымханович юйге, узакъдан лакъырда эте, кирди.

– Асыры кёп къалдым кёреем, ала энди фронтчу жырларын созарча жылыннган болурла, чакъырылмай келгениме да айып этмезле деп тура эдим да, аланы уа ашагъан-ичген эслеринде да жокъ, – деди ол, барысыны да къолларын тутуп саламлаша. – Чыкъчыгъыз, маржа, Исса, Тёлеген, арбазгъа бир къозулу къой кирген хапары барды, оноун этигиз... Сора, жашла, ишигизни бошагъанлай Масхутха къычырыгъыз: алгъаракъда ол бир жалбауур къапдыргъан эди да, андан бери хар кечеден тюшюмде андан башха зат кёрмейме...

Барысы да жарыкъ кюлдюле. Кертисин айтханда, директорну ары келирин киши сакъламай эди да, абызырадыла. Болсада аны жарыкълыгъы, лакъырдасы да къуллукъчу бла ишчини ортасында болуучу кенгликни жугъун къалдырмады, буюгъуу кетди, эрттеден таныш адамлача болдула. Бир кесекден, фронтчула бирге олтургъанда этиучюлерича, уруш бла баргъан жолларын, къазауатда айырылгъан нёгерлерин эсгердиле.

– Эй, ашамишле, – деп сёлешди Аскар Тасымханович шишиikle-

ни бишгенлерин кёре башлагъан жашлагъа. – Масхутха болушугъуз дегенем ансы, сиз къарныгъызны анда тойдуруп къайтыгъыз деп жибермегенем...

Юйдегиле, арбаздагъыла да кюлдюле. Къайсы башлады эсе да, миллет ашарыкъланы сагъындыла... Аскар Тасымханович жалбауургъа жетген ашарыкъ болмагъанына ант этди. Андрей Миронович жалбауур жёрмени къатына да келмегенине ант этди. Биберт сёзге кьошулмады, ышарып, «даулашчылагъа» кезиу къарай, олтурду. Ала, башха сёзге кёчюп, бирер-экишер кюлкюлю зат айтхынчы, аш отоудагъыла хазыр болгъанларын билдирдиле. Жашла да къой союла тургъан жер таба бурулдула, алай ала болушур зат хазна кълалмагъан эди – ол заманнга Масхут бауурну ююшле эте башлагъан эди. Мындан арысына уа кесигиз да болаллыкъсыз деп, табакъда бешалты бауур чёргемни Иссагъа кёргюзтюп, Масхут отоугъа къайтды.

– Къара сен былагъа, стол, хап-хазыр болуп, ач кишилени сакълап турады десегиз а! – деди ол, тюбюне шинтик тарта.

– Стол дегенлей, мындан алда Жамбулда болгъан бир хапарны айтайым сизге, – деди да Аскар Тасымханович, айтырыгъына кеси алгъаракъдан окъуна ышарды. – Шаяхметовну атын эшитмеген адам болмаз . Ол бир иш бла Жамбулгъа келеди да, биргесине жюрюгенле да, ол жерли кюллулукъчулары да анга шахарны кёргюзтедиле, заводлагъа элтедиле, жетишимлери бла махтанадыла. Арыгъандан бла ачдан эслери азарыкъ боладыла, ауузланыргъа чакъырыргъа уа кюрккъадыла. Ойнагъанмы этесе – Шаяхметовну кесине бери барайыкъ дерге кимни тили айланырыкъды!.. Кимге да сёзю жарашхан Муратбек деп бир сууруп салма акъынлары барды да, ол базынды. Чакъыргъан юйлеринде уа – барсакъ, аллай жерге бар! – ма бу бизни аллыбыздача, ашарыкъ кёпден, стол бюгюле, къарагъанны аууз сууларын келтире... Барысы да олтурадыла, бир киши ауузланаыкъ деб' а айтмайды, бир бирге кёз кыйырларын жетдире, тынгылайдыла. Алайда биягъы Муратбек акъын сёлешеди. «Агъай, эсиктинь алдында Жамбылдынг жигит-теринден бир къаншасы кютюп отыр экен, кириуге рукъсатпа?» – деп сорады. Жамбулда спирт завод барды да, Муратбек акъын, ичги салыргъа эркинлик тилемей, жаз тил бла айтханлыгъы болгъанды. Шаяхметов да тели туююлдо: «Ал, тамакъ даяр экен, кирсе, кире къойсун, иттинг кюшюк-тери!» – деп айтды дейди, столда берекетни кёрюп.

Аллай лакъырда хапар а олтургъанланы бютюнда жууукъ этди, кюлкю ортасында Муратбекни да, Шаяхметовну да сёзге усталыкъларын махтадыла. Тёлеген да аны нек айтылгъанын ангылады – чабып барып, бир къауум шеша алыш келди.

– Айып этмегиз ансы, была уа Жамбулну юсю бла келген Алма-Атаны жигитлеридиле! – деди Тёлеген, шешаланы стол кыйырына тизип, бирини башын ача. – Башларындан ичерибизни суюмей эсегиз, аякъла беригиз, Дарихан апа, Елизавета Сергеевна! – деп сёлешди ол.

– Сиз биле да болмазсыз, – деди Биберт, аякълагъа аракы кьююп, Тёлеген хар бирини аллына салгъандан сора, – былай жыйылгъан жерде таулу адет бла юйню иеси таматалыкъ этмеучюдо. Алайды да,

болаллыкъ эсем, мен сизге бир бисмилляхи этдирирге кюрешейим... Ёлгенлерибиз жаннет ахлу болсунла, къалганлагъа Аллах тынчылыкъ берсин, саурукъ берсин!.. Энди уа, былайда Андрей бла ол Дарихан эгечибизни къатында олтургъан Елизавета Сергеевна бизнича билмейдиле, ала ангыларча сёлешейик, – деп, орус тилге кечдю. – Аскар, Тёлеген, экигизге энчи ангылатыргъа сюеме: бу эки адамны уруш ёртенинде байланган шуёхлукълары алай тазады, алай къатыды – анга кеси кёзю бла кёрмеген ийнаналлыкъ да туююдю! Андрей Миронович, Масхут алгъын жашагъан Хасания элге къагъытла жаза кетип, ары баргъан да этип, кёп излегенден сора, башхаланы юсю бла адресин табып, къалай жашай эселе да, бир кёрейим деп, Дон боюнундан бери келгенди. Жашларыны урушда къырылгъанларыны ачыуу жюрегин кемирген, туугъан жеринден къystalгъаныны азабы этин ашагъан къарт чеченли бу экиси къарындаш шуёхлукъну жюрюте, сакълай да билгенлери ючюн бек багъалы Кавказ саугъа кётюргенди – Андрейге кююш къама бергенди! Ол бийик кишиликке, керти адамлыкъгъа тийишли саугъады!.. Бюгюн а, кёремисиз, эки жылдан кёп кенгде туралмай, къатынын бла тамата жашчыгъын да алып келгенди!..

Ал жыллада къалай бола келгенинден хапарыбыз азды. Биз мында жашагъан эки-юч айны ичинде да Андрей бла мен шёндю сиз малкъарлылагъа къалай къарагъаныгъызны кеси кёзюбюз бла кёргенбиз... Ма алайда олтургъан Тёлеген ажашып айланган ач таулу сабийчиклени кёжюрегине къысып, жилигъан этгенди, аланы манга ёсдюрюрге беригиз деп тилегенди!.. Иссаны тели этерге аз къойгъан къыйын кюнюнде къатында къарындашыча сюелгенди!.. Аскар! Сен бери келген кюнюнден бери тауулану кеслерине да, адетлерине да алай сакъ болгъанын ючюн кёп жерледе айып салып, къоркъутуп да кюрешгендиле. Сен а бюгюн малкъарлыны орусла шуёхун ашырыргъа къурманлыкъ союм алып келгенсе... Сау бол, Аскар, сени ёсдюрген халкъ да болсун сау!..

Таулу эркегырыугъа кёз жаш кёргюзтген бек уллу айыпха саналгъанды не заманда да. Мен а, къууаннгандан кёлум тола, айтама сёзюмю. Жашау былай турмаз, игиге айланыр, инши Аллах, къыйын жыллада туугъан бу таза шуёхлукъ, бу адамлыкъ тёлюледе жашасын – унутулмасын, таркъаймасын!

Бибертни хар сёзюню тюзлюгюне ийнанганларын айтдыла, алгъышына бек ыразы болдула. Анасыз тёлю болмайды, тёлюню адамлыгъы анаданды деп, Аскар ол аламат алгъыш ючюн Дарихан бла Елизавета Сергеевнагъа да аякъла алдырды. Сора, хар бири, жаратхан азыгъын махтап, аууздандыла, бирлери миллет ашарыкъланы, бирсилери миллет ичгилени дагъыда санадыла. Ала сёлеше тургъунчу, Тёлеген, айланып, аякълагъа ичги къуюп бошады. Аскар Тасымханович, къолуна аякъ алып, Бибертге ыспас этди, къазახча, орусча да алгъыш айтды. Алай, къайын анам къонакъгъа келип турады да, ичип, аллына барыргъа уялгъан этерикме деп, кечгинлик тилерге кюрешди. Кечгинлик берилмеди, директоргъа бир кесек ичерек болуп кетерге тюшдю. Кеч къайтханына къайын анасы бла юйдегиси не айтханларын ким билсин, алай аны кеч кетгенини сылтауун ары жыйылгъанланы барысы

да бек жаратдыла: Серпинлени, Дон жагысына кетмей, Къзахстанда къалыргъа таукел болгъанлары ючюн, ол ингирде Масхутлада жангы къурманлыкъ кетюрюлдо.

Сунмай тургъанлай, совхозгъа кюз артында бир ачы хапар келди. Бир жангы буйрукъ чыкъгъанды: кечгюнчюледен жангыз бир инсан, энчи къагъытсыз, жашап тургъан тийресинден тышына атлам этерге эркин туюлдо, ары-бери барама деген а спецкомендантдан къагъыт алыргъа тийишлиди деген билдириу жайылды. Башха амаллары болмай, къадарларына бойсунуп тохтагъанла чексиз абызырадыла, сейир-тамашагъа къалдыла: энди уа дуния азапны биз сынамагъан не тюрлюсю барды?! Масхут иги кесекни тынгылагъанлай турду, киши ауузундан сёз чыгъармады, жукъ сормады.

– Барып, бир билейим, не тукъум жангы закон чыгъаргъан эселе да... Тамбла окъуна бармай къалмам, тейри! – деп сёз берди къатындагъылагъа.

Жангы буйрукъ кимге къаллай бугъоу салгъанын шарт билир мурадта, Масхут Туркестаннга тангны буруну бла атланды. Ол «жангылыкъны» эшитип келген Биберт да биргесине тебиреди. Бар эди аны да комендантха бир къауум сорлукъ заты.

Жылны улоу табылыр кезиую туюл эди. Тилеселе, Аскар Тасымханович алагъа угъай демезлигин да биле эдиле, алай аны къыйнаргъа суймедиле. Тюзюн айтханда, энди Эдилден Эльбагъа дери барып къайтхан таулу кишилеге жыйырма-отуз къычырымлыкъ жол улоу излей айланыр жолмуду! «Жол кесе» билгенлеге уа – бютюнда!

– Алан, Тюлкъюбаш эсе, Жекбаш эсе да, ол биз келген кюн элтип кетген директоругъуз не болуп къалды, хапарынг зат жокъмуду? – деп сорду Биберт, элден бир кесек узайгъанлай.

– Да, кечгюнчюлени къыйнагъанды деп, асханмы этерик эдиле муну? – деп, сансыз этди Масхут. – Къайда эсе да Жамбул тийресинде бизникиледен да уллу мюлкге таматагъа салгъандыла деп эшитгенме. Кёплени тойдургъан Тюлкъюбашды ол. Аны танымагъан къуллукъчу жокъду Къзахстанда, болушхан болурла.

– Бу совхозда уа эрттеденми ишлей эди, огъесе бери да ол тойдургъан танышларымы жиберген болур эдиле?

– Угъай, мында туугъанды, сабийликден ёксюз къалып, эл къолунда ёсгенди... Бек мадарыулу, иш кёллю, ким бла да къазанлаша билген жаш болуучу эди деучюдоле гитчелигинден таныгъанла, мен а бери ол акъылын, адамлыгъын да ичгиде эритген заманлада келгенме.

– Да, тейри, бизни бир къоншубуз барды да, бир украинлы къарт, Тюлкъюбашны аты сагъынылгъан жерде ашамай тояды, ант этейим!

– Анга уа ийнанам, бери бизден алгъа келгенлени барысы да алайдыла, жангыз сени къоншунг туюлдо. Байсыз деп, мюлклерин сыйырып, келтиргенлени, сора, ол халкъ душманларыдыла деп, тутул-

гъанланы юйюрлери бардыла мында. Не айтдыраса, къолундан келген жерде жанындан юлош этерге хазыр эди деучюдюле бири къалмай.

– Алагъа уа артыкъ нек, алан, не бла суюдюралгъан болурла кеслерин, саугъала этип затмы огъесе?

– Билмейме, оллахий, андан хапарым а жокъду! Мен билгенден, Тюлкюбашны ыннасы былагъа бек жан аурутуп тургъанды. Эсли жашчыкъ аны да эслеген болур эди, аллай зат а эсден кетмеучюдю. Кесини да жашауу ол замандагъы кѣчгюнчюле бла бирге болгъанды, шѣндю биз кѣрген тѣлю бла бир школда окъугъанды, бир оюнну ойнагъанды, бир къуюдан суу ичгенди, ала, туююше-жараша, бирге ёсгендиле. Аны бир тюрлю сейирлиги жокъду... Иги сагъыш этчи кесинг: мында сени биргенге ёсген жемталачыла бла къашхатаучула болсала эди, бизден эсе алагъа суююп къысыллыкъ эдинг сен. Аны ючюн санга айып этерге къалай жарар!

– Ётюрюкден не асыу, тюз айтаса, оллахий, Масхут.

– Бизнича, бу уруш заманда кѣчюрюлгенлени уа биринчи кюнден окъуна кѣрюп болмагъанды. Юйюне ачдан ёле жетип, аллына жараулу бешбармакъ салгъанлай, бир кѣчгюнчюню аты айтылса, ашамай, туруп кетер. Аны кеф болмай къайтхан ингирин къатыны, тослары да эслерине не хазна тюшюралсынла, алай тѣрт аякъланып келе тургъанлай, аллына кѣчгюнчюледен бири тюбеп къалса, кеси ёмюрюнде бурунуна ичгини ийиси урмагъанча, аязыр...

Биберт сѣз къошмады. Къызыу замандача болмай, нек эсе да бети агъаргъанды. Масхут Бибертни къыйналып атлагъанын Тюлкюбашны юсюнден айтырын айтып бошагъандан сора эследи. Аны халын биле тургъанлай, биргесине жол нѣгерге алгъанына сокъуранды. Болса да, тишле-рин къаты къысып, тынчдан тынч атлай башлагъанын эслемегенча этди, болушайым деп айтмады.

– Андрей алгъын жол келгенде, ма ол алайда тереклени тюбюнде ол сен Тасымхан улуна хапарын айтхан къарт чеченлиге тюбеген эдик. Келинчиги ёлген эди да, туудукъларын юйге алып бара эди... Алайда шауданчыкъ да барды. Кел, ары бурулайыкъ да бир кесекчик солуюкъ, – деп чакъырды Масхут.

Биберт жууап этмеди. Масхут айтхан жерге тынгылагъанлай тигеледиле. Экиси да, аркъаларын тереклеге тиреп, кырдыгын кюн кюйдюрген жерге чѣкдюле. Иги солуп, Бибертни да бет къаны орунуна келгенден сора, Масхут, барып, шауданны тапды. Экиси да бет-къол жуудула, суу-сапларын къандырдыла, арыгъанлары да кетди.

– Къой-къой, Тюлкюбашынг от тѣбеси болсун! – деди Биберт, тютюн къабындырып, бир-эки кере татыулу тартхандан сора. – Урушдан къайтхандан сора терк тапханмы эдинг юйюрюнгю?

– Хау, Андрей бла мен къыркъ бешинчи жылда июль айда къайтхан эдик, ол жыл окъуна тапхан эдим.

– Сора сен чыртга къыйналмагъанса.

– Тейри, асыры кѣп къыйналгъанма десем да, гюнах аллыкъма. Бирде солдаты, офицери да бирге болуп, вагон толу адамны Фрунзе шахаргъа келтирип тюшюрдюле. Аланы кѣбюсю къарачайлыла бла мал-

кьарлыла эдиле, менден сора хасаниячы уа жокь. Кими юйдегилерини кьайдагыларын билип, кими да эллилерин, жууукьларын табып, районлагъа, областьлагъа жайылдыла. Мен а Иссы-Куль районну эллеринде хасаниячыла бардыла деп эшитип, Чолпан-Ата таба тебирегенлеге кьошудум. Аллах жолунгу ишлерден болса, чыгъанала ичи бла барсанг да, бармагъынга шинжи кирмейди, ажашып, жер этегине кетип бара эсенг да, тюзюне бурулур мадар табылады. Мен да адамгъа болушалгъанын кесине насыпха санагъан Ачах деп бир бызынгылы жашха тубедим.

– Тохтачы, алан, ол Ачах дегенинг Рахайладан туююлмюдю?

– Рахайладанды, оллахий! Сен а таныгъанмы этесе аны, огъесе айтыпмы эшитгенсе? – деп, сейирсинди Масхут.

– Таныгъан дейсе! Да, мен Ачах бла бирге урушханма, эки жылдан артыкь заманны ичинде бир бирден айырылмагъанбыз! О-о, Ачах! Ол бек ышангылы адамды, алапат жигит жашды!

– Аллай шартларындан билгеним жокьду, алай адамгъа болушур ючюн, заманын, кьарыуун, ырысхысын да аямазлыгъына уа толу ийнанганма, оллахий, Биберт-кьарындаш, анга толу шагъатлыкь этерикме!

– Мен батырлыгъын айтама, сен а ачыкьжюреклигин, адамлыгъын айтаса! – деди сукъланган халда Биберт. – Къалай насыплыды Рахай улу Ачах! – деп кьошду ол.

– Алайды, оллахий!.. Ол биз тубешген кюн мени ач болгъанымы эслеп, элитп, «Американкада» адамыча сыйлагъан эди. Ингирде юйлерине келдик. Анда да, кьарындашлары урушдан кьайтханча, кьууанып, сыйлы кьонакь этдиле. Ол кече биз жукьларгъа керек болгъанын да унутдукь, жууукъланы, танышланы эсгердик. Сёлеше келгенде, Григорьевка деген элде хасаниячыла болгъанын да айтдыла. Насыбы тутханнга чырмау чыкьмайды. Экинчи кюн Ачах сау къаллыкь мени тюзюнлей Холамханланы Хажисмайыллагъа алып барды. Ол а – биз Огъары Малкьардан кёчгенли да, бирге жашагъан жерлешим. Юйдегиси Кичимайны, кьызлары Налдюзню бла Жууашны, жашы Абдулкеримни да уста танийма. Энди къалай кьууаннганыбызны несин айта турайым, – кесинг билгенликден, узакьда бир бирни кёрген бизге уллу байрам болуп къалады. Жууукьну, ахлуну айтмай окьуна кьояйым, ушакьда аты сагъынылгъан танышыбызны тансыкьлайбыз!

– Да сизникиле да, Аллахны ахшылыгъындан, саудула, тынчдыла, мен билип, кьоранчыгъыз жокьду, – деди Хажисмаил, эсгериуле селее башлагъанда, узун кьызгъылдым мыйыкьларын эки жанына жумушакь сыйлай.

– Кимлени сау-саламатлыгъын айтдынг, Хажисмаил, иги айырмадым?! – дедим мен, ол жууап кьайтаргъынчы окьуна кьууанчдан ичим жылына.

– Да... сеникилени юсюнден айтама – Дарихан, жашчыкьларынг, – деди Хажисмаил.

– Кьууандынг сора?

– Аллахдан алай кьууаннгийинг!

– Ангылайма, Масхут, ангылайма...

– Энди былайда сени аллынгда не кёзбау этериги барды: асыры кьу-

уангандан, олсагъатда къарс урсала, чыгъып чеченнге кетерик эдим, оллахий!

– Аллах къууанчдан айырмасын, Масхут, къууанчынгы ичинге сыйындыралгъанынг да сейир эди, ант этейим

– Да, отоуда тиширыула бар эдиле да, аладан уялгъандан тунчукъ-дургъан болурем къууанчымы...

– Алайды: не теренде тура эсе да, таулуну къанына сингнген адет керек заманда бийлик этип тохтаиды. Олду таулуну ёмюрледе таулулай тутхан!

– Тюз айтаса – адет унутулса, миллет жутулур. Ол кюнню Аллах бирибизге да кёргозтмесин!

– Аллахым амин!.. Жолну да бек иги къысхартдын, алапат хапарла да айтдын, сау бол, къарындашым!.. Энди мени бу аман бутларым эркин этгинчи олтурсакъ, бюгюн Туркестаннга не хазна жеталырбыз, Масхут. Кел, андан эсе, жол къоратыргъа кюрешейик.

– Охо да, бир беш-алты къычырым къалгъанды да...

– Мени чыкайт-чыкайтым бла ол да иги кесек жолду.

– Угъай, тейри иги жортаса, Биберт!

– Иги жортама да, андан солуууму алалмай тохтагъанем былайдан тигелерни аллында.

– Кет, адамгъа эшитдирме аны, бош хыралана тураса, аллайынг да жокъ эди!

Сёз аны бла тохтады. Эки таулу киши, чыгыр башча, сыйдам юзмес ёзеннге чыкъдыла. Аланы комендантдан сорлукълары барды. Экисини оюмлары да бирди: фронтдан къайтханланы былайчыкъгъа тыйып къояргъа бир адамны да бир тюрлю эркинлиги жокъду! Тёрт жыл уруш этип келип, къазакъ тюздеде къысылып жашар ючюн тёммегендиле къанларын!

Комендант алагъа тынгылагъанлай тюбеди. Саламларын алмады, эшитмегенча этип къойду. Кимсиз, къайдан келгенсиз, не айланасыз деп да сормады, фронтчула кеслерин кеслери танытдыла – алгъын къайда жашаучуларын, къалайлада уруш этгенлерин, энди къайда жашагъанларын айтдыла.

– Махтанган этген иш сунмагъыз, маржа, жолдаш тамата лейтенант,– деп тиледи Масхут спецкомендантны болушлукъчусундан,– адам этгенине махтанса, ол бизде кечилмезлик бедишге саналады, аны да мен бош алай, сёз башлар ючюн айтханлыгъымды... Мени урушда алгъан жети саугъам барды, аланы ючюсю орденледиле... Аны айтханым – мен да урушда болгъанма... Ата журтну къоруулагъанма дегенлигимди... Терслиги болгъан кеси жууап берирге керекди терслиги ючюн... Мен бу нёгерим бла...

– Къысхаракъ айталлыкъ туююлмюсе? – деп, Масхутну сёзюн бёлюп, тамата лейтенант тырнакъларын ариулай тургъан жылтырауукъ жюлгючюню аузун къол аязы бла сылады.

– Да... айталлыкъма,– деди Масхут, чексиз абызырады.

– Башла,– деп эркинлик берди тамата лейтенант.

– Не терслигим барды мени?

- Сен – малкърлыса!
- Ол а не тукъум жууапды?!
- Малкърлыгъа ол жууапдан да озгъан жууапды!
- Да къалай?!.
- Аны бир тюрлю «къалайы» жокъду! Буйрукъ –буйрукъду!..

Ызынга къайтыргъа эркинсе! Бар!

– Не къргъышлыкъ буйрукъду бу? Москвадан Прагагъа дери баргъаны ючю, Къзахстан къумлада илишаннга салыргъа керекди деп айтыла болмаз да?! – деп, къызды Масхут. – Битеу эталыр артыкълыкъ этилип бошалгъанды, энди жалаңда илишаннга салыры къалгъанды! – Ким эсе да тюбюнден къатылгъанча, секирип ёрге турду. Ол сабыр адамны ачыуланнганы адам къркзутурча эди. Биберт, секирип, инбашларындан, къучакълап, шинтикге олтуртду, кеси да къолларын айырмай, къатына чёкдю. – Огъесе ол буйрукъ мени бла адамча сёлеширгедамы къоймайды?! Адамлыкъ да ол буйрукъ бла бирге тас болупму къалды?!

Кёп кере ёлюмден къутула келген солдатны ауур сёзлери жаш адамны къаты ачытдыла. Тамата лейтенант: ол «Къысхаракъ сёлешаллыкъмыса?» – деп соргъанда, Масхут къызаргъандан да бегирек жунчуду. Ол сейир да туююлду. Тамата лейтенант кёчюрюлгенле бла ишлеген юч жылгъа жууукъну ичинде аладан бири эркин сёлеширге окъуна базынмагъанды, бу уа былайда жууапха тартханча соруу этгенди.

Аллында ачылып тургъан китапчыкъмы акъылын жыйдырды башына, Масхутну къарамында эсленген таукелликми суутду къанын, аны айтхан къыйынды, алай тамата лейтенант сабыр болду, жумушады. Ол, айтыр сёзлерик табалмай, къалай эсе да къужур мурулдады. Жеринден тепмей, иги кесек сагъышлы тынгылагъандан сора, кесини аллында олтургъан бир акъыллы кавказчы фронтчулагъа, абызырагъан адамча угъай, кечгинлик тилегенча къарады. Жылтырауукъ жюлгючюн, солуун алыргъа ол чырмагъан кибик, хуржунуна букъдуруп, терен кючсуне, къолларын столгъа салды.

– Охо, энди... эс жыйдыкъ... сабырлыкъ керекди... болду, боллукъду... – деп, кеси кесин тынчайтыргъа кюрешгенча, столну къакъды, атылып тургъан къагъытланы жыйышдырды, къургъакъсыгъан эринлерин жалады. – Энди сен...– деди Бибертге.

– Мен Масхутну жерлешиме, биз бир республикаданбыз. Райкомда, военкоматда да болгъанма, сизге уа ишин этип келалмагъанма. Комендантыгъызгъа совхозда жолукъгъанма, алай бюгюнню жумушуму соралмагъанма... Мен бери келгенли эки айгъа жууукъ болады. Юйдегими адресин кеч тапханма. Келгенден сора уа, жалаңда юйдегими угъай, кёп жууукъла, танышла да тапдым мында... Мени ыннам да, анам да таууладыла, орусча айтханда – малкърлыла...

– Кесинги юсюнгден да бир зат айт,– деп, сёзюн бёлдю тамата лейтенант.

– Мен анда кесибизде Эл Советде ишлеп тургъанма,– деди Биберт, орден китапчыкъны чыгарып, анга берди. – Сора тёрт жыл урушдан чыкъмагъанма, чыкъгъан заманым болгъан эсе да, госпитальдан узакъ кетмегенме. Ахыр эки жылда пантонщик болгъанма... Атамы, анамы да

эслеялмайма, аланы жууукъларыбызны хапарларындан билеме, ахшы адамланы хапарларындан... Энди ала кеслери да бу биз келген совхозда жашайдыла, муну аллында сизге айтхан эдим... Атамы къалайда эсе да Астрахань тийресинде аскерчи нёгерлери асырагъандыла. Ол Граждан урушда жоюлгъанды, анам а андан да алгъаракъ ёлген эди.

– Сора атам къабартылымыды дейсе? – деп, Бибертни сёзюн дагъы-да бёлдю ол.

– Хау.

– Ол алай эсе, сен кесинг да къабартылыса?

– Хау.

– Къабартылыланы юсюнден бу Буйрукъда жукъ жазылмагъанды, – деп, балан бармагъы бла стол юсюнде кеси кёз жетдире тургъан къагъытны кёргюзтдю. – Биз экибиз башыбызгъа эркин адамлабыз. Алай мен санга айтыр акъыл сёзюм – сен была бла айланма, теркирек юйюнге кетерге кюреш, совхозгъа къайта да турма, былайдан кет да къал!

– Сиз мен айтханны терс ангылагъансыз, неда иги эшитмегенсиз: мен бу жыллада юйюрюмю адресин излеп айланганма, мен юйюме, жууукъларыма келгенме!

– Сора сени къатынынг да малкъарлымыды?

– Хау, малкъарлы тиширыуду! – деп, аны тюз ангылагъанына ыразы болгъанча, ышарды Биберт. – Мен, уруш эте, госпитальдан госпитальгъа кёче айланнгынчы, юйюрюмю тутуп, жашап тургъан жерлеринден кёчюрюп жибергендиле... Кёп изледим эсе да, аланы тапханма, алай, тюрлю-тюрлю чырмаула чыгъа, шёндюге дери комендатурагъа келалмай тургъанма, юйюрюмю Къабарты-Малкъаргъа къайтарыгъа эркин болгъаным бла болмагъанымы соралмагъанма сизден.

– Къабартыгъа! – деп, тюзетди тамата лейтенант.

– Охо, алай окъуна айтайыкъ... Къабартыгъа... Жууукъларыбыздан кимлени элталлыкъма?.. Бир да болмаса да, юйдегини эгечлерин... Кесими юйюрюм бла бирге?...

– Малкъарлы тиширыу... Малкъарлы тиширыуну эгечлери... – деп, сагъышлы кючсюндю ол. – Да аланы мындан алып кетерге умут этсенг, ма бу Буйрукъну ахыр тизгинлерине кёре, бек аздан беш жылгъа тюрге-ге тюшериксе...

– Не за-а-ат?! – деп, Масхут бла Биберт бир аууздан соруп, жерлеринден бирге секирип турдула.

– Кёчгюнчюлеге болушханынг ючюн беш жыл тюрге... Магъыз, кесигиз окъугъуз... Кьолугъузгъа берирге эркин да туююлме, алай... Ант ызыгыздан болсун, окъугъуз да, ташайыгъыз кёзюмден! – деп, тамата лейтенант Буйрукъну алагъа узатды.

Масхут бла Биберт Буйрукъну атын, школчулача, эшитдирип, бир аууздан окъудула: «Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 года «Об уголовной ответственности за побеги из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдалённые районы Советского Союза в период Отечественной войны».

– Указгъа Шверник кьол салгъанды, – деди да, Масхут биринчи харфындан ахыр тыйгъыч белгисине дери кёлюнден окъуду.

Барыбыз да солуубузну алмай тынгыладык. Масхут кёлден айтхан Буйрукъ мени да эсимде кългъаны сейир тьююл эди, аны бир эшитген ёмюрюнде унуталмаз. Ма буйрукъ:

«В целях укрепления режима поселенцев для выселенных Верховным Органом СССР в период Отечественной войны чеченцев, карачаевцев, ингушей, балкарцев, калмыков, немцев, крымских татар и др., также в связи с тем, что во время их переселения не были определены сроки их высылки, установить, что переселение в отдаленные районы Советского Союза указанных выше лиц проведено навечно, без права возврата их к прежним местам жительства.

За самовольный выезд (побег) из мест обязательного поселения этих выселенцев виновные подлежат привлечению к уголовной ответственности. Определить меру наказания за это преступление 20 лет каторжных работ.

Дела в отношении побегов выселенцев рассматриваются на особом совещании при Министерстве внутренних дел СССР.

Лиц, виновных в укрывательстве выселенцев, бежавших из мест обязательного поселения, или способствовавших их побегу, лиц, виновных в выдаче разрешения выселенцам на возврат их в места их прежнего жительства, и лиц, оказавших им помощь в устройстве их в местах прежнего жительства, привлекать к уголовной ответственности. Определить меру наказания за эти преступления – лишение свободы на срок 5 лет».

– Ма алайды, жолдаш гвардияны лейтенанты, ма аллай жашау кьурагъандыла бу жазык таулулагъа!.. – деп, керти да жюрекден жарсып, айтды спецкоменданты болушлукъчусу. Ючюсю да, бир бирге кьарамай, кёпге дери тынгылап турдула. Ол кеси папирос чыгъарды, фронтчула, газет жыртыкьгъа тютюн кьуюп, бурдула. – Кёпле алыкъа бу Указы юсюнден жукъ да билмейдиле, кеслерин кьысха заманда артха кьайтырыкъ сунуп турадыла... – деп, кючсюндю. Жарты ичилген папиросун ёчюрдю. – Фронтчула Москвагъа, тюзлюк излей, тарыгъула жазадыла, андан а кьагъытлары бизге жибередиле... «Ангылатыгъыз!» ...Эрлери урушда жан берген тиширыула жазадыла, аталары урушда, аналары уа кёчгюнчюлюкде ёлюп, ёксюз кългъан сабийле жазадыла, аланы уа бизге кьайтарадыла – «Ангылатыгъыз!».. Революционерле... кьарт большевикле... райкомланы, обкомланы секретарьлары, исполкомлада, органлада ишлегенле... орденле,.. саугъала алгъанла... Ала барысы да Москвагъа жазадыла, андан а бизге дайым бир буйрукъ келеди – «Ангылатыгъыз». Къалай ангылатыргъа боллукъду? Мен сизден сорама – нени ангылатайым? Къалай ангылатайым?! Ма былайда тюене бир капитан олтура эди... Уммайланы Махаметгерийни жашы Мухажир!.. Мен аны атын, кёрге кирсем да, унутмам!.. Кёчгюнчюлени арасында аскер кийими болгъанны кёрсем, – кёз аллыма аны сыфаты келип къалады... Ол капитанны орден книжкасын кёргенде, урушда болгъанма дерге уялгъан этгенме... Жаланда «Алтын жулдузу» жокъ эди... Аны да малкъарлы болгъаны ючюн бермей кьойгъандыла... – Тамата лейтенант, иги керилип, жумдуругъу бла столну урду, сора ёшюннун сылай,

кабинетде артха бла алгъа ичинден неле эсе да айта айланды. – Урушда жоюлгъан солдатны анасына къагъыт жазгъан окъуна кѣп да тынч эди мында «ангылатхандан» эсе... Анда не жазарыгъынгы билген эте эдинг, керти ишни болушунлай айта эдинг, сен жазгъанланы ангыларыкъларына ийнана эдинг... Энтта былай бир кесек «ангылатыргъа» тюшсе, башха биреу Рязань таба башха къагъыт жазаргъа болур... Мен мындан кѣп кѣтюралмайма бу ауурлукъну! – деп, экинчи папирос къабындырды ол.

– Отставка тиле,– деп юйретди Биберт.

– Туралмайма, кетерикме! – деп таукел айтды комендантны болушлукъчусу.

– Тюздю! – деп махтады Биберт. – Энди мен а сора не этейим? – деди ол, къайсындан соргъанын айырмай.

– Юйюрюнг бла жаша! – деди тамата лейтенант, буйрукъ бергенча. – Ма бу урушну жигити жашайды да... – Масхут таба башын силкди,– къысталгъан жеринде... Къайгъырма, сен да жаша. Фронтчу кесини сабийлерин къоюпму кетерикди! – деди, бошалгъан пачкасын уууп атып, столунда папирос излей. – Сени сабийлеринги битеу терсликлери – таулу анадан туугъанларыды,– ол, жангы пачка ачып, папирос къабындырды. – Къатыны, сабийлери, юйюрю... Андан уллу насып къайда фронтчугъа!.. Ба-рыгъыз да, юйюрлеригиз бла жашагъыз! Къууанч берирге кюрешигиз сабийлеригизге... Жюреклерин къатдырмагъыз, ариу юйретигиз!..

Масхут бла Бибертни ачыулары, кѣлкълдылары да чачылдыла, аллай затны кеси ёмюрлеринде эслерине да келтирмегенча болдула. Тамата лейтенант аланы оюлгъан жашауларын ёрге сюер амал юйретген кибик, ыразы болдула. Ол рязанчы оруслу жашны узунбармакъ жукъа къолун, фронтчула этиучюча, тынгылагъанлай, къаты къысдыла. Не медет, ол кюн аны атын, тукъумун да билялмагъандыла, ишин этип, соралмагъандыла. Болса да анга жюрек жылыуларын шѣндю да сакълайдыла.

Ол кѣчюрюлгенлени сууукъ жашауларын бютюнда сууукъ этген кюн минг тогъуз жюз къыркъ сегизинчи жылны унутулмаз декабрь айында болгъанды. Ол кюн гвардияны лейтенанты Кертиев Биберт Абдулкеримович спецкомендатурада учѣтха тохтады. Дагъыда бир айдан а жангы жылны ал кюнлерини биринде юйюрю бла, къайынлары бла да совхозну ара бѣломюне кѣчюп, посѣлканы толтуруучу комитетинде ишлеп башлады.

Бекмурза ПАЧЕВ

(1854 – 1936)

КЪАРТЛАНЫ ЭРКЕЛЕТИГИЗ

Эндиги жаш-кыушха айтырым:
Эркелетигиз сиз къартланы.

Жангылмазсыз, оноу этселе,
Жарсырыкъсыз, ала кетселе;

Къыйынлыкъ тёрт бюкгенди жерге,
Къол узат да, чыгъар да тёрге... –

Аязырча сынган кёллери,
Ачылырча хыкки кёзлери.

Сау кюнню ышарады бу къарт,
Сабийденми башхады, бир айт?!

Жашауну хаухлугъу да – керти:
Жаулары-шуёху да кетди;

Жилянлача ётген жыллада –
Жилярын да эртте жиляды;

Къыйынлыкъ «саугъала» да ала,
Къартайгандыла дунияда...

Кёп айтса да, айтмаз ол артыкъ! –
Кесиме да жетгенди къартлыкъ.

* * *

Керти жашау жаланда олду –
Палах келтирмесе этген ишинг;
Къаштюйледен хата келеди,
Нюрюн жая келир келбет киши.

Кесин акъыл токъмакъ сунады
Эл телиси, кеси кесин махтай;
Эртте къопхан жигит болады,
Аны эркек аты табады тай.

Ариу къызны кече кёрсенг а,
Эринмейин, кюндюз да бир къара.
Дарман эте билген уста уа
Саппа-сау жеринге салмаз жара.

Тирмен къакъгъыч кибик жаншама
Сен билмеген затны, махтап-сёгюп;
Бир жукъ да билмеген адам а
Этер акъылманны сёзюп.

* * *

Мыйыкъ тюпден
ышаргъаннга ийнанма –
Мени сартын –
жюрюмейди ийман бла;

Бауурланып
жалыннганнга ышанма –
Буууп къояр,
тап тюшгенлей,
ышармай.

Уппа-чуппа этер,
къоймаз жаламай,
Ууу кирсе –
жабылмазлыкъ жарангды.

* * *

Къонакъгъа бара туруп, Арагъызны унутма; Арбазда итни уруп, Къонакъбайны улутма.	Адебинг ариу болсун, Сабыр ойна чагъыр бла; Сен этген умут толсун, Айыбынгы чыгъарма.
---	--

* * *

Жолгъа чыкъсанг – эртте чыкъ,
 Чабырынга жау жакъсанг,
 Жибиталмаз эрттен чыкъ.

Жумушунгу этерсе:
 Чабар жерде терк чапсанг,
 Жетишимге жетерсе!

* * *

Ырысхы этгенле
 Ырысла этмезле;

Къаратон юйюрюню –
 Къайгъылы ёмюрю;

Акъылынг кем болса ,
 Акъылман тенг болмаз;

Къобузгъа – къыл ахшы,
 Къамагъа – къын ахшы.

* * *

Жыртхыч къуш кючюн бир тохтамай сынаиды;
 Аны да бирде къанаты чорт сынады.

* * *

Жашаугъа гудучуму болур тутурукъ?
 Жюз юйню тонаса, биринде тутулур.

* * *

Ата Журтун сёкген
 Арабызда болмаз,
 Адамсызлыкъ адам
 Арбазымда къонмаз.

* * *

Тамагагъа жаш бол,
 кичилеге – ата;
 Телирекден баш ал,
 акъылманнга атла.

* * *

Жашау хакъын билген,
 Жарлы халкъын суйген,
 Къылыч-къама билей –
 Кертиликни сюрген...

Ажал жетерикден, –
 Алып кетерикден, –
 Элгенмеген жашы
 Элге берир жанын.

* * *

Тенгин сомгъа сатмаз,
 Тюшге дери жатмаз,
 Элни керти жашы,
 Энтта жюз жыл жаша!

Магомед ГЕККИ кёчюргенди

ГУРТУЛАНЫ Салих

* * *

Акъ тамгъалы къара къумач тийреге
Тюйрелди да, кече жол берди манга,
Сени жангыз бир кёрюрге термиле,
Таяндым кече берген ол амалгъа.

Чыракъ жарыгъыды бийи кечени,
Тёртгюл терезенг а – жаннет эшиги –
Сюймекликге ачылмаса, кечимлик
Бармез ай да, жулдуз да ол ишинге.

1971

* * *

Айлы кече къарт киши,
Уялгъандан къызара,
Таныта эди кесин
Жете келген къызлагъа:

– Ма ийно тауну, майна,
Хар кюн сылайма башын,
Эдил да тюйюл манга
Акъ Суу черекден башха..

1971

* * *

Ушкок отча кюйген жүрек
Къалай болгъанын кёргенме.
Сен – не билейим, мен а бек
Сюйюп, ол къапха киргенме.

Базыгъешме сууаликсе,
Мен а тал болуп къалдым.
Сен мени бир сюериксе
Деп ийнаннган а къайда.

1971

* * *

Аллах, кызгъанмай, бергенди
Мени башыма къайгъы,-
Жаланда аулакъ биледи
Суусапны кыйынлыгъын.

Сейир тойюлмюдю жашау?
Мен сени танышханлы
Кёз - къаш бермейдиле жашла,
Мен чачханча къошларын.

1972

* * *

Чапыракъла тюшген кёк талада
Кюзню белгисин кёрдю жаным.
Кюн кюнде да санга туурада
Жарлы жүрегим кюсейди жайны..

Амалсызны иши – къазауат,
Амалсызны юлюшю – тарлыкъ.
Бек сукъланама къанкъазлагъа, –
Кёкню иесидиле ала.

1979

* * *

Юштай, юштай, уч да кет,
Сюйгенлеге суусап элт,
Жаш артыкъ да суусапды,-
Суу элт анга, – сууапды.

Юштай къакъмады къанат,
Айтады, тюрслеп къарап:
«Сюймеклик, излегенин
Бир тапса, – сау кёрейим».

1980

* * *

Къорамай юкюсю, къаурасы, –
Айрыкам толкъуннга кёмюлдю,
Биреуню къайгъысы, къарасы
Тешилмей, ашланган кюнледе.

Ачыла таулагъа, тарлагъа,
Кырдыгы да битер алайны,
Анча жыл, таш тюе, таралгъан
Сюймеклик арбазгъа айланса.

1980

* * *

Эки юйню арасында
Жол кысыхамы, узакъмы:
Заманым а, мени сынап,
Аллым бла озады.

Кийикни юркютген шыхырт –
Къая оюлган болду.
Заманым, санга ашыгып,
Ол ортада абынды.

1980

* * *

Уясын бир битдиралмайды чыпчыкъ,
Битдире барганлай, жел а – ал да кет.
Ол тиеди чыпчыкъга кемсиз ачыу,
Жел кючлюдю, чыпчыгъ' а неди – юркек.

Къыйналганнга къыйынды къарап турган.
Болушур амалынг жокъмуду анга?
Ташха тийип, мени чырчам ууалган
Кюн бир къарап да къоймадынг да манга.

1980

* * *

Жулдузмуду ол юзюлюп тюшген?
Чыкъмы эди жерни терлегени?
Жолум бир аман кетгенди терсге
Мен ариу сёзюнгю излегенли.

Къанатлы ышыгына тюбемез,
Кюн таякъ тереклеге эшилмез,
Чумну къуйкъа чакъганы болур сел,-
Санга тюбемезлигиме ийнансам.

1980

* * *

Хар жүрекни да барды - сёзлюгю,
Кесини китабы, кесини хаты.
Аман сёзню этеги сизилир,
Керексиз сёзню айтылмаз аты.

Сюйген кызына ариу сёз айтыргъа
Жыйганды жаш татлы сёзлени ары-,
Анда кюн унамайды батаргъа,
Сюйген жашны хар сёзю да - чыракъ.

1990

* * *

Къаллай заводла бардыла бюгюнде!-
Адам акъыл ишлегенди барысын,
От кемеле аламны бийигинде,
Жулдузлагъа жетедиле, буюрсанг.

Сюймекликни заводу уа – туурады, –
Жюрекди, ол ишленмейди кесинлей...
Кюн-кюнде да жангыргъанлай турады,
Къалагъан да эте ёмюрге эскилей.

1990

* * *

– Сюймеклик, кемени ким ийди кёкге?
– Туугъан жерин мени бетимден кёрген.
– От кемени ким къайтарды жерине?
– Жюрегинде мени сыйлы жюрютген.
– Отну кючю болушмадымы анга?
– Отну да мен тиргизгенме бек алгъа.
– Къыйыны уа жокъмуду адамны да?
– Дуниягъа мен жаратханма аны да.

1995

* * *

Жюрегими кюнлени бир кюнюнде
Тас этдим да, тюшалмадым ызына.
Сора турдум Нальжикде, Кёнделенде,
Кёрген иш болурмусуз деп къызлагъа.
Бири айтды: «Кёрчю ол эссизликни!»
Экинчиси: «Эриниренг, урласам!»
Ючюнчюсю: «Ёлесе эсирикден!»
Тёртюнчюсю: «Унутма къайда болса!»

1995

* * *

– Кече тойгъа къачып кетген къойчу жаш
Кьош таматадан къоркъа келген кибик,
Келеме аллынга мен, къойдан жууаш,
Юйге кирирге бер манга эркинлик.

– Сени тюненеги къонакъбайларынг
Кёргендиле, – мен да анда эдим да,
Алайда нек эди тилинг байланып,
Менден а не излейсе сен энди уа?.

1995

КЪЫЗЫНГ СОРГЪАН БОЛСА...

Бизни шош элге келдинг келинге,
Сайлап балли чакъгъан бир ингирни,
Манга быллай аман кюн келлигин
Билсе, ананг тапмаз эди сени.

Кече сайын санайма жулдузла,
Жукъум а – жастыгъынгы тюрбюнде.
Менича азла сюе болмазла,
Алай – болмаз менича тилеген.

«Аягъынг басмасын арбазыма»
Деп барлыкъ жолума курт каласанг,
Бир башха сугъулмаз арабызгъа,
Чаллыгъымы алышмаз алысын.

Мени ючюн жарлы болмаз Малкъар,
Баллиле чагъа турурла жайда.
Санга ёпкелеп, мен санга «Сау къал!»
Десем, тютюнум чыкъмаз ожакъдан.

Итиу ура болсанг жыйрыгъынга,
Итиуунгу къызгъаны болуп мен,
Аллахны къууатлы жарыгъында
Алайгъа табылырма хар эрттен.

«Аллахны кюню кёпдю» дегенле
Чёпге санамайдыла жашауну.
Кёргенме суймекликден кюйгенни, –
Мени болмасын аны жашлыгъы.

Жетген къызынг аллынга сюелип,
Суймекликден хапар соргъан болса:
«Къызым, суймеклик – биринчи элип,
Кечмез ёмюрде да, кёрмей озсанг;

Биринчи мен кесим эдим шашхан,
Жайны – бир кезиулюгюн унутуп,
Гуртуланы Салих атлы бир жашха
«Угъай» дедим да», – дей, ёкюне тур.

1964

СТУДЕНТ ОБЩЕЖИТАДЕ

Бирде юзюлген тюрймеми тигерге
Керек болуп къалады да бир ийне,
Къызланы отоуларына кирирге
Сылтау чыкъды, – унутулду иймениу.

Бир суу суратха тюбедим, киргенлей,
 Олтанларым юй тюпге жабышдыла.
 Алайда унутуп кюйдум ийнени,
 Иш а бола турады бир жаз башында.

Баям, ол да эслегенди халымы, –
 Бир жанына салып кюйду эшиуюн,
 Тёнгереп кетеди кыппа халысы,
 Жетип тохтады аллына эшикни.

Бир затла айтама, жыйып эсими,
 Кёз кырамы кёз жаууму эрите.
 Ол ийне бергенден сора эследим –
 Аркыам терлеп, кёлегими жибитип.

Андан сора ол отоуга хар кюнден
 Кире туруп ючюннге, амал излеп,
 Илгик илинир зат кюймай юсюмде,
 Тюймелерими юзе турдум кесим.

1962

* * *

Жаз алмамы чапырагы сарыга
 Тартыпды да, сёзюм да – тузсуз гыпжын.
 Неге ёпкелегенинги сорурга
 Базынмайма, жүрегимде уа – ажым.

Жашаууму, кёз кыагыылган кемине
 Жерни башын жарытхан элияча,
 Жарытдын да, ахырында кёлюме
 Тийдинг, кеси кесимден уялырча.

Бирде – кюн бир бузула барга чакда –
 Хар суйгеннге ышык тапхан элимде
 Кызчыгынг аллыма бир суйюп чапды,
 Кюлчугун тутдум да, ол – сени эди.

Анга сёлешдим, санга сёлешгенча,
 Манга сени тылпыуунг келди андан.
 Сени бла ал тубешгенимдеча,
 Абызырай, аны кюйнума алдым.

1963

* * *

Кюншуларымда чалыны хауреши
 Батыу болуп кыалады эрттенликге:
 «Ким болур бери кирген, сормай эшик?»
 Деп, кюншум айтады кыайгы этгенин.

Бирде уа, хауреши кетип, алайда
Чалман кеси да жантайып, седиреп.
Къоншум мени бютюнда бек сагъйды:
«Ким болур экен бахчама секирген?»

Турду алай мени къоншум танг кесек, –
Ол да тюзете, чалы да седирей.
Бирде уа ол тынч къоншум тепди бир бек, –
Артха бурулур кибик баргъан суула:

«Болгъанды тѳзгеним, энди итими
Такъмасам болмайды, элтип, алайгъа,
Къоратханы зат а жокъду кѳгетден,
Бир чег а керекди анга салыргъа».

Ол кезиуде къоншуму хур кызыны
Бишип озгъан чумлай болады бети:
Сюйгенини жашыртын жол ызына
Бир гитче тыйгъыч тюшер кюнмю жетди...

1964

* * *

Бирде ананг, бизге къонакгъа келип,
Унутуп кетген эди гюлмендисин.
Ол гюлмендиге кѳчген эди кѳлюм,
Жашлыгъым танымай башлады кесин.

Аны дайым жюрютеме жанымда,
Берлик эсенг, сен берген белгинича,
Мени ол къалдырлыкъча ажалымдан,
Манга аны бла ёмюр келликча.

Жаз белгиси – жанкъозну кѳрген эсенг,
Татыуун биле эсенг бал эрикни, –
Аллай къудуретде жашайды эсим,
Аллай тахлыкъ болады хар эрттеним.

Нечик ариу битедиле сабанла,
Тансыкъ этдирмей жауун да кесине,
Жашауум ашыкъдырмайды заманны,
Къоркъгъаным жокъ жылладан да – келсинле.

Ананг да сурамайды гюлмендисин,
Тута да болмаз, тейри, ол эсинде...
Сени ананг, келтире келип, сени,
Гюлмендисинча, къююп кетсин бизде.

1964

ТАУЛУ КЪЫЗ

Сени юсюнгден, таулу къыз, кѣп назму
 Жазадыла Пушкинден берисинде,
 Туурада болсанг – жашауну гиназы,
 Ташада да – бал батманны кесинлей.

Холам сууу, къутургъанда, зыгъыр, таш
 Къоймагъанлай, урады жагъалагъа.
 Сен суу бойнуна келгенлей а, жууаш
 Болуп, жүген бермейди жагъынына.

О, таулу къыз, сени жүрегинг алтын
 Къаладан да къайда игиди, бийик...
 Санга тюбеген хар таулу жаш айдан
 Келгенча кѣреди уллу игилик.

Кечгинлик, – мени да барды айтырым
 Акъ Сууну чынарларына туурада:
 Тыйма таргъа, тилейме, мындан ары,
 Эндиге дери кѣп тыйгъанса таргъа.

Пушкинча уа къалай болайым да мен, –
 Ол кѣтюргенча кѣтюрмем сыйынгы.
 Алай мен да базынама кесиме,
 Мен да тюг а къондурмам намысынга..

1962

АЛЛАХ КЕЧЕРМИ...

Сюеме деп айтмагъанма мен, алай
 Кѣрмей туююлсе, билеме, халымда.
 Сизни юйюгюз таба къарагъанлай,
 Жашауум кетди терезе аллында.

Алай кѣп къарайма ары – мияла
 Жукъаргъанча кѣрюнеди бир-бирде.
 Не алапат, – тюбесем а, уялып,
 Тилим тигилип къалады эрниме.

Иесинден къоркъгъан кючюклей, – сѣюзом
 Тамагъыма болуп къалып тыгъылма:
 Тик тау кибик кѣрюнеди сай ѳзен,
 Ол заманда, нѳгер, къайдан табылгъын!

Уста билесе халымы, алай сен,
 Къатылыкъны аперимликге санап,
 Жюрегим бла алай ойнай эсенг,
 Аллахдан кечим а болурму санга...

1964

АЛЛАХ ТЫНЧЛЫКЪ БЕРСИН!

Кешоков Алимге

От жылыуну кьоншунга, нёгеринге
Къызгъанмадын, жыры бола, макъамы.
Усхардын да – терекле кёгердиле,
Кесинге уа ичерге да аз къалып.

Эх, зауаллы! Алим, талны суу жели
Чачакъларын жуундургъанча сууда,
Сюйюнюп къарай эди санга элинг,
Келмезликча анга палах сен сауда.

Нечик сие эди бютюн Жер юсю
Сенича бир келечиге тюберге.
Лермонтов сени ёзюр этген эсе,
Сен а мени ал кесинге ёзюрге.

Холам бийикледен эннген мени – сен,
Ышхалукъада туугъанныча, кёрдюнг.
Бюгюн мен тилейме: Аллахдан келсин
Санга тынчлыкъ бюгюн жатхан жерингде.

2006

КЪЫШ ЭТЕДИ КЪЫШЛЫГЪЫН

Къар ашыкъмайды,
Къарт жаяу келгенча,
Къыш сууукъда уа
Барды къылыкъсызлыкъ.
Жюрегим,
Къардан кёргенин этгенча,
Ашыкъмайды –
Анда бар бичакъ ызы..

Къар шошлукъгъа
Атаргъа да кесими,
Жаралы къуш
Атханча кесин чатха,
Болалмайма,
Туудукъларым кёрселе,
Не айтырла? –
Мен аланы ачитмам.

Къая жарылгъаннга
Кетип, къанатлы

Анда, тыпырдай-тыпырдай,
Къатханча,
Дуния, къайгъы
Къазанын къайнатып,
Кесин – тынчайгъан
Жанына атханча.

Дуния къайгъыдан
Манга жетгени
Бары эсе,
Жокъду менден къаллыгъы.
Эмилик къыш сууукъ,
Юзюп жюгенин,
Унутдурады
Кесими къайгъымы.

Къозгъалгъан жерден
Къачхан шаудан кибик,
Болуп тешигине
Букъгъан жубуран, –

Къайры къачхын жашаудан,
Жыя келип,
Заман къайгъыны
Юсюнге жаудурса?

Барды мени бугъар,
Берилир жерим,
Аргъамакъ
Берилгенча жюйрюгоне:
Кёзбаусуз суймеклик –
Кюч-къарыу берген

Жангыз олду
Жарылгъан жюрегиме.

Табийгъат а –
Жел ызындан жетгенлей,
Учханын эслемей
Окъуна къалдым.
Суймеклиг а
Мен сакълагъан жерлеге
Келиуюнде
Башха тюйюлдю къардан.

2007

* * *

Къыйнагъан мени этеди суймеклик,
Жаныма, чабакъ кёлге кибик, келип.
Къартлыгъыма бет этмеди ол мени,
Уялмай, бузду да къойду адетни.

2007

ЗУГУЛ ТЁБЕЛЕ

Зыккыл дум булутла
Зугулсырт тёшлени
Тюртюлю бетлерин жапдыла.
Жюрекли таулула,
Жашаугъа ёчлешип
Турмайын, отларын жакъдыла.

Тик жардан ычхыннган
Таш кибик, суймеклик,
Тёнгереп, сойланды жагъада.
Таулулгъа жеринде
Къалмады иелик,
Табийгъат ол ишни жаулады.

Табийгъат – тили жокъ,
Аскери да – алай,
Къолундан келгени – жилягъан.
Ол сабий да болду,
Къарт таулу да болду,
Хар кимни уппалап жыягъын.

Антха да жарады
Жюрекни жарасын
Дарманлап, сынтыллап да тургъан
Ташлары жерими,
Ач кюнде жёрмелей
Кёрюнюп, къор бола таулулгъа.

2008

АНА ТИЛИМ

Антмы этейим, ана тилим, сени
 Суюгениме – мууал терегим шагъат:
 Сенде юзюлмеген кыйы ийиси,
 Манга, ана сютю кибик, – ушагъынг.

Тирмен ташны арпа тартхан ийиси,
 Канкурагы – кыушдан юркген жүжеклей,
 Шумерден* келген тиллени игиси,
 Долай кибик, – къадар кемени элтген.

Таш, келип, ташха тийди да, тютюню,
 Ана тилим, сени къанат этди да,
 Зорчуланы таякъларын кетюрюп,
 Тюрсюнюн тас этмей, алгъа элтеди.

2009

ТОЛГЪАН МУРАТ

*2009 жыл 19-чу майда
 Эверестни башына чыкъгъан жашыбыз
 Ёлмезланы Абдул-Халимге.*

Эй мурат а! Журтунг – тагылы тёппе.
 Бийик къанатын къатдыргъан кыуш бала!
 Ёлмезланы Абдул-Халимге кюбе
 Болгъанса да, кечинесе кыубула.

Муратларын къар бурдумла юшютюп,
 Кёп жылларыны сууларын саркъдыргъан,
 Таулу жаш а, таукеллиги кючлюден,
 Муратын хорлатмады арсарлыкъгъа;

Аллахны измиси бла жол чыкъды
 Кюню Шималдан чыгъыучу элинден,
 Халим кёргюзтдю – жигитлик бир чыкъгъа
 Сыйыннган кюн кибик бола келгенин;

Кишенлепди Эверест тау жагъынын,
 Кёз кыйыры бла къарап таулугъа,
 «Бош жыртдырады бу таулу жагъасын»,
 Деген ниет бийиклеринде бугъуп;

*Дунияда биринчи кыуралгъан кырал.

Тынгылайды женгдирмеучо Эверест,
Жел бурдумун ашырып таш артына,
«Абдул-Халим жыйса керек эди эс» –
Деген сёзюн уютуп табийгъатда;

«Не хорлам, не хорланы!» – ол айсыныу
Абдул-Халимни таш къошуду, юю.
Жигитлик хар къайда юлюшюн алсын!» –
Деген сёз да – къудуретни ёню;

Бугъей ауузларындан Минги тауну
Атламасыз ётюп тургъан таулу жаш
Эверестге чыгъаргъа талпыу табып,
Къадарына болуп къалгъанды къоргъаш;

Къаш тюймеди кёк.
Юзюлмеди чыран.
Муслийман – намазлыкъдача, – сакъды кюн.
Прометей къадалгъан къаядан чыракъ
Жарыкъ Халимни жолун этди эркин;

Айырып бир кёп миллетли жыйындан
Кеси кибик бийикден этди хурмет,
Буз бокъур болгъан ташларын жылытып,
Халкъына да, жашына да Эверест?!!

Бюгюнден юйлю болсунла юйсюзле.
Эй, жамауат, бурчу сен бу халгъа эс:
Хурмет этди, жашларына бюсюреп,
Халкъына, къыралына да Эверест;

Хорлам эсиртмеди Абдул-Халимни,
Ол угъай, – жолда намаз кезиу жетип,
Намаз къылыргъа юйрете хар кимни,
Жолуна кетген болду, намаз этип;

Таш, агъач да баш урурла алчыгъа! –
Аны сюрюнде да кёрдю элибиз.
Эверестге хар бирибиз да чыгъып
Тюшгенле болуп турабыз бюгюн биз.

2009 жыл, май – июль.

КЕКИЛИКНИ АУАЗЫ

Не кысха эди жашау, –
Юзmez жутхан суу кибик,
Къургъакъ мамукъгъа ушап,
«Лап» деп кюйген къуу кибик;

Азиячы кекилик –
Сакъал-мыйыкъ урмагъан
Заманымдан кекирип,
Менден кери учмагъан;

Алай жашлыкъ насыбым
Айча батханын кѳрген –
Ол, жерине кысылып,
Манга ичинден кюйген;

Мамукъ ёзенни башын
Жамлагъа булут кибик, –
Бир – акъ, бир а – кѳоргъашин
Бетли кийимле кийип;

Бийик Холамдан келген –
Чыран ийген суу сунуп,
Канау сууланы ичген, –
Мамукъ усхаргъан сууну;

Ой, заман а, заманым! –
Тансыкъ туйюлме санга.
Манга мамукъ сабандан
Къутулгъаным да – саугъа;

Кюн кюйдюрген адырда
Сыгын жыйгъан кюнлерим,

Мени излеп, адыргы
Этмесинле – тилерим;

Кючсюннгеним, ох-тухум
Тунчугъуп эл шауданда,
Туудукъчугъум ол тукъум
Иш кѳрмесин жашауда;

Акъ Сууну аязында
Къалын чачы сылана,
Тансыкъсыз эл жазына
Ёссюн, сынмай саулугъу;

Мамукъ сабанда кюйген
Жулдузум анда къалсын,
Баулада мал ёкюрген
Таууш дунияны алсын;

Кекилиги, улары –
Канау суугъа къаныкъмай,
Тапсынла тау сууларын,
Айранданча, – къанмайын;

Туудугъуму анасы
Тюбей турсун тангына,
Назыны ауанасы
Къызыу кюнде табыла;

Кекиликни ауазы
Кетип къалыр биргеме,
Кетген кибик хауасы
Кѳрлюклерин кѳргенни.

2009

АРИУЛУКЪНУ ИЕСИ

Ариулукъ ызынгдан болгъанлай,
Жанына да къарамай, келди.
Жашлагъа багъангы чыгъарды,
Хар бири ахтынырча кенгден.

Да кимни тутар да насыбы,
Жай жаунча келип арсарсыз,
Тау аязча, таугъа кысылып,
Солугъан да этмей, – арыса?

Ол ариу жан кимни чакъырыр,
«Ах!» этерча анга хар къайда,
Сюрюлген сабаннга чаукала
Юрюлгенча, анга къарарда?

Башладан юзюлюп акъ булут,
Сюзюле къалды кёк кенгинде,
Кёрюрге, бир уллу кёз болуп,
Насыбы аллына келгенни.

Барындан да алгъа тилерим:
Жауунлу гыбыт болмасын ол.
Мени жан излемим, тилленип,
Кесине тилесе, – хазыр бол.

Жылытды таулада кюнлюмню
Жанымы жашатхан ол къууум.
Жауунла жаудула кёллеге,
Ким – алгъа, ким – артха, къууулуп.

Жарлыны тюеде да маске
Тынч къоймаз, кюрешип жетерге:
Бир адам да къоймам, сау аскер
Чапса да жолуму битерге.

Иеси уа, айхай да, кесинг
Ариулукъ деген бу дунияны.
Менича бир жарлы да кёрсюн, –
Келип къалчы, – кюнню баянын.

Шаркъчыла, айлагъа, кюнлеге
Тенг этип, сенича, ариуну,
Чыгъарып турдула кёклеге,
Мени уа жердеди къарауум.

Да, жерге къарагъан, уялып
Баш кётюрмей тургъан мен эсем,
Тюнгулюу жукъудан уятып,
Жанымы бир жылыт, табу, сен.

Юзюллюк гулге уа тёбенги
Окъуна тентирер кюн берир.
Ким болса да санга тюбеген,
Къыйынлы манга окъ жиберир.

Табыллыкъды санга сен суюген:
Алакёз, танакёз, къаракёз.
Оноуну башында тургъан – сен,
Сайлау да сениди, жокъду сёз.

ЁЗЕН ЖЕЛЛЕ

Ёзен желле бёдене тенгизлени
 Башларын, тарап, чачныча айыргъан
 Жерле кёрдюк, анда да, тенгсизликни
 Оту ёчюлмезден, – эте ауара.

Сынадыкъ ачы къадарны къылкъылын,
 Журтубузну уа сынмай ариу сыйы,
 Жастыкъ тышны машок этип, къылкъыла
 Жыя, кюннге кюе-кюе, кюн сайын.

Жашау, тёшден тёнгереген таш кибик,
 Бизден ёнгелеген сунуп кечине,
 Жюрегибиз бермегенди эркинлик
 Къаргъаргъа, сёгерге айлы кечени.

Сюймекликни от жагъасында жинкле
 Кюлге кёмюлмегенлерин да кёрдюк.
 Онюч жылыбыз, кукуртлу сирнекле,
 Кукуртланып, кюйгенлерин да кёрдюк.

Ажалына тюбемеди сюймеклик,
 Той къазанланы, тыкълатып, къайнатып.
 Болурму сени кибик, мени кибик,
 Сюймекликни былай тапхан, – къыйналып?

Къыйын бла келген зат а – багъалы,
 Жырыча халкъымы, эски журтуча,
 Чёплеуге – кюн кибик, жерге уа – мылы,
 Къаныбызда къан да, кюн да жортурча.

Такъырлыкъ туююлдю азап таулугъа,
 Такъыр уялы къуш табар кенглени,
 Кюнлюм бетле жылкъылагъа, тайлагъа
 Тапхан кибик жашилленген жемлени.

2009

КЪОРКЪУУ

Ауананг уллу кёрюнюп,
 Кесинги да алай сунсанг,
 Къоншунгу юйю кюйгенин
 Кюлю сууугъанда сорсанг;

Кёк кырдыкны къан тамырын
 Ёрхы сыдырып, жеринден

Кетерип къойса бияры,
 Анга къараргъа эринсенг;

Гузабады сууну иши –
 Ол, бозаланып, бир келсе,
 Маллыны да жангыз тишин
 Элтсе, алайгъа жетмесенг;

Адам баласы бошду, – кьюу
Кибик, кючлю аны малтар,
Анга жакъ басаргъа кьоркьуп,
Керилирден болсанг артда;

Жашау – неди, жаз да, кыш да,
Кезиу келсе, сормай жетген.
Биреуге юйретген тынчды,
Чёпню алмай ёрге жерден.

2009

КЮН – МЕНИ ЖУУУГЪУМ

Жууугъумду мени, жылыуун
Аяусуз жибере эсе, кюн.
Жылынып букъулу жолларым
Азия тюзледе, тюшюп – тюн.

Къарындашды манга кертиден:
Туугъанлы ол манга кёп жылны,
Босагъам юсюне келтирип,
Хакъын алмай, береди жылыу.

Ыразыма анга мен, сёзсюз,
Къыйынын къайтарып кюч къайда! –
Табылып жарлыгъа, ёксюзге,
Ышыкъсыз ёксюзге кьыркъарда.

Ыразыма ёксюз ючюн да!
Бир жарлы ючюн да – махтауум!
Къыйырда жантайгъан юйчюк да
Тюзелди – жашаугъа жокъ дауу.

Туудугъум Азрет узалып,
Къолчугъун кёргюзтеди кюннге,
Анга олду, ма олду насып,
Биринчи насыбы – ол кёрген.

Ол насыпды мени да тутхан,
Мен туйюл сууукъгъа женгдирлик:
Игилик этгенни унутхан,
Кёзюмдеди неге жетгени.

Къуру менмеми да жууугъу.
Нёгерим да андан къууанды:
Къоратды да жолдан сууукъну,
Иш тутду да, иши къууралды.

2009

ТАСЛА

Ырхы худур келгенлей,
Мени эсима тасла
Келедиле, кёлюмю
Озгъаннга этмей тансыкъ.

Быж-быж айранны кёмюк
Тамычыларыча, къар
Тюшеди, – сабий кюнюм
Келтирген кибики жаухар.

Ол болмагъан жаухарны
Къойсун да, келип, кеси
Къасмакъ жолну ахыры
Бола тургъанын кёрсюн.

Кёнгюрсеген сют кибики,
Кёллюгюн тутхан чыран,
Тюшлерибизге кирип,
Тюнлерибизде чыгъа,

Алай келгенди мени
Суубыдыр булут къатыш
Шам сууалым, элмели
Журтума бола къаршы.

Къаршыдан да озуп, бир
Болгъанма журтум бла,
Къары, юсюмде эрип,
Мени къан сууум бола.

Тамырны тутхан зылды
Кибики, къуудан жумушакъ
Болалгъанды хар жылым
Халкъгъа керек жумушда.

Ол себепденми болур? –
Элтмеди ырхы мени,
Къартлыкъ кюнюмде, бауур
Кибики, сакъ болуп элим.

2009

ГЮЛ

Шакъа бетли лаванда,
Тунчукдурур ийиси,
Кюзюм келген заманды,
Тутхучсуз болду эсим.

Жайгъа къууат салгъан гюл, –
Тар гюллюгюмде ёсген,
Жашлыкъдан узакъ туююл,
Мен жукъ ангылай эсем.

Къоймагъанма жартылай
Бир ишни, эл – эслепди,

Гюллюгюмю жыртыргъа
Къоймайма, къарт эсем да.

Узунбоюн зурнукла
Айбатладыла кёкню,
Ой менде бир заукълукъ
Барды – гюллерим кёпден!

Кюкюреп узакълада,
Кёк жарылады таза.
Мен кимге узатайм
Гюллерими бу жазда?

2009

КЪАРТ БУЛУТЛА

Нек эсе да, – булгъанып,
Чулгъанып, бурдумланып,
Къалынланып, булутла,
Долайлада болгъанны
Ууатыргъа алланган
Кербалыкълай болдула.

Ингири ингил игир,
Къоркъунган этгенча, бир
Сейирликле болады:
Тау чукуйгъа минген кюн,
Огъурсузлукъгъа ёкюл
Болмай, тюшюп къалады.

Жангыз бир кюннге былай
Бузулур кёллю бола,
Таууй жулдузланы да,
Кёкде орнатмаз ючюн
Сынаргъа суйноп кючюн,
Жутаргъа узалады.

Жангыз бир кюннге къартлыкъ
Сынаргъа тюшноп къалгъан
Булут къарады алгъа:
Адам кёрдю, – кёп жашап,
Кюл да, кёмюр да ашап,
Адамлай а къалалгъан.

2009

ЖАШЛЫГЪЫМЫ КЫРДЫГЫ

Азияны кызыу кюню жашили,
Кёзюм тойгъунчу, сарыгъа боягъан
Кырдыкда къалкъыу тапханды жашлыгъым,
Энди ангылай келеме баямын:

Жашили къалып, сарысы эриди.
Биягъыча, ай жарыгъындан тола,
Акъ Суда Жемишли Тала эринден
Манга къарайды, эртген чыкъдан тоя.

Анамы жаныды кырдык жашили,
Холам сууну татыуун да сакълагъан,
Къыйынлыкъны менден кери ашырып,
Терс болсам да, акъ къарныча, акълагъан.

Кырдык жашили узакъгъа къаратып,
Бузлатмады насыбымы къанатын.
Эсими къыйын кюуден узакъ тутуп,
Сакълады элими да ариу къутун.

Эй, жашлыгъ а! Жашил кырдык бир жазгъа
Жетген ёмюрчюгюн манга жыл этди.
Мангылай терими келтирген жазыу
Чыгъы бла тюбей турады элде.

Жашлыгъымы кырдыгыды кюнлюмню,
Сер аязлы чегетни да суйдюрген,
Унуттура буз туйген кюнлерими,
Кишиге жюк этмей, сабан сюрдюрген.

2009

БИЗ КЪАУУМ ДА ИГИБИЗ*Магомед Мокъаны эсгерип*

Биз төлюню, саргъалгъан кертмелени
 Жел къакъгъанча агъач кертме терекден,
 Заман къагъады алгъа кертилерин,
 Поэзия терегинден эрттерек.

Кимге къалгъанды сюрдюде баразанг?—
 Бек тюзюн айталлыкъдыла чаукала
 Жеринге тохтаргъа сүйген – болалса,
 Угъай дерик туююлдюле, чайкъала,

Дерик туююлдюле, аллай бир чыкъса,
 Алай – не хазна. Ийнанмайма анга:
 Кюнде къуруп къалыучудула чыкъла,
 Саубитгеннге тенг болалмаз къатангы.

Бюгюн къулагъыма базыкъ ауазынг,
 Къара бурмангы сыфатын да алып,
 Келеди шарт, жол жүрюгенден – азып,
 Келеди, жанынгы къолуна алып.

Келеди ол студент жылыбыздан,
 Турна жыйынны ючюл сюрюююлей.
 Бир бирге биз ол жарлы жалнабыздан
 Юлюш этдик, ачлыкъ бахча сюргенде.

Жанынг а – не! Къазах жели кюйдюрген
 Бетинги ана къарамы сыламай,
 Жангызлай ёсген къуш бала Гюдюргю
 Башларына айланады, сыйынмай.

Фахмуну эки къолу бла берген
 Уллу Аллах къыйнап да бек сынады.
 Алай сокъмакъ жолунг элтгенди ёрге,
 Жырынгы жырлатыргъа деп Бахсанда.

Жыр десег а! Бир уста эдинг жыргъа, –
 Къартны окъун эски кюнюн жангыртхан.
 Жырны макъамын шашдыргъаннга, тырман
 Эттип, къайтарыучу эдинг жангыдан.

Долайды ана тилибиз, насыпха,
 Сен а – долай кемени уста элтген,
 Эрттегили жырчылагъа асаба
 Боллукъ хунеринг ачылгъанды эртте.

Биз тёлөде онглу эдинг, бир сёзсюз.
Башлада учадыла кьар хапула.
Жауум да кесинден игини сёксюн,
Тенг болалмай кеси уа бир харфына.

Жанымы уа не алады, – сорчу бир? –
Холам сууу жоргъалайды кьанымда:
Адамны ёлгенден сора махтау – кир
Кьагъытха тартханчады кьаламны.

Да, Магомет, жашау санга хатырлы
Болмагъанды – анга Акъ-Суу шагъатым:
Поэзиядан кьанаргъа хайтланы
Акъ атлары сенде табарла татым.

Созайланы Акону арбазында
Этген ушагъыбызны эшитип, чумлу
Тёшле, тытыр ташла да бек азындан
Кёргендиле хар ыйыкь келиучюмю.

Бошалады кертмеси ол терекни, –
Кёкеменле кёбюрекдиле анда.
Да, ким кьутулгъанды жашау төреден?
Иги кетсе, анга уа ким кьууанды?

Ууахтысы, таш жаркьа сызылгъанлай,
Жетерикле, – кеч аязны кьулакълай,
Чыгъанала кьоймайбыз ызыбызда,
Ачымазча артыбызда кьаллыкъла.

Долай! Долай! Сени кемеңг долайда
Мен кьууанырыкьма жюзсе кёп жылны,
Кётюре халкьыбызны жыр кьолайын,
Сынамай ырхыла, куртла ажымын.

2009

ЗАМАН КЕЛИР, МЕН СИЗГЕ КЪОЛ БУЛГЪАРМА

(Мустай Каримни 90 жылыгына)

Мустайны сагыннган заманыбызда, ол башха миллетни шайыры, акъылманы эди деп, анга бойсуннган бек къыйынды. Ол бизни жерибизни, бизни халкъыбызны ёкюлю эди, жан жолдашы эди деп, алай ийнанабыз. Кертиси да, кёчгюнчюлюкден сау-эсен къайтып, миллет жашаубузну, анга кёре уа ниет къалабызны жангыдан къурап башлагъан кюнубюзден бери Мустайны аты дайым Къайсынны аты бла бирге айтылгъанды. Мустай бизге къонакъгъа келген заманлада да, къонакъча угъай, узакъ къыралладан кесибизни ёкюлюбюз келгенча, алай эди. Халкъгъа ал башындан окъуна алай ийнакъ-жууукъ болууну тамыры жаланда бизни халаллыгъыбыздан не къонакъбай чомартлыгъыбыздан болуп къалмай, Мустайны кесини хар жерге, хар элге, хар адамгъа да уллу жарашыулугъу болгъаны бла байламлыды.

Не сёз, малкъар халкъ аны Къулуыланы Къайсынны юсю бла таныгъанды, ол, ол угъай, аны не жаны бла да закийлиги келтиргенди Малкъаргъа, ол да Малкъарны аны юсю бла таныгъанды. Эки уллу поэтни – Къайсынны бла Мустайны – керти тенгликлери халкъны жюрегине жылыу салгъанды, башкир халкъы бла малкъар халкъы бир тамырдан болгъанларыны шагъат тереги кибик, Мустайгъа суймеклик бла ышаныулукъ халкъыбызны жюрегинде алай ёсенди.

Анга кёре, Мустайны ким болгъаныны юсюнден узун хапар айтыу керек туюлча окъуна кёрюнеди. Ким эшитмегенди Чегемде туугъан хапарны! Мустай бир жол къонакъгъа келгенинде, Къайсын а аны машинасы бла Чегемге элтгенинде, ол, къонагъына айран ичирирге суйюп, жолда тохтагъанды да, арбазладан бирине киргенди. Алайда Къайсынны машинасын таныгъан чегемли къатынладан бири чабып келип, анда олтургъан Мустайгъа соргъанды «Сен а кимсе?» – деп. Мустай а, чам этерге уста киши: «Да, кесинг бил, эгечим, Къайсын мени шофёрум эсе, мени ким болгъанымы!» – дегенди. Чегемли къатын, ары-бери да бурмай: «Къайсын сени шофёрунг болгъунчу...» – деп, этеклерин къагъып, андан женгил айырылгъанды. Ол чам Россей басмада белгили чамладан бири болгъанды артда. Хар айтхан аны башхача айтады, туугъаны уа Мустай бла байламлыды.

Мустай кертиси да уллу жюрек теренлиги болгъан, жашауну

көп жарсыуларын жүреги бла ётдюрген, аны ючюн а жарыкълыкълыны жакълагъан адам эди. Ол уллу юйюрге туугъанды – атасы татар тамырдан, анасы башкир тамырдан болгъандыла. Мустай: «Мени адамлыкълъ къудуретим эки халкъны адеп-къылыкълъ-эстетика сынауларындан къуралгъанды», – деп андан айтханды. «Биз аллай уллу юйюр эдик, эки ананы къолунда ёсе эдик, мен иги да уллайгълынчы, къайсы ананы сабийи болгъланымы билген да этмегенме», – деп жазгъланды дагълыда Мустай. Уллу юйюрге уа атауулну, миллетни төрелери иги сакъланычулары белгилиди. Аны мамыр жашауда, уруш аулакълада, жамауат ишледе да закийлигине тенг адамлыгълы андан келеди. 1935 жылда басмаланып башлап, көп жыллада поэзияны, дарматургияны, прозаны ол жазгълан чыгълармаларына адамлыкълыны, жашау кертиликни, эстетика сезимликни къызыу къанын урдуруп тургълан да ол эки халкъны теренинден келген деменгили ниет агълымды.

XIX ёмюрню 60-чы–70-чи жылларында окълуна саулай дунягъла айтылгълан поэтледен бири эди ол. Көп къыралланы къыдыргъланды, көп жерледе болгъланды, къайда да адамлыкълыны, игиликни, келишиулюкню жакълагъланды. Аны «Суула айтадыла», «Жагълала жашайдыла» деген назму китаплары, «Европа – Азия» деген назму-поэма къаууму, «Юч къарындашны юсюнден насыят» деген фикир китабы ёмюрню бетин кёргюзтген китапла болгъландыла.

Бу жыллада Мустай башкир драматургияны жангы жолгъла – ол башха жерледе, къыраллада да белгили болурча, башкир дуняны ачар усталыкълыгъла жетиширча, аллай жолгъла чыгъларгъланды. Кеси заманларына кёре, аны «Жангыз къайын», «Къыз урлау» деген комедиялары башкир, татар сахналада көп жылланы ойналгъландыла; аланы къараучулары сейирлерин сёнгдюрмеген репертуарлары болгъландыла.

Мустайны аты драматургия жанр бек ёсген Европагъла бир бири ызларындан жазылгълан юч трагедиясы бла белгили болгъланды – «Салават», «Ай тутулгълан кече», «Отунгу ёчюлтме, Прометей». Ала Европада көп халкъланы тиллерине кёчюрюлгендиле, тап, къытай тилге окълуна. Көп сахналада салыннгандыла. «Ай тутулгълан кече» трагедиясы уа – малкъар сахнаны да классикасы болгъланды.

Мустай Каримни прозасы да, жерден чыгълып чакългълан кырдыкълача, терекълеча, кёзбаусуз, жарыкълъ, көп тюрсюнлюдю. «Узакълъ, узакълъ сабийлик» деген повестини юсюнден айта, Мустай геллясыны бир сорууун эсгериучю эди: «Сен китабынга алай нек атагъланса?» деп. «Да мен көп жашагъланлыкълыгъла, сабийлигимден чыгълалмагъланма», – деп жарсыгълан эди ол заманда Мустай. Бу соруу бла жууапда Мустайны къылыгълы, ич асыллыгълы толу ачыкъланады. Анга кёре, китапны магъланасы, жашау къолайлыгълы да. «Элли адвокатла» деген бирси повести уа – Мустайны туугълан

элин – башкир Кляшны – уллу Россейге белгили этгенди, аны кылыгынын, адетин, сёлешуу-ишлеу энчилигин сормай танырча. Аны кибики, уруш аулакьладан, мамыр жашаудан алынып жазылгъан кёп чыгъармаларында заманны, тёлюню бетлерин, аны кибики, жарсыгъан жарсыуларыбызны, этген умутларыбызны кёрюрге боллукьду.

Мустай Сафич Каримов, - Мустай Карим, XX ёмюрню экинчи жарымыны маданият байракьларындан бири эди. Бизге жууукь, таныгыулу жанындан алсакь, тёрт закийден бири. Аны белгили орус поэт Ярослав Смеляков алаамат суратлагъанды. Ол, Мустайны, Расулну, Къайсынны, Давид Кугультиновну айырылмаз бирликлерин чертип, тёртюсю «Поэзия арбаны тёрт чархы кибики» дегенди. Къайсынны 90-жыллыгына атап, Мустайны жашы Ильгиз къурагъан, Башкьыртстан чыгъаргъан алаамат поэзия китап да заман жолунда ол «поэзия арбасыны тёрт чархы кибики» бирге баргъан поэтлени бирикдиргенди. Поэзия бирликни, адамлыкьны тереги-ди. Мустайны тереги да чагъады, тирлик береди.

1984 жылда 28-чи декабрьде Мустайны жол дефтеринде былай жазылыпды: «Биз бирде халкь поэтлесиз да жашаяллыкьды дейбиз. Алай бла кесибизни учуз этебиз. Кертисинде уа поэтсиз халкь – халкь туююлду, суююду. Адам суююню халкь этген – илмуду, поэзияды, искусствуду». Андан туююлмюдю Мустай саулай халкьны ауазы болургъа жетишгени, ол жалан башкир халкьны кётюрюп кьоймай, малкьар халкьны да, бары тюрк халкьланы да кётюргени! Чынгъыз Айтматов айтханлай, XX ёмюрню адеп-кылыкь, ниет излемлерин белгилеген, жыйышдыргъан, жю-реклеге элтген асыулу киши болалгъаны!

«Заман келир, мен сизге кьол булгъарма» – дегенди ол назмуларыны биринде. Мустай бла бирге келген заман бизни биргебизгеди, ол бизге акь бийикледен кьол булгъагъанча кёрюнеди – игиликге, кертиликге, бирликге чакьыргъанча...

ТЁППЕЛАНЫ Алим.

ХОРАЗЛА ТИРМЕНИ

Повесть

БАППАХАНЛА КЪАЙРЫ УЧУП КЕТЕДИЛЕ

Баппаханла ауанада алыкъа сарылай туруп, кюн тийген жерледе уа, акъ къуу болуп, агъара башлагъан, аз да жел къакъгъанлай, сабакъларындан айырылып, кёк кырдыкны юсю бла уча башлагъан заман эди. Алай а бир жерде, тамам бир къууушда, эки баппахан – акъчыкъ бла сарычыкъ – жанаша тохтап эдиле. Бир чакъда акъ (ол таматады) алыкъа сары, аны себепли уа жукъ ангыламагъан нёгерчигине кёп турмай, ма тюз да аны жолу таба урурча желчик келгенлей, узакъ жолоучулукъгъа кетеригин айтды. Акъ баппахан аны айтыр-айтмаз желчик урду да, сарыбаш баппаханны сейирге къалдырып, узакъ жолоучулукъну юсюнден айта тургъан тамата шуёху думп болду да къалды. Да ол сора умутун болжалгъа сала турмай, узакъ жолуна чыгып кетгенди!

Ма жюжекчик Айбулат да, туугъанына ыйыкъ толгъанлай, баппаханла къайры учханларын билирге сюйдю.

Къарап-къарап, бир акъ баппаханчыкъны сайлады, аны къатында тохтап, желчик келирин сакълады. Кёп турмай, жел къакъды да, баппаханчыкъны акъ къууларын учурду да кетди. Айбулат аланы ызларындан къууулду.

Ингир къарангысы жетди. Ой, Иондозбай деп, хоразгъа жугъур Суарбике келди. Иондозбай аны алай тынгысыз нек къангкъылдагъанын ангылаялмай, иги кесек кыкырыйланды, сора аманны кебинден ангылады: ингир болду, къонар заман жетди, жюжекледен бири уа къайда эсе да думпду дей эди ол.

– Къайры кирген болур? – деди Иондозбай.

– Къайры, къайры, – деп къангкъылдады Суарбике. – Къайдан билейим. Ол назмула къурайды.

– Назмула къурайдымы? – деп, Иондозбай терен сагъышха кетди. – Ол а бош иш туююлдо... Ма биз айланабыз жер чучхуп, къурткъумурсха излейбиз. Поэтле уа рифма излейдиле. Ол а къайда излей болур?

– Иондозбай-агъай, мен къайдан билейим. Чап! Турма! Сен бир мадар этмесенг! – деп, Суарбике типиски этип башлады.

– Тохта, тохта, тохта! Тюлкую! Къара къуш! – деп дыбылдады Иондозбай. Кёкге къарады да, анда къара къушну кёрмеди. Сора тюлкуюду, минафыкъ?

– Хораз бахча башына дери чапханлай барды. Айтханларына кёре, тюлкую аман анда айлана-айлана туруучуду. Болсада бахча къыйырында не тюлкую, не жюжек кёрюнмейди. Гёзенек башына къонуп тургъан эки чыпчыкъ бу тийреледе аллай зат эселегенлерин айтдыла. Терк

окъуна къарангы тюшюп, бары тауукълагъа, хоразлагъа да сокъурлукъ келиучю заман жетип къалгъанын Йондозбай жаланда ол заманда ангылады. Энди ол харип тауукъ оруннга къалай барсын? Чалы тьюбю бла тешик излеп, чаба-жорта кирди.

– Бери кел, егет, Серсе орам таба, – деп эшитди ол.

Ауазына кёре, ол биттиркош болгъанын ангылады, Яркъанат. Арт заманлада Яркъанат бизни элибизде кесин бек таматагъа санап айлананды. Аны себепли уа ол кимге да (айхай да, адамладан къалгъанлагъа) «егет»-киеу неда «келинчик» деп сёлешеди. Йондозбай энди киеу жаш болуучусун унутхан да этгенди. Алай а ауаз эшитген жанына къууулду.

– Ажашханмы этгенсе? – деп сорду Яркъанат.

– Къайдама? Мен... Ажашханма, – деп дыбылдады хораз.

Бизни хораз хар беш минутдан бир къайгыгъа къалыучусун да айтмай жарамаз.

Къылыгъы алайды. Ары-бери бир кесек чапды да, сора, тынчайып, не болгъанын айтды.

– Жюжек уясына къайтханды, – деди Яркъанат. – Эшитмегенмисе Суарбике аны аллына къалай чыкъгъанды?

Яркъанат ашыкъмай эди. Къарангылыкъ энтта бир кесек къалын болсун да, ол уугъа алай атланыр, ары дери уа бир кесек ушакъ этсе да жарайды. Энди ол жашауу иги да келген хоразгъа егет деген эсе да, ол анга тийишлисича хурмет этиучю эди. Кечеги уугъа чыкъгъан заманларында къулакъ салып тынгылаучуду: ма хораз биринчи къычырды, бу жол а – экинчиси, бир кесекден да – ючюнчюсю. Кечеги хораз къычырыулада уа бек кючлюсю, тауушлусу Йондозбайныкъы болуучу эди. Яркъанат аны бла бир тийреде жашагъанына ёхтемленген окъуна этеди – ол нёхю байгуш бла – эски хамамда, ол а – узакъ болмай тауукъ орунда.

– Да неди, сени бек уллу мюлкюннг барды, – деди жаркъанат. – Хар бирине да кёзлеу керек.

– Бар ауурлукъ да боюнумда, – деп, Йондозбай къанатларын керди. «Ах, анасы, теркирек юйге жетсем эди» – деди ол ичинден. Алай не амал, тамата эркин этгинчи, кетип къалыргъа жарамайды. Балалыгъындан окъуна алай юйретгендиле. Бизни хораз а Кляш элде бек деменгили ариу къычырыгъы болгъан хораз болуп къалмай, бек ариу юйретилген да хоразды.

– Сен жаланда тауукъла ичинде таматаса, мен а саулай да элде, – дегенни айтды Яркъанат. – Мен сени ангылайма. Мен – не, мен кеси кесими тутама, сен а саулай сюрююню...

Алайды, юй бийче бизни бир затдан да кем этмейди.

– Ма сизни хораз тирменигиз болса эди, кишиге жалынмаз эдигиз.

– Ол а неди? Хораз тирмен? – деп, сейир этди Йондозбай.

– Ай, аман а, сен аны билмеймисе, хораз тирмен дегенни? – деп, биттиркош къууанган окъуна этди. – Ма алайды, сиз барыгъыз да

бирсиз, хоразмы, тауукъму. Эсигиз чурагъыздан кысха. Бусагъат айттайым. – Сора ол бала заманында окъуна эшитген хапарын хоразгъа айтды. Ол сейир жомакъны Яркъанат былай бошады:

– Кишини эсинде къалмагъанды, жаланда мени эсимде болмаса. Ахыр-ауал мен къалганма. Ары айланып кычырды: – Эй, хоншум, терк бол, тюлкю сизни таба жумулгъанды.

Хораз, жан атып, тешикден ары болду да, бахчала ичи бла будуман этип къачды. Биттиркош да ханс ичи бла жумулуп келген тюлкюню жанын ала, кѣтюн бияры учду да, къарангыгъа жутулду.

Сарыкай тюлкю, буруу тюбюнде тешикге жетип, адетиндеча, тѣгеркни - башны ийисгеди. Не медет, кеч эди, хораз, оруннга жетип, ары сугъулгъан эди.

Сарыкай алайда айтылгъан сѣзледен бирин да ычхындырмагъан эди. Хоразны ызындан да аны себепли болмады, хапарны ахырына дери эшитирге суююп. Бек сейир хапар айта эди къарт жаншакъ. Бек сейирлик. Энди жаланда къараргъа керекди, иш къалай баргъанына иги къараргъа.

Иш ма алайды. Бек алгъа жюжек Айбулат баппаханла къайры учуп кетиучюлерин билирге суюдю. Андан сора Йондозбай аны излерге чыкъды. Аны ызындан Яркъанат биттиркош анга ажайып тирменни юсюнден айтды. Сора ахырында уа тюлкю Сарыкай алагъа тынгылап, айтханларын эшитди.

Да белгисизди, къайры уча болурла баппаханла?

МАЛАХАЙ КИШТИКНИ БАШ НИЗАМЫ

Эски хамамны артында бек эрттеден бери да атылып тургъан арбаны юсюнде сары-жугъур киштик Малахай къалкъый эди.

«Къалай игиди! – деп жоралай эди чырым арасында ол, – алгъа мен юйде эрине эдим, андан сора алжанда эринип турдум. Энди уа, ма, эски арбаны юсюнде эринеме. Жаз башында къалай алапатды: къалайда суйсенг да жат да, эрин да тур. Къышда уа жаланда печь юсюнде, анда да эринме къойсала эди уа! Къыстагъан бла да къоймай, мен чычхан тутсам суюдиле. Чычханны уа къалай тутхун? Жеринде сын болуп турмайды да, тут деп. Тутар ючюн чабаргъа керекди. Сют баш десенг а – ол башха! Къошун ичинде уюйду да турады, бир жары да букъмаз...»

Сют баш эсине тюшгенлей, Мурахайны къаны бир кесек бузуду. «Жарсыулу затланы эсге тюшюрюрге неге керекди» – деп, къаты жукълардан болду.

Алай а сют баш – ол жарсыулу затмыды? Ха, бек зауукълу! Алай а эрттенликде Малахай эслегенди: сейнада шинтик юсюнде банка бла топпа-толу сют баш. Алгъа башындан бир кесек жалап къояргъа эди умуту, тап, Гайниямал-гелля окъуна эслемезча. Кѣрсе уа – сют баш бир азчыкъ! Энди гелля кѣрлюкдю – банка къуппа-къуру. Кимден кѣр-

люкдю? Айхай да, бир азчыкъ да терслиги болмаучу Малахайдан! Не этсин энди? Аны да биледи Малахай. Адети бла жашаргъа керекди, ол заманда санга киши да бир жукъ да айтмаз. Аны уа жашау низамыны башы неди? Малахай, киштик, жат, солу!» – ма олду аны энчи адети... Жашауда андан иги адет бармыды? Жукълап турсанг, бир жарсыу да болмайды, бир дау да эсинге тюшмейди.

Аны бла киштик, бирси жанына бурулду да, низам жорукъланы бузмай жашаргъа келишип, жукъугъа кетди.

«ЖУУУКЪМУДУ? УЗАКЪМЫДЫ?»

Малахай алай айтып, жатар-жатмаз, аны бурунуна тал жабалакъ къонду. Ол мыйыкъларындан тал къууланы кетерди да, кёзлерин ачды. Жел къайсы жанындан ургъанына къарады. Йондозбайны кёрдю. Ол а кикиригин чоелте, ханс ичинде не эсе да излей эди.

Малахай олсагъатдан жукъуну унутду. Сейирди, хораз не излей болур? Озгъан ыйыкъда да хораз ханс ичинде алай кюрешгенин эслеген эди. Излей кетип, ол анда юй бийчени тас болгъан жюзюгюн тапханды. Юй бийче къалай къууанган эди. Арбазгъа бир уллу тегенени чыгъарып, ичине аллай мирзеу къуйду, ёрге къалап. Тийрени саулай къанатлы къадары жыйылгъан эди – бир бирге ал бермей, Йондозбайны махтаргъа къалып. Чёплейдиле да, къангкъылдайдыла, чёплейдиле да, къангкъылдайдыла. Жаланда Малахай къарай эди къыйырдан, кёлю да сына: андан эсе тазны толтуруп, къаймакъ салгъа эдиле! Бир да болмаса да, сют! Таз да болмасын, табакъчыкъ бла окъуна. Энтта да хораз бир зат табып къойса уа? Юй бийчени буунлугъун, сёз ючюн?

Хораз не эсе да бир затла къуркъурлады. Киштик къулакъ жумду. «Не къырккъылдайды бу? Киска деп бир затла айтады. Огъесе, мискамы дейди? Сют-мют деп да айта болур дейме». Хораз не айта эсе да, къулакъгъа хычыуун эшитиле эди. Киштикни жукъусу ахыры бла да аязды. Малахай арбадан бери созулду да, сорду:

– Къарындашым, Йондозбай, не эсе да, миску-сютку деп бир затла айтдынг дейме?

– Миску бла сютмю дейсе? – деп кюлдю хораз. – «Ко-ко-ко, ко-ко-ко, жууукъмуду, узакъмыды?» – дегенме мен. Санга миска бла сют неге керекди? Эртттенли саулай бир банка сют башны жутхан хапарынг барды да. Эшитмеймисе, Гайиянмал-апай сени излейди.

Арбазда юй бийчени тауушу эшитилди. «Бу харам жанжатны биригиз иш кёрмегенмисиз?» «Бош уяна кюрешгенме», – деди Малахай.

– Не зат излейсе да сора, тенгим? – деп, мяулау этди киштик. – Не ди ол «узакъ», «жууукъ» деген затларынг а?

– Айтырем мен санга, хоншум, нёгерге да алыр эдим, алай ...

– Не «алай»?

– Сен бир аман эринчексе, аман акъыллыса.

– Менмеми эринчек, аман акъыллы? – деп, Малахай уууртлары кёпдюрдю... – Алай айтыргъа сени бетинг къалай жетишеди?

«Жукълама, Малахай, шуёхларынга болуш!» Ма неди мени жашау жоругъум. Сен аны биле тургъанынглай...

– Биринчи кере эшитеме.

– Билемисе, къарындашым Йондозбай, – деп, кесаматлы сёлешди киштик. – Не сёз, бир бирледе мен жанымдан тюшюп жатаргъа бек суююучюме. Биз, киштикле, алай туугъанбыз. Алай а шуёхубузгъа бир палах болгъанын билсек... биз, киштикле, узакъ, жууукъ деп къарамайбыз. Олсагъатдан...

– Болду, болду, алыкъа палах жокъду, – деп, хораз Малахайны сабыр этди. «Не сёз, Малахай ышанырча киштик туююлдо, – деди ичинден, – алай биз тенглебиз, балалыкъдан таныйбыз бир бирни. Сора тенгинге къалай угъай дегин?»

– Мен мишеген излейме, – деди ол.

– Мишеген? – деп, сейирге къалды Малахай. – Чура-чура, чура-чура, буюр, буюр манга кюмюш, алтын... Теппе-тенг юлеширбиз.

– Анда алтын да жокъ, кюмюш да жокъ, – деди Йондозбай.

– Сора не барды да?

– Къол тирмен.

– Ун тартычу тирменми? Ол? – Киштик терен сагъышха кетди. – Билемисе, Йондозбай, мен ун кёрсем, чючкюрюп башлайма. Алай чючкюреме, къулакъларым атылыпмы къаладыла деп болама. Къой, юй бийче мени къоншулагъа жумушха жиберген эди. Тыйма мени.

– Да тирмен бош тирмен туююлдо сора уа, – Хораз кикиригин къайырды. – Ол жалан ун тартып къоймайды.

– Андан сора уа не?

– Не тилесенг да.

– Алаймыды? – Малахай арагура болду. – Да ол къаймакъны къалай тартырыкъды?

– Айтаса, тарт, къаймакъ керекди деп. Сора сабындан тут да, айландыр. Быргъысындан къаймакъ къалай акъгъанын кёрюрсе.

– Алаймыды? Не аламатды. Къаймакъ мени къулакъларымы бир заманда да жулмагъанды. Эх, Малахай кишиу! Чап, шуёхунга болуш! Табарма мен санга тирменни! Алай а, чур-чура, ол меники да боллукъду. Сеники, меники.

– Манга биттиркош къалай айтхан эсе да, сёзюн сёзлей санга айттайым. – Йондозбай, учуп, арбагъа къонду да, жохар къанатларын анга ачып, къакъды. Аладан чыгъып, тюрюлю тюрсюнюлю къанатла-жинкле битеу бахчагъа жайылдыла – сарыла, къызылла, кёкле...

ХОРАЗ НЕ АЙТДЫ

– Эртте бир заманлада, – деп башлады Йондозбай хораз, эчки жюзбашы, гура – тюмен башы, баппуш – урядник, хораз – къодучу, чыкъынжик – тасхачы болуучу заманлада...

– Тенгим, сен аллай бир узакъдан башлама. Алай жаланда жомакъла башланычудула. Былайда уа иш жомакъ туююлдо.

– Тынгылай бил. Ма ол кыртчыгъа-хыйлачы марагъанды да къарагъанды, кѳргенди иш къалай болгъанын. Жюз жыл мындан алгъа, ким билсин, эки жюз жыл окъунамы, бизни элибизде Йомарт деп бир адам жашап болгъанды. Ол кертиси да, бек чомарт болгъанды – берип башласа, тохтай билмеген. Олтура эди да, къолума къачан ырысхы тюшеди да, битеу элни жыйып, къачан сыйлайма деп, татлы умутла этип башлай эди. Ол къачан боллугъун ким билсин, алай ол сагъатда уа элде Йомартдан жарлы жокъ эди. Юйю да тууарылып, ичи да къуру, къандагъайла жортхан болмаса, не тапхын. Жол бла кетип баргъан жолоучула окъуна аны терезесине къарамаучу эдиле, анда кече къалыргъа суйгенни къой. Байыракъ юйле сурай эдиле.

Алай бир жол а аны юйюне бир жолоучу къайтды, жетмиш жыл болгъан бир къарт. Кече къалыргъа да тиледи.

Йомарт, асыры къууаннгандан аны къайры олтуртургъа билмей, жегенни букъусун къакъды, кесини юсюнде жыртыкъ габарасын да тешди. Аланы къанга юсюне атып, жер хазырлады. Юйде уа жангыз бир картошчукъ болгъанды. Йомарт аны къюлге сугъуп биширди, эки жарып, къартны аллына салды. Сора, тар отоучукъда къымылдар жер аз эсе да, аны тѳгерегине тепсеген да этди. Эртенликде къарт анга былай айтды:

– Бек сау бол, Йомарт, къонакъгъа бек иги къарадын, жюрек тазалыгъынгы къызгъанмай. Мен да сени бир зат бла ыразы этерге сюеме. – Сора жол артмагъындан агъач сабы бла багъыр тирменчикни чыгъарды. – Мен бу тирменни Бухарадан бери келтиреме. Бош тирмен туйюлдо, уажиплиги болгъан тирменди. Не зат тарт десенг да, олсагъатдан тартып береди. «Ун» де, ун тартыр, «чак-чак» де, тегененге чак-чак къуюлур; «бѳрек» дегенинглеи а, ичинден бѳрек чартлап чыгъар.

Къарт кетди, Йомарт а ол къюн окъуна битеу элни юйюне чакъырды. Юч къюн бла юч кече эл аны юйюнде байрам этди, юйню иесин махтардан къалмадыла.

Жылла ѳтдюле. Йомартны ичер сууу тауусулду. Ёлюр къюню жетгенде, бек иги шуѳху, махтаулу жигит хораз Алтынбайны чакъырып, тирменни анга осуят этди. Ол а Бикбулатха, мени атамы атасыны атасыны атасына, къысхасы, иги да узакъгъа кетген аппама.

ХОРАЗЛА ШЕЖЕРЕСИ

Биз хапарны былайына жетгенде, арба тюбюнден сары жюжекчик чоуюлдеп чыкъды.

– Батыр Бикбулат мени уа нем болады? Айтчы, агъай Йондозбай!

– Асто-о, сен былайда тынгылапмы тургъанса? – деп, Малахай, огъурсузланып, белин гуппур этди.

Мен тынгыламагъанма, мен ажашып айланама.

- Энтта да? – деп кьозуду хораз.
- Тас бол былайдан, сарычура! – деп, гьырылдады киштик.
- Мен аллай бир сарычура тьуйюлма, – деп жилимсырады

жюжек.

Сырымда тьогюм сары эсе да, Жюжек тьуйюл, хоразма мен.

Уллу хораз Йондозбай, жантая бурулду да, бир кёзю бла жюжекни, жекире, тюрследи.

– Ол мени жууугьумду, – деп осмакьлады ол киштикни. – Ма ол назмула бла сёлешиучю кеси окьуна. Кертиди, алыкьа саламлаша билмейди.

– Мен алай бош... – деп, жюжек, уятлы бола, артха туракьлады. – Кечгинлик бер. Кюн ахшы болсун. Мени атым Айбулатды.

– Ма кьаллай жаш тёлю ёседи бусагьатда. Уядан башлары кьарагьынчы, гынтылы болуп кьаладыла, – деп, мур-мур этди Малахай.

– Да анасы мени балачыгьым, башы гаккьдан бери кьарагьанлай окьуна назмула айтып башлагьанды деп, асыры кьычыргьандан, саулай орамны сангырау этерге жетдиргенди.

– Хо, кечезиз, Айбулат, – деди Йондозбай. – Сен сыйлы тамата Бикбулат бизни небиз болады деп сораса. Мен аны тюз келишдиралмам деп кьоркьама. Эртте биз кьарангы эдик да, жукь билмей. Санай билген да жокь. Мени нем болгьанынгы уа бек тюз айталлыкьма. Биз эгизле онеки бола эдик. Аладан бек кьолайлысы уа Бикбулат. Жашлай кьуш азыгьы болгьан эди, жатхан мулжары жумушакь болсун. Ма олду сени атангы атасыны атасыны атасы. Алай эсе уа сен манга кьарындашымы ата кьарындашыны ата кьарындашыны жашындан туугьан боласа. Иги этдинг соргьанынгы. Башкьырлы хоразла кеслерини шежирелерин, эсе да атаууларын жети атагьа дери билерге керекдиле. Айтып кьояйым, шежире – атауул дегенни тутады.

– Охо да, Айбулат, бар жолунга. Бизни ишибиз барды, – деди киштик.

– Да мени ата кьарындашым алай айтмайды. Огьесе алай тьуйюлдю, Йондозбай?

– Аллай бир ата-баба дериги да жокьду, – деп, хораз, жунчуяракь бола, кёзлерин кьакьды. – Бош, ата кьарындашым деп кьойсанг да, жарайды. Узакь жууукьла тьуйюлбюз.

– Ата кьарындашым Йондозбай, мени да элт биргенге, уажип тирменни излерге.

ЖОЛОУЧУ БОЛСАНТ – ЁРТЕ БАР

– Сен алыкьа гитчечиксе, – деди Малахай.

– Кертиси да, асыры гитчесе, Айбулат, – деп, Йондозбай да киштик жанлы болду. – Тынч жолгьа чыкьмайбыз.

– Санга ол назму айтхан тьуйюлдю, – деп кьакьды киштик. – Бала-лагьа мишеген керек тьуйюлдю. Не этесе сен мишегенни?

– Тирменни тапсакъ, мен андан хауа шар тилерикме.

Киштик бла хораз, бир бирге сейир этип къарадыла.

– Ол а неге керекди?

– Жолоучу бола эсенг, ёрге барыргъа керекди, – сора жюжекчик къанатчыкъларын кёк таба жайып кёргюзтдю. – Жерде мен эки кере ажашханма. Шарым болса уа, мен бийикге-бийикге чыгъарыкъма да, саулай элни кёрлюкме. Битеу орамланы – Биттиркош орамны, Базар, Шахар, Школ орамланы. Бузлагъан быргъыла орамын. Барын да бир жолгъа. Кёремисиз, къалай сейирди. Андан да бийикге чыкъсам а, Къызла тебесин кёрлюкме, Тугайны. Дёму сууну. Акъманай кёлню. Сора, сора темир жолну. Анда уа электричкала уча болурла ары-бери. Бютюнда булутлагъа дери жетсем а, саулай Уфаны окъуна кёрюрге. Уу, айгъа жетсем эди уа... - дюн-дунияны! Ибрагим аппа айтханды, жер тёп-тёгерекди, шар кибик, деп.

– Ол от ашагъан болур ансы, – деди киштик.

– Ибрагим аппаны юсюнден сен алай къалай айтаса? – деп чамланды Айбулат

– Мен Ибрагим аппаны юсюнден айтмайма, – деп жунчуду Малахай. – Мен сени юсюнгден айтама.

– Мен а – не, мен ол айтханны айтама. Хау, бирде уа биз жулдузлагъа дери чыгъарыкъбыз да, анда уа сен, ата къарындашым Йондозбай, алай къычырырса, алай да, «Ку-ка-ре-ку», (жашырмай айтайым, Айбулатны «Ку-ка-реку» дегени бегирек «пи-пи-пи» дегеннге ушай эди), тынгылагъыз, адамла, тауукъла, бары жаныбарла да, дюн-дунияда кече ортасы болду деп. Сен алай айтып къычырырса да, ай да, жулдузла да къалтырарла.

– Аха, хоразма дегенинг асыры зарланнгандан, тамакълары тутулукъду, – деп осмакълады гурмук Малахай.

Кертисин айтсакъ, жюжекни ата къарындашыны башы бир кесек тёгерек окъуна айланды.

– Кхм-кхм, – деп, тамагъын ариулады ол. – Энди ол алайды, хау, бирси хоразла халат этиучюдюле, кече арасы болгъанын тюз билди-ралмай.

– Сора не? Табарыкъбызмы уажип тирменни? – деп сорду жюжек.

– Табарыкъбыз. Сени бла бирге угъай ансы, – деп, чорт кесди Малахай. – Тирмен ючге юлешинмейди.

– Экеуге юлешинеди, ючеуге уа угъай. – Айбулат бек сейир этди.

– Не тюрлю тирменди ол?

– Аллай тирменди.

– Тыныгъыз, – деп къычырды хораз. – Ол экиге да, ючге да, ол угъай эсенг, оннга да юлешинмейди. Ол ортакъды.

Хораз, учуп, арбагъа къонду да, эски хамамны тёгерегинде баппахан ёсген къыртишге тюрслеп къарады.

– Асырау къайда эсе да былайладады, – деди ол. – Мен бахчаны сол флангын алып барайым, эсе да, сол жаны бла; Айбулат онг флангны

тутсун, эсе да, онг жаны бла барсын. Сен а, тенгим, таланы центри бла, эсе да ортасы бла бар. Сен кюн узунуна былайда жатып жукълайса, былайланы иги таныйса. Хайдагъыз, занять позиции!

Аланы барыны да иелери Ибрагим-бабай, бир-бирде алжаннга чыгып, кюннге жылына, Йондозбай шуёхуна кесини урушда этген жигитликлерини юсюнден айтыргъа бек суюночюю. Башхаланы уа анга тынгыларгъа заманлары жокъ – абаданла иште, кичиле школда, андан келгенле да орамда чыбыкъ атлары бла чариш этедиле. Хораз а тынгылайды; тынгылай кетеди да, «Ко-ко-ко-о» деп, Имбрагим - бабайны кёлюн алады. Бабай да, аны ишлегенине ыразы болуп, тенгим деп сёлешеди. Ма ол «фланг», «центр», «занять позиции» деген сёзле Йондозбайгъа Ибрагим-бабай айтычу хапарладан келгендиле.

Асырау излегенле «позициягъа» турдула. Алагъа къарагъан сейир эди: Айбулат кесини «позициясына» жёбелейди; баппаханла – сарыла, акъла да, жерлеринден тепмей турадыла, жаланда бир сары баппаханчыкъ, шырт деп, сабагъындан юзюлдю да, къайры эсе да будуман болуп кетди.

Йондозбай, кукуруй-кукук этип, излеу башланганын билдирди.

МАЛАХАЙНЫ ХЫЙЛАЛАРЫ

Хораз бахчаны бир къыйыры бла тебиреди, жюжек да – экинчи къыйыры бла. Картош башла алыкъа бийикге кетмеген эдиле – алада учдакет окъуна бугъаллыкъ туююлдю. Аны ючюн а ата къарындаш бла къарындашдан туугъанла ашыкъмайдыла, хар тёбени туююн ачып къарайдыла.

Киштик, боюнун созуп, аланы ызларындан къарады. Ала асырауну кёп излемей табарыкъдыла, сора ол а хазыргъа жетер, къыйын салмай. Алай а хораз бла жюжек узаядан-узая барадыла.

Киштик, иги да терен кючсюноп, тегерегине тюрслеп къарады: быллай ханса ким не табарыкъды? Сора баппахан къуучукъла да аны жухуна жабышыргъа къалгъандыла. «Ко-ко-ко, ко-ко-ко, узакъмыды, жууукъмуду?» – деп къозутду ол Йондозбайны. – Керек заманда уа, хау санга, аллай тирмен табылып къалыр!

Малахай иги биледи: не зат да керек болмагъан заманда ары атланг, бери атланг да, тууранг да кёз ауруу болгъанлай туруп. Тюз да ол зат керек болгъанлай а, тапанг къойма! Думп болур да къалыр, изле, кёз жауунг тауусулгунчу. Ма мишеген да алайды. Аны тапанг да къыяма. «Эй-а, – деп, киштик нени эсе да эсине тюшюрдю. – Тохтачыгъыз, ол тирмен манга керек туююлдю деп бир кёрейим! Айтдым-айтмадым, чыгып къалыр».

Эски арбагъа секирди да, анга бир зат да керек туююлча, жатды да къалды. Къысхасы, аны жукъусу келгенди, тынчайыргъа сюеди. Болсада, шо бир кёзюн, шо экинчи кёзюн а азчыкъ-азчыкъ ачып къарайды – тирменни кеси чыгып къалгъан кезиучюгюн кёрмей къалмайым

деп.

Бешинчи, огъесе алтынчы кереме ачханда Малахай кёзюн, арбаны къатында кючюкню кёрдю, Ялайны.

– Къуру былайдан! – деп шуулдады киштик анга, тюз да жилинча. Тёгерегине иги да тюрслеп къарап, айтды: – Тирмен манга бир азчыкъ да керек туююлдю. – Сора кючюкге шыбырдап сорду: – Огъесе манга бир зат керек болгъанчамы кёрюнеме?

– Не кёрюнеди дейсе?

– Манга ол тирмен азчыкъ да керек туююлдю дейме да.

– Не тирменди ол?

– Сени ишинг туююлдю. Ол уажипди.

– Бир жерде да кёрюнмейди. Мен а сен жукълай тургъан сунуп. Йондозбай агъай бла Айбулат а не излейдиле?

– Тирменни. Мен а излемейме. Бар, алагъа болуш.

– Йондозбай агъай бла Айбулат аны болгъан жеринде излемейдиле. Да ала ийис да ангыламайдыла, – Ялай, къуйругъун ойнатды да, буруну бла ийис алып башлады. – Къайдан эсе да ун ийис келеди. Къол тирменде тартылгъан унну ийисича. – Сора кючюк, ийис ала, эски арбаны тёгерегине айланыргъа болду. Бир кесекден чарх тюбюн къозгъап башлады.

– Эй, къарауул! Бу мени тирменими къачырады, – деп къычырыкъ этерге аздан къалды киштик. Арбадан энишге созулду, кючюкню юсюне секирирге аздан бола. Алай ол таукел болуп секиргинчи, Ялай арба тюбюне кирип кетди.

Аны арба тюбюнде не бла эсе да кюрешгени эшитилди. Киштик эс жыйып, оюм этгинчи, бир тёгерек зат арба тюбюнден бери тёнгереди, ызы бла топуракъ жугъу бола, Ялай кеси чыкъды.

– Ма сизни тирменигиз, – деди ол. Сора жарыкъ таууш этип юрдю.

МАЛАХАЙНЫ ЖЮРЕК ЖАРСЫУЛАРЫ

Хораз бла жюжек, Ялайны юргенин эшитип, артха чабышдыла. Арбаны къатына жетип, топуракъ жугъу тугулу тёгерекден алдыла. Йондозбай агъай, асыры жунчугъандан, не айтыргъа билмей эди; тауукъ кибик, бош, кеси аллына къут-къут этерге къалгъанды.

– Ким, къайда, къачан, къайры?

Кючюк топуракъ тугулу ал табаны бла арба таба тюртдю. Ол чархха тийгенде, топуракъ тугулла чачылдыла. Къол тирменни алайда тургъанла бары да таныдыла.

– Ким... къайры... – деп, хораз, биягъыча, аякъларын ёрге-ёрге ала, къут-къут этеди.

– Къарауул! Бу мени тирменимди! – деп къычырды киштик. – Аны мен тапханма.

– Сенми тапханса? – деп сейирсинди Ялай. – Жатып турама, мен

бир тюрлю тирмен излемейме деген сен туююлменг?

– Мен аны, алдап, бери кеси чыгъарча этер ючюн айтханма. Мен жукъ да керек болмагъанча этгенме да, ол кеси табылып къалгъанды. Мени тирменимди.

Йондозбай тирменни къатына келди да, аны тырнакълары бла тырнады. Тирменни багъыр къабыргъасында тауукъ аякъны ызы къалып эди.

– Бу бек эрттегили тирменди, – дегенни айтды хораз, – бек ариу, багъыр тирмен, жанында да тауукъ аякъ тамгъасы бла. Ол бизни атауулу тукъум белгисиди. Энди бизни тирменибиз кимге да жарасын.

– Къалай «кимге да?» – деп, киштикни жаны кетди. – Ялай, бош, былайтын кетип бара эди. Тирменни мен къозгъагъанма. Сизни биригиз да асырау излей билмейсиз, жалаңда мен билеме.

– Да биз сени къыстамайбыз, – деди хораз сабыр. – Бу жерни юсюнде жашагъанны бары да аны хайырын кёрюрге боллукъдула.

– Угъай, тенгим! Тирменни мен тапханма, алай эсе уа, ол меникиди.

– Тамгъасы уа – бизники! – деп, чоуюлдеди жюжек.

– Къычырма алай! Сени юлюшюнге киши тиерик туююлдю, – деди хораз. Бек алгъа кёрейик, ишлей эсе. Хайдагъыз, айтыгъыз, ким не сюеди?

– Ол неге керекди, хар ким сюйгенин айтыргъа? – деп сорду кючук.

Йондозбай анга тирменни хапарын айтырдан болду. Киштик, анга тынгылай, ачыудан жореги чачылыр чекге жетди. Хар жылдан жай узуну ол бу арбаны юсюнде жатады. Тюшюнде сют баш кёре. Уянса уа – сют баш да, жукъ да жокъ. Ол а аллай бир эди, тюз аллында, узал да, аша. Арбадан тюшюп, бир кесекчик излесе, табып къоймаймы эди тирменни! Киштик алай ышхалыуа бола тургъунчу, жюжек тирменни ариулай кирди. Олсагъатдан окъуна аны багъыр къабыргъалары жим-жим жылтырадыла. Тюз самауар кибик.

– Сен не тилейсе, Малахай?

– Артда айтырыкъма, – деп гырылдады киштик.

– Манга хауа шар, – деди жюжек.

– Манга уа бир зат, бек кёп болсун ансы, – деп сынсыды кючук.

– Мен а тауукъ сокъурлукъдан кёзлюкле тилерикме, – деди хораз.

– Нек эсе да, арт кезиуледе осал кёрюп башлагъанма. Сен а, Малахай, не тилериксе?

– Сиз юч умутугъузну айтхансыз. Мен да юч умут айтырыкъма. Бек алгъа – сют баш. Артда... – мяу-мяу, – сют башдан сора да бир зат тилерик эди да, ол не болгъаны башына келмей, къыйналды. Ачыудан киштикни къаны къартыкъгъа сыйынмай башлады. Аны, Малахай залимни, тюрлю-тюрлю татымлы-татлы затла бла сыйлар орунуна, ол обур тирменни, кёремисе, къаллай болмачы тилеклени этерге тюшеди, ангылаймыса, хауа шар, «не да болсун, бир зат, кёп болсун ансы». Аланы мажара тургъунчу, тирмен сынып къалса уа? Тюзмюдю ол?

- Башла, Йондозбай, – деди къарындашдан туугъан.
  - Бисмилляхий рахман рахим, – деди хораз.
  - Тохтагъыз, сабыр болугъуз, – деп кыжырыкъланды киштик.
- Сиз тирменни ууатып къояргъа башлагъансыз.

Бары да сир болуп тохтадыла.

- Ууатыпмы дейсе? – деди хораз. – Сора къалай?
- Ай жарлы тирмен, сен къаллай къоллагъа тюшгенсе!
- Къа-къа-къаллай? – деп тилкъауланьргъа къалды хораз. – Къаллай?
- Жут, тюпжый! Ненча жыл жатханды ол былайда! Ненча жыл излеп, тапмай тургъандыла? Тапханлай а, ма санга: «Аны бер, муну бер!» Алай а мен аны унамам. – Сора Малахай къуйругъун болмагъанча огъурсуз ойнатды.

– Тюздю, тенг туугъаным, сени сёзлерингде магъана барды. Хакъды, иги этмейбиз. Жюз жылдан бери жокъ эди тирмен, табылгъанлай а биз анга: хайда ишле! Бек алгъа аны юйге шагъырей этерге керекди, хурмет этерге. Жол арытхан къонакъ солургъа керекди, къарыу алыргъа.

– Игитда дейсе. Мен билеме! – Кючюк, хап-хап этип, арбазгъа къачды. Кёп мычымай, жастыкъ алып келди. – Магъыз, Ибрагим аппа халиуанда унутуп кетгенди.

Жюжек чююлдеп башлады. «Мен да билеме!» – деди ол, боюнун созуп. Жёбелеп кетди да, жан жаулукъ сюйреп келди.

– Арбазда агъырыкъда тагъылып тура эди.

Жолдашла, тирменни жастыкъгъа жатдырып, жан жаулукъну юсюне жабып, тегерегине олтурдула.

– Эрттеги адетлеге кёре, ата-бабаларыбыз айтханча, – деди хораз Йондозбай.

Ала дагъыда иги кесек олтурдула. Малахай сорду:

– Кёпмю жатарыкъды бу?

– Баям, ингирге дери, – деди хораз.

– Сора ингирге дери былай олтурупму турлукъбуз? Сизге уа – не, къайгъыгъыз жокъ. Мен а... иши кёп бир.

Хораз, анымы эшитди, юйюрюне-мюлкюне къараргъа заман эртте жетип тургъанын эследи. Жюжек да эшитди олсагъатда – анасы Суарбике, Айбулатны кёрген жокъмуду деп, гузаба этип айланганын. Ялай а, сиркиу кючюк, бир жерде бир такъыйкъа туралмаучу, бир жары чабаргъа керегин эрттеден окъуна билип тура эди. Бары да жерлеринден бирча секиришип турдула.

– Къайрысыз, къайрысыз? – деп, хораз гузаба этди. – Тирменни кеси жангыз къояргъа жарарыкъ туююлдю. Сакълагъан этерикбиз. Ибрагим аппа айтыучулай, постха сюелликбиз.

– Нек? – деди киштик.

– Урлагъан этерикдиле.

– Бизни орамда уручула жокъдула, – деп, ёхтем сёлешди Малахай.

– Тюлкю уа? Ол тюнене бизни хапарыбызны эшитип кьойгъанды.

– Келигиз сора санайыкъ, ким кимни ызындан турлукъду постха?
– деди жюжек.

Ала терк окъуна гюрен турдула да, тергедиле.

Постха биринчи туругъа чѣп хоразгъа чыкъды. Экинчиге – жюжек, ючюнчюге – кючюк, тѣртюнчюге уа – Малахай.

Йондозбай постха олсагъатдан окъуна сюелди. Жюжек бла кючюк къачдыла, Малахай а, арба артына бугъуп, иш къалай боллугъун маргаргъа къуралды. Ол, хораз жастыкъны тѣгерегине къалай менсинип айланганын кѣрюп, ичинден кюлдю.

«Къалай сылхырды ол хораз, – деп келди аны кѣлюне. – Постда сюелипми туруучудула? Постда жатып туругъа керекди. Бир онг къабыргъанга, бир сол къабыргъанга айлана. Бу а – ары бар, бери кел...»

Йондозбай постда жюрюшюн бузмады. Бирде тохтап, тирменни юсюне жуургъан орунуна жабылгъан жан жаулукъну табыракъ этип, тѣгерегине къоркъутуулу къарады, сора биягъы гондай жюрюшюн башлады. Аны алай жюрюшюн кѣтюралмай, киштикни да башы тѣгерек айланды. Акъылына келген затла да къатышдыла. Тѣзюмсюз баш чайкъады да, ол да къайры эсе да думп болду.

ЖЮРЕКЖЫРТ АУАЗ

Киштик думп болду, хораз а тирменни тѣгерегине жюрюгенича жюрюйдю. Бир чакъда дыркъ деп тохтады да, кѣкге къарады: не заманды эке?

Алайына:

– Не этейик да? Къалай болсун? – деп къоншу бурууну артындан кимни эсе да тапсыз ауазы эшитилди. – Кюн ортасы болгъанды, къытай а къычырмайды. Тюшлюк ашаймаймы къалайыкъ? Бир жерде жукълап иш къалмагъан эсе... Аны тауукъ орундан къыстаргъа керекди.

– А? Кимди ол? Къайдады? – деп, къайгъыгъа къала, жунчуду хораз. – Нек? Къайда? Къайсы? – Гузабагъа къала, не этерге билмей, жеринде сахиник жюрюшге къалды. –Къыт-къыт, кюн ортасымы? Оздурдум да? Къайдасыз? Чапдым, жетдим. – Сора Йондозбай къабакъ эшикле таба къууулду. Ол хар заманда аланы башларына къонуп, элге, сюйюнчюлюк айтханлай, не заман болгъанын айтгучуду. Алай а терк окъуна тирмен эсине тюшюп, артха чапды. –Къайрыма? Урлап кетсе-ле...

– Тирмен жеринде эди. Аны кѣрюп, хораз бир кесек сабырланды. Эс жыя, аланы юйню ожагъыны ауанасы алыкъа бирси юйге жетмегенин кѣрдю. Ауана ол юйню бурууна жетгенлей, тюш боллукъду.

Ишни болушун алай кѣрюп, Йондозбай гондай жюрюшюн жангъдан башлады. «Ким болур эди ол, мени терилтирге кюрешген?» – деп келди аны акъылына. Тѣгерегине ачыулу къарам бла къарай, арлакъда сары баппаханланы кѣрдю.

ОТЪУРСУЗ БАШКЕСЕР

– Къарауулгъа тохтаргъа мени кезиуюмдю, ата къарындаш, – деп эшитди ол тюз да къатында.

– Къоркъмазмыса? – деп сорду.

– Угъай, агъа. Сен билмеймисе да?

Сыртымда тюк къуу-сары эсе да, жүжек түйюлме мен, хоразма.

Тырнакъларым – багъыр, чурам – къурч, тийчи бир, кёрюрге сокъуранмасанг!

– Аз махтанмадың, Ялай кибик, назмучулай, – деп, хораз харх этип кюлдю. – Хо, къояма санга постну. Бир зат болгъанлай, манга сёлеш.

Хораз кетди. Кёп турмай а, саулай элни юсю бла аны Кляш элде тюш болгъанды деген къычырыгъы жайылды.

Хораз алай къычыра тургунчу, Айбулат сары баппаханчыкъланы жыртып келип, солуп жатхан тирменни тегерегине салды. Олсагъатдан аны юсюнден назму жазаргъа эсине келди. Ол биледи: назмуну жүрүй тургъанлай жазса игиди. Сора ол тирменни тегерегине къарт хоразны кесича жүрүй, назму келишдире кирди. Арбаны ары жанындан къалай эсе да бир къутсуз жаныуар чыкъгъанда, ол назмуну этип бошагъан эди. Ол огъурсуз жаныуарны юсюнден а айтхан окъуна къыйынды.

– Мен жаналгъыч сууэрдинме, жан къоймагъан башкесме, – деп гырылдай эди ол жаныуар. – Мен таууукъну да ашайма, къуймакъны да жутама.

– Анса уа! – деп къычырды Айбулат

Думп бол былайдан ансы, болурса кесинг къыйма.

Жүжек алгъа секирди да, къаты чурасы бла ол къоркъунучлу жаныуарны тюз да кёз байлауундан урду.

– Ой, мени кёзюм, – деп къычырыкъ этди да, ол жаныуар бияры къачды. Жүжек аны къуйругъуна илинирге жетишген эди да, жаныуар а, къача, къуйругъун жерге-жерге уруп, аны юсюнден атды. Жүжек иги кесек учуп барды, алай а бурууну ары жанына тюшерге жетишмеди. Жерге тюшюп, чурасына жабышхан тюклени ариулады, къанатларын тарады. Эсине тюшюрюп: «Къуймакъ депдамы айтхан эди?» – деп, сакъышлы болду.

ТАСХАЛЫ КЪЫСТЫБАЙ

– Эй, чийбел баппахан, не тынгылайса? – деп, жарыкъ сёлешди Ялай. – Мен былайдама. Пост а къайда? Мен хазырма. Айбулат, мен да жазгъанма назмула. Бир тынгылачы.

Жер юсюнде мен биринчи къалауур,

Кимден да терк чабама, юреме къаты.

Мени къоркъутурукъ жокъ жер башында,

Постда да айтылыр, айтылыр атым!

– Къалайды?

– Алапат! Алай сен мында назмула жазып турма, тегерегинге сакъ къара. Мында къоркъунучлу затла айланадыла. Мен бирлерини кезюн чыгарганма. Зигилеу зат керсенг...

– Мен а ичин чачарма, – деп хапхайды кючюк.

– Жюжек, къоркъуулу бола, кетди.

– Кердюнг да, мен кесим къоркъутмазлыкъ ким барды? – деп кюдю кючюк. – Бирсиледен къаты юреме, бирсиледен терк чабама. Неги манга Башкесер!

– Хо да. Бир зат болса, бизни чакъыр, – деди Жюжек. – Назмунгу уа бир кесек тюрлендирирге керекди. Ма былай:

Бу жерде къалауур жокъ менича,

Батырма къуйругъума дери мен.

Къоркъутсун, урушсун ким да ненча,

Тирменни къоюп, бир жары кетмем.

Аны бла Айбулат чабып кетди. Ялай а алгъа тегерекни ийисгеп чыкъды, сора ол да тирменни тегерегине чабып, батыр къалауур болгъанын билдирип башлады. Айлангандан эригип, бир жангы зат этерге келленди. Ол сагъыш эте турганлай, аланы юйню мюйюшюнден, топ кибик, бир тегерек зат тенгереп чыкъды.

– Кимсе? – деп хырылдады кючюк.

– Мен Къыстыбайма*, – деп эшитилди ол тегерекни ичинден бир таууш.

– Къайры тенгереп бараса да? Бек татыулу болурса?

– Бу жерде менден татыулу къыстыбай болмаз. Мен жаланда бек иги кючюкге жетерикме, барындан да къаты юрген, барындан да терк чапхан. Таныймыса аллайны?

– Мен къаты юреме, бирсиледен терк чабама, – деди Ялай. – Андан сора да мен назмула жазама.

– Назму окъуна жазганса? Аллай кючюк керюрме деп эсима да келмегенди. Мени ашаргъа толу эркинлигинг барды. Нек тураса сора? Кергюзт, бирсиледен терк чапханынгы! – сора къыстыбай юйню мюйюшюнден ары тенгереди.

Ялай аны ызындан чапды. Алай юй мюйюшюнде зат да жокъ эди. Жаланда жерде эски берк атылып тургъанын кердю. Биягъында ол жокъ эди. Кючюк аны ийисгеп кердю. Къыстыбай деп жокъ эди бир заты да. Тегерегине къарады, ары-бери жортду. Бир зат да жокъ къыстыбайгъа ушагъан. «Бошдан туююлду бу бары», – деп келди кючюкню акъылына. Къоркъуулу бола, артха къууулду.

Тирмен жокъ эди жеринде.

Ким эди ол?

Ким биледи деп, Ялай жастык тюбюне да къарады. Къуп-къуру. Черче орамны эки жара, аны тынгысыз юргени эшитилди. Ялай элде бары кючюкледен къаты юреди деп, киши да сейир этмеди – аны алайсыз да биле эдиле. Жаланда Йондозбай бла Айбулат болдула тынгысыз. Экиси да, чабышып, эски хамамны къатына жетдиле.

– Къыстыбай...- деп сынсыды Ялай. – Олду тирменни урлагъан.

– Ки-им? Къайры-къайры, – къайгъыдан кёзлери жукъ кёрмей, Йондозбай гондай чаришге къалды.

– Билмейме. Тирмен жокъ. Къыстыбай да жокъ.

– Башкесерди ол! – Ялай алайгъа секирип тюшдю.

– Айтханем да.

– Унутуп къойгъанма, – деп, кючюк баштёбен болду. – Ол кесин къыстыбай сундургъанды.

– Кимди ол, башкесер деген? – Хораз экисине да къоркъунчлу къарады.

Айбулат ол хыйлачы жаныуарны чабыуулун къалай тыйгъанын айтды, Ялай а ол обур жыртхыч кесин къыстыбай сундуруп, аны къалай терилтгенин баямлады.

«Къайдан-жайдан келген болур ол жыртхыч?» – деп, хораз сакъышха къалды. Бусагъатха дери ол аллай жаныуарны юсюнден бир да эшитмеген эди. Ялай юй артына жортуп кетди да, ол тюшюп тургъан эски бёркню алып келди. Ма бу эди кесин къыстыбай сундургъан. Кючюк аны жангыдан ийисгеди. Ол ийис... не ийисди?

Былайда жүжек да Башкесер бла сермешген жерине будуман этип барды да, хансда излеп, таханны чурасына илиндирип келди. Ол а бир узун жүн устукку эди. Узун, сары, ма ол... кимге эди ушаш... Ол чакъда хораз да кеси постда тургъанда буруу артындан эшитилген, аны замансыз къычыртхан шугут тауушну эсгерди. Ким эсе да аазын тюрлендирип къычыргъанын ангылады. Кимди экен?

– Тюлкую! – деп, ючюсю да бир аууздан айтдыла.

– Башха амал жокъду, Ибрагим аппаны ушкогун алып, атыу керек, – деди хораз.

– Ура! Уугъа барабыз, – деп къууанды кючюк. Тирменни кеси учуртханын унутханды.

– Сен барлыкъ тыйюлсе, сен алыкъа постну алышындырмагъанса, – деди Айбулат.

– Эй-ле, Малахай а къайда? – деп эсине тюшюрдю Ялай. – Ол а нек келмейди кесини пост кезиуюне. Хар заманда ол алай этеди, артда уа терс итле болуп чыгъадыла, – деп гызт-гызт этди ол.

ОБУР ТҮЙЮЛДЮ, УТЪАЙ

Юч жыл мындан алгъа аланы иелери жангы юй ишлеген эдиле. Аны ючюн а эски юйню да бузмадыла. Аны уа эртте Ибрагим аппа урушдан къайтхандан сора ишлеген эди. Ол заманда аппа жаш эди, энди уа ары отун жыядыла, жугар, басха, бал батман дегенча, жазгъа дери асыраллыкъ кереклени, башха эски-бусху затланы да. Анда Ибрагим аппаны сабийлери, туудукълары ёсген бешик да ёрге тагъылып турады. Анда дагъыда алапат подвал барды, анда юй бийче къыш къатыкъны асырайды. Малахай а, къуруп чыгъарыкъ аманакълар киштик! Тышында жауун жаугъанда, ары кирип жатаргъа бек сыйюучюдю. Хар жолдан, тынгыласанг: «Ма бусагъат юй бийче эшиклени ачыкъ къыйгъанлай, ары киреме!» – деп, къууанч тыпырлы болуп мурулдар. Алай а юй бийче эшиклени бир заманда да ачыкъ къыймайды, тынгылы этип, кирит да салып кетеди. «Болсун, ол юйде да къыйналмайды, бир жанындан бирси жанына айлана, жатады, жукълайды, къыстыбайла уа бир бири ызларындан аны аузуна тёнгереп-тёнгереп тюшерле, сют башха булгъаны!» Ма ол Малахайны эсиндеги. Алай умутлана кетип, къыстыбайны шыбыртын эшитди, аны не келтиргенине бир кёзюн ачып къарады. Къараса уа... келтиргени тирмен.

Багъалы окъуучум, кючюк, жүжек, хораз ангыламай тургъанны сен, баям, эртте окъуна ангылагъан болурса. Хау, алайды, тирменни тюлкю урламагъанды. Аны кесини нёгерлеринден киштик урлагъанды! Малахай мур-мур! Анга айтыргъа тийишлиси уа – не? Къызгъанч, эринчек, аны бла да къалмай-урлака Малахай! Бу жер юсю къалай тёзе болур аллайлагъа!

Эсигиздемида, биз андан къалай айырылгъаныбыз? Киштикни башы тёгерек айланып, ол юй мюйюшден ары кетгени, башында акъылын бир кесек жыяр ючюн. Акъылын женгил окъуна жыйды. Жыйды да, тирменни къалай урларгъа боллугъун оюмлады. Бек алгъа ол хоразны терилтирге кюрешди. Болалмады. Ызы бла жандаурсуз аманлыкъчыны тонун чюйре айландырып кийип чыкъды. Школчу сабийле къыш ёлканы тёгерегине айланып тепсегенде кийиучюдюле ол тонну алай чюйре. Жюжекни алай бла къоркъутургъа умут этди, алай а жүжекни чурасы аны кёзюн чыгъарыргъа аздан къойду. Болмагъанда, юйге чабып барып, кёзюн байлады, къайтып келип, кючюкню алдады, тирменни сыпыртыды.

Урлап келип, аллына салды да, ташада сакъларгъа къалды. Энди аны къакъгъычы, башха тирменлеча, ун тартдырмай, анга сют баш къуйдурлукъду! Сора ала экиси да Малахай бла тирмен къаты шуёхла болурла. Тирмен аны ем-ем татымлы затла бла тойдургъанлай турлукъду, ол а зауаллы киштик, аны бир затдан кем этмей асырарыкъды. Не берсе да, къалдырмай ашап турлукъду. Кляш элде ким да биледи – Малахай къызгъанч туйюлдю, ол къызгъанчланы да сыймейди. Алгъа кеси сютбашдан бир кесек жалар, андан сора бал бёрекле, ызы бла чырламала, алай-алай, къыстыбайгъа жетер кезиу. Эй-тоба, тир-

менни бу гитче ауузчугъуна кыстыбай сыйынган а этерик болурму? Да ол киштикни ишимиди? Тирмен кеси къалай суйсе алай этсин, ол аны ишиди. Кыстыбай заманында чыкъсын ансы. Эй, акъылы барны, майы бар, жашау энди къураллыкды.

Киштик табакъны тирменни къатына салды да, сют баш акъсын, деди. Тирменден жукъ да акъмады. «Нени эсе да тап этмегенме» – деп, жангыз кезюн къагъа, мурулдады. Бу жол блинле деп буйрукъ этди. Блин да жокъ, жукъ да жокъ. Киштик, ачудан, терлеген окъуна этди. «Сора тирменни обурлугъу жокъду!» Киштикни башы, биягъыча, тирмен айланды. Олтурду да, кез байлауун табыракъ этди. Акъылын да жыйды. «Ага! – деп келленди Малахай. – Сабындан тутуп бурургъа керекди!» Ууртларын кепдюрюп, айтды:

– Сют баш! – сора тирменни бура кирди.

Тирменни баш ташы бек къыйналып айланды. Тирменни ичинде уа не эсе да бир зат ынычхады, кючсюндю, да не файда...

– Блинле!

Бир зат да жокъ.

Бу жол да бурду.

– Сохта!

– Кыстыбай!

– Чак-чак!

Бир зат да жокъ.

Киштик тирменни ёрге алды да, къаты-къаты силкди.

– Бер дейме да сют баш!

Тирмен бла алай селеширге болмазлыгъын терк ангылады. Аны къоркъутхандан не файда! Киштик тырнакъларын букъдурду да, къуйругъу бла тирменни тегерегин сыйпаргъа къалды.

– Ай-хай, бабай, – деп мурулдайды, – жерде туруп, кир болгъанса! Сейирмиди, жюз жылны! Кёремисе, мени табанларым къалай жумушакъдыла. Къалайды, къуу кибик, къуйругъум? Юсюнде бир букъучукъ да къоймам, ма былай ариучукъ, ма былай тазачыкъ! Билемисе, сен жер тюбюнде тургъанлы элде къаллай сейир ишле болгъандыла? Ач къарыннга айталлыкъ туююлма ансы. Бир кесек сыйлансам, юч кюнню тынмай окъуна айтырма. Бизни элибизде адамны тили тынч айланыр ючюн анга бек алгъа сют баш ашатадыла. Сен не айтаса? – Сора ол тирменни сабындан тутду. – Сюемисе, азчыкъ айландырсам?

Орамда кимни эсе да тауушу чыкъды.

– Эй, Малахай агъай, ишден къанмаучу киштик...

Киштик юй ичинде типискиге къалды. Не этерге билмейди. Тирменни жабыучукъ бла жапды да, эшикни алай ачды.

Хораз, кючюк, жюжек босагъадан ичкери атладыла.

– Ма къайда турса сен, – деп гырылдады кючюк. – Не къарайса, кимни эсе да къаймагъын урлап жутханча?

– Къачан, кимни къаймагъын урлагъанма мен? – деп, киштикни жаны кетди. – Не айланасыз?

– Не ийис этеди мында? – деп, Ялай бурунун жыйырып ийисгеди.
– Бир кесек ун ийис эте болур дейме.

Йондозбай, тамагын ариулап, сёзюн айтыргъа хазыр болду. Былайда кючюк, алгъа секирип:

– Бу неди? Сюек? – Сора кынгыр сюекге ушагъан бир затны тишлерине алды. Малахай кычырыкъ этерге аздан кьалды – ол тирменни сабы эди. Сап бегиминден тюшюп кьалгъанын ол кьалай эслемегенди.

– Жерине салып кьой бусагъат! – деп, белин гуппур эте кьоркьутду кючюкню.

– Кьыт-кьыт, – деп, хораз энтта да тамагын ариулады. – Да, шуёх, белинги огъурсузланып бюгерден алгъа ангьлатмазменг, не сапды бу?

– Сют машинаны сабыды.

– Къайсы сют машинаны?

– Бизни уллу сют машинабызны. Энди аны мен бурлукъма. Юй бийче Гайниямил апа алай айтханды. «Жаланда Малахайгъа ышаныргъа боллукъма!» – дегенди.

– Кёзюнге уа не болгъанды, агъай? – деп сорду жюжек. – Кёп болмай сени эки кёзюнг да сау эдиле да?

– Кёзюнге арпа чыкьгъан эсе, анга тюкюрюрге керекди, – деди Йондозбай. – Бурунгулула арпагъа алай багъа эдиле деп эшитгенме.

– Мени кёзюм саппа-сауду, – деп осмакьлады киштик. – Бош алай, марагъаным барды.

– Марагъаным? Къайры? Кимни? – Ючюсю да бирден сейир этдиле.

– Мен ушкок бла марайма.

– Ушкогунг а къайда?

– Ибрагим аппаны ушкогу, къабыргъада тагъылып турады. Ол айтады – атардан алгъа иги мараргъа керекди деп. Ма, мараргъа юйрене турама. Кёресиз да, бир кёзюм байланыпды. Бирси кёзюм а аяусуз марайды. Энди мен жюз атламдан жаздырмай атаргъа боллукъма. Аны уа тюз да мангълайындан уругъа!

– Кимни - «аны»?

– Тюлкюню! Ёзге кимни!

Жюжек бла хораз бир бирге кьарашдыла.

– Угъай да, дейсе, – деп, ыспас этди Йондозбай. – Биз а уугъа барыргъа энди хазырлана турабыз, ол а мараргъа юйренип бошагъанды.

– Кьыт-кьыт... Тохтачы, шуёхум, узакъдамыды тюлкю?

– Къайда эсе да былайлада жумулуп жюрююдю. Экибиз да бир бирден айырылгъанлай, сют мешинагъа кьараргъа кереги эсеме тюшюп, ашыгъып баргъанымлай, кьарасам, юсюнде да сары тону бла ким эсе буруу тюбю бла жумулуп келеди... Тюлкю! Сыртындагъы неди десем, тирмен! «Тохта!» – деп кычырама. Жетип тутам. Жагъалашабыз. Аны тюгюню баргъанын кёрсегиз. Тёгерек сары устуккуладан толуп.

– Сора тирмен а къайда?

Киштик бир кесек тынгылады да, кючсюнюп айтды:

– Этиме төрт жара тышдю. Хорлап, тыпге уругъа аздан къалып тургъанымлай, ол, тап тышюрюп, тирменни алды да, аны бла башыма урду! Эсима келгенимлей, Ибрагим аппагъа чабып бардым. Ушкогун алыргъа. Ол а медпунктха кетип.

– Къайда жараларынг а? – деп, жюжек да къоймады.

– Ма, – деп кёргюзтдю Малахай. – Ма былайда да, угъай, ма былайда. Былайда да болур дейме. «Киштикни жараларынлай» деп бош айтмайдыла. Хе-хе. Андан эсе айтыгъыз, тирменни къайсыгъыз урлатхансыз? Ким эди постдагъы?

– Нек къоймайса, Айбулат, Малахайны жеринде, – деп, Ялай къуйругъун къалач этди. Ибрагим аппагъа барайыкъ, ол ушкогун бизге берсин. Тюлкюню ёлтюрмей боллукъ туююлдю. Мен бирсиледен терк чабама, бирсиледен къаты юреме.

– Юрюрден алгъа сагъыш этерге керекди, – деп, асы-бусу сёлешди Айбулат.

– Туююшмегиз! – деди Йондозбай. – Былай этейик. Сен, шуёх, мараргъа уста болгъанса, Ялай бирсиледен терк чабады. Экигиз – алчы уучуласыз. Алайды да, аппагъа экигиз барыгъыз, Айбулат бла мен а сизни былайда сакълайыкъ.

Киштик тирмен сапны къолуна алды.

– Юй бийче айтханды, бир такъыйкъагъа да къолунгдан ычхындырма деп, – мурулдады ол, байланган кёзюню туюю бла къарап.

Хораз бла жюжек кеслери къалдыла.

– Билемисе, къарындашдан туугъан, мен ол сапха дагъыда бир тюрслеп къарадым. Сют мешинаны сабы туююлдю ол.

– Нени сабыды да?

– Тирменни сабыды.

– Сора тюлкю бла да киши сермешмегенди, – деди жюжек. – Сары гудука да кёзюн андан байлагъанды, мен аны чурам бла ургъанма да.

– Сора тирмен къайда эсе да, мындады.

Ала тирменни излей кирдиле. Кёп излерге тышмеди. Жабыу туюбюнден чыгъып къалды.

– Энди уучуларыбызны сакълайыкъ, – деди хораз.

Сакъладыла.

АЧЫКЪЛАУ

Киштик бла кючюк кёп турмай къайтдыла.

– Ушкок атымлайды! Патронла бошалгъанлы 40 жыл болады, – деп билдирди Ялай. – Бу уа не тирменди? – Ол къол тирменнге сейир этип къарады. – Тюлкю уа къайда?

– Уруш жараларын сау этерге кетгенди, – деп осмакълады Айбулат.

Киштик, тирменни тегерегине айланып, ийисгеди, Йондозбайлары тукъум тамгъалары болгъан жерге къолу бла тийип кёрдю. Сора

былай айтды:

– Кертиси да олду. Кеси кезлерим бла кёрмесем, ийнанырыкъ туююл эдим.

Йондозбай бла Жюжек анга сейир этип къарай эдиле. Ала Малахай уялырыкъ сунуп тургъандыла, сокъураныр да, кечгинлик тилер деп.

– Бери тынгылачы, шуёх... Къыт-къыт... – Ачыудан кикириги къып-къызыл болуп селешди ол. – Мен алай сунама... къыт-къыт... Ким биледи деп...

Алай киштик да барын иги чекген эди.

– Да энди хар зат да белгилиди, – деп, кесин кепдюрдю ол. – Къоркъгъанды харам урлака, къайда болса да, мен аны табарыгъымы билгенди. Сиз а? Нек тутмагъансыз аны? – Малахай Йондозбай бла жюжекни юслерине айланды. – Уручуланы сельсоветге жыяргъа керекди. Неда милициягъа.

– Тохтачы, шуёх...

– Тохтамайма, тынмайма, – бютюнда огъурсуз болду ол. – Тёрт уруш жарам барды мени. Сокъур болургъа окъуна жетишгенме, кезюме окъ тийип. Была уа урлаканы бошлап къойгъандыла. Тирменни тапдым, аны тюлкюден сакъладым, сиз а не этгенсиз? Къыстыбайла излепми айлангансыз.

Кючюк тургъан жеринде урчукъча айланды, айтхан а жукъ да эталмады. Ачыу къызыуу тамагъына жетген киштик андан ары да айтырыкъ болур эди, алай Айбулат аны къулакъ жанына чююлдеди.

– Сен а къыстыбайны къайдан билесе? Биз аны сартындан санга жукъ айтмагъанбыз.

– А-а... Олму?.. – деп, не айтыргъа билмей жунчуду киштик. – Тюлкю кеси айтханды.

– Да ол аны санга къачан айтханды?

– Туююшген заманыбызда. Солургъа тохтагъаныбызда!

Хораз къарылгъан этгенча болду. Жётел этериги да келди, солууун чыгъаралмады. Къаты селешди:

– Тамамды жаншагъанынг. Ялай, сапны Малахайдан бери алчы.

– Ялай, киштикни юсюне секирди. Малахай сапны бияры атды да, терекге тартылып тургъан агъырыкъ бла илине барып, агъач юйню багъанасына жабышды, къуйругъун кесине жыйып, артын буруп тохтады.

– Йондозбай тирменни сабын орнатды.

– Къалай жарашып къалды, – деп къууандыла жюжек бла кючюк.

Киштик багъана бла чырдыгъа ётдю да, андан бери къарап тохтады.

БИР ИТИ СЕЗ КЕРЕКДИ

– Ким башлайды? – деп сорду хораз.

Кючюк бла жюжек бир бирге къарашдыла да, бирден айтдыла:

– Сагъыш этерге керекди.

Иги кесек тынгыладыла. Сагъышха къалыпдыла. «Не телесек жарар?» Башларына кирмеген алапат зат жокъ эди. Ала уа тюз айтханларынлай болуп къаллыкъдыла. Не медет, башларына жукъ кирмей эди.

– Йондозбай агъа, сиз айтчыгъыз алгъа!

– Къыт-къыт, жунчупму къалдыгъыз? – деп сорду хораз. – Башыгъызгъа жукъ келмеймиди? Сора бусагъат... – Сора ол да, не тилейим деп, армау болду.

Иги къараса, аны хар неси да бар эди. Иелери чомарт, ашны хар заманда толу жетишдиредиле, тауукъла айтханын этедиле, намысы да жюрюйдю – тийреде угъай эсенг, саулай элде да аны танымагъан жокъ. Къычырса, аны Аровада окъуна эшитедиле.

– Къыстыбай тилейик. Сыналгъан ишди, – деди ол, – эртте Иомарт окъуна алай тилеген эди.

Тирменни бурду да, айтды:

– Бер бизге, аллахчю, къыстыбай.

Къыстыбайдан хапар жокъ, ичинде уа не эсе да хырылдады.

– Сен тиле, – деди Йондозбай жюжекге. – Ол сени бегирек жарата эсе уа?

Тирменни Айбулат да бурду, ол да къыстыбай тиледи. Бир зат да жокъ, биягъы хырылдаудан сора.

– Энди сен, Ялай.

Кючюкню иши да бармады.

Ала артда башха ашарыкъла да тиледиле, тирменни бирем-бирем бурдула артха-артха. Тирмен а жаланда ичинден хырылдап къоя эди.

– Сыннганды! – деп, киштик чырдыдан табалап (кёл кенгдирип) сёлешди. – Ол бир заманда да уажип болмагъанды.

Энишге секирди да, юйден бияры кетди. Кючюк ызындан юрюрге да жетишмеди.

– Шуёх тюз айта эсе уа, – деп, хораз мудах болду. – Кертиси да, уажип туююлдю тирмен? Ким биледи, сыннган этгенди? Жюз жыл жатханды жер туюбюнде? Биз не билебиз тирменни юсюнден? Биттиркошну хапарын? – Ол, къанатларын кенг жайып, туююлдю.

– Ол деген а, къалай болмаз ол уажип? – деп ачыуланды жюжек. – Биз бары амалыбызны этмегенбиз. Ким биледи, бир ички сёз керек эсе уа?

– Аллахчю деп бир кере айтханбыз.

– Хау, айтханбыз, – деп, баш къакъды хораз. – Иги сёз – хар ишге да ачхычды деп, алгъыннгыла бош айтмагъандыла. Энтта да айтыргъа боллукъду: «Шо къурманынг болайым, бизге бир болуш», - деп. Дагъыда: «И, сыйлы болгъун», - деп. «Андан уллу къыйынлыкъ Аллах бермесин», - дерге да боллукъду. «Борчунг да туююлдю, алай ёзденлик эт», - деп да айтычудула, деп къошду кючюк. Кеси уа, ол не игилик этсе да, тенгликни къачындан этиучюдю.

Ала бу къауум сёзню бирем-бирем къатлап тиледиле – къыстыбай да, чак-чак да, сют баш да тиледиле, да тирмен, сангырау болуп

къалгъанча, аланы тилеклерин эшитген да этмеди. Хоразны тамагы кьургъакъсып, суу тиледи, бир тамычы да бермеди. «Да сора мынга ахыр да башха сёз керекди» дегенни айтды кючюк.

– Энди уа къаллай сёз? – деп кючюндю жюжек. – Къарачыгъыз, тегерекде къаллай бир ырысхы барды? Кырдыкла, кёгетле, агъачла, чабакъла, къанатлыла, жерде жёбелеген къуртла... Барыны да аты, магъанасы... Андан сора жулдузла уа? Ай! Кюн! Юч жыл санасанг, айтып жетишдирмезсе жер юсюнде байлыкъны, ариулукъну. Тохтагъыз, биттиркош биле болмазмы муну тасхасын? Яркъанат гелля?

– Ура! – деп кычырды кючюк. – Терк, терк, Яркъанат геллягъа барайыкъ, ол учуп кетгинчи.

– Бусагъатда ол жукълап турады, – деди хораз. – Къарт адамны замансыз заманда уятып айланган иги туююлдо. Къылыкъсызлыкъны белгисиди. Ингирде, ол уянган заманда барыргъа керекди.

АХЫРАТ-АУАЛ

Ингир болду. Кюн батды. Тегерекни, арбазны да къалын къарангы тумалады. Аны ючюн а алыкъа кёк къонгур-къызылсуу тартып, бир уллу баппаханнга ушап турады. Къалын хансны ичин жырып, хораз бла кючюк тирменни элтедиле, жюжек да ызларындан аны сабын кётюрюп барады. Эски хамамгъа жетдиле. Анда эки кечеги уучу, эки эрттегили къарт къатын – биттиркош Яркъанат бла байгуш Ябалакъ жашай эдиле. Ала къачан эсе да, сабий заманларында бир бирге «Мен сени ахырат нёгерингме» деген эдиле да, андан бери айырылмай келедиле. Алгъын чардакъда туруучу эдиле, энди аны баш жабыуу тозурап, жауун, жел да анда къуугъун эте башлагъанлы, энишге тюшгендиле, бу эски хамамгъа. Мадарлары бирге болса да, ашларын-сууларын а энчи этедиле. Ким не тутса да, аны ашайды. Биттиркош – жерде жюрюген къурт-къумурханы, байгуш – чычхан, макъа дегенча.

Эки тенг кеслери жангыз жашай эдиле, ала элни да жаланда кече кёредиле. Къарт къатынлагъа тийишлисича, сёз этерге уа – алагъа жетген ким бар эди. Айтыргъа уа таба эдиле нени да. Къалайлыкъ бла дегенде, биттиркош бир кесек зигилеу эсе да, тауушлагъа къулагъы сакъ эди – элни бир жанында шыбырдашханланы бирси жанында эшитип къояды, байгуш а кёзню кёзге урсанг, кёрюнмез къарангыда ийнени кёреди.

Ма бусагъатда да ала кече къарангысы къачан жетеди деп сакълай, озгъан кече болгъан ишлени сюзедиле.

– А, кыыз, эшитип къоймадымы тюнене кече, тауукъ биринчи кычыргъан заманда... колхоз гумуну эшиги ачыла тургъанын, – деди Яркъанат. – И, ким болур эди ол?

Ябалакъ, иги кесек сагъыш этип, айтды:

– Эслегенме, хау. Къалауур Локъман эди ол. Ун машок элтееди...

– Энтга да? У-у, акъсакъ гудучу! Нени сакъласа, аны урлаучу, – деп

кызды биттиркош. – Мен сызгъа башы бла учуп баргъанда, жаргелде эеулен сюелип тура эдиле. Жаш кызгъа: «Мен Айны кёкден алып, санга берликме», – деп шыбырдай эди.

– Хаким.

– Къайсы Хаким?

– Бузлагъан быргъыла орамында жашагъан.

– Гульнурну жашы?

Байгуш кёз къагъып къойду.

– Кыз а кимди десенг... ол сарыкай Алсу, – деп белгиледи Яркъанат.

Ала экиси да кылды Хакимни кёз туураларына келтирдиле. Сора биттиркош айтды:

– Къысха заманда айсыз къаллыкъбыз десенг а!

Азчыкъ кюлдюле. Ызы бла кючсундюле. Сора сагъышха къалдыла. Эй, жаратхан, ала кечеги жолларын арыта келгенли ненча кыз бла жаш сюеле болур эдиле жаргелде, ненча жаш берген болур эди сёз кызгъа Айны кёкден алып, анга берирге. Ол а турады жеринде, Аллах, санга шукур! Кёкню къалыубаладача жарытады.

Игимиди ол огъесе аманмыды?

НАМЫСЛЫ КЪОНАКЪЛА

Ушакъны былайында эшик кыжылдады.

Юч къонакъ тирменни босагъадан ичкери кийирдиле да, солуу алдыла.

– Къыт-къыт... Киши бармыды мында? – деп сорду хораз.

Жууап болмады. Ялай, ары-бери чабып, ийисгеди. Къайда да эски, кюйген ийис, от жагъаны ташлары да, къачан эсе да хамамгъа келгенле, жатып, этлерин кыздырыучу кётюртмеле да сууукъ. Хораз бла жүжек ары-бери да къарамайдыла: къарангы тюшгени бла тенг аланы тауукъ сокъурлукъ басханды. Ялай а эследи: бу журтну бийчелери чырдыгъа къонуп, алагъа къарайдыла. Байгуш тюз аны башында тохтап, кёзлерин анга къадагъанды, биттиркош а баштёбен къонуп, зигилеу кёзлери бла келгенле ким болгъанларын айырыргъа кюрешеди.

Яркъанат гелля баш энишге сыптырылды да, чырылдады:

– И, ахырат тенгим, была къалай этдиле эсе да, тирменни тапдыла дейме.

– Угу, – деп, Ябалакъ аны айтханын тюз кёрдю.

Хораз таууш чыкъгъан жанына атлады да, баш ийди:

– Ингир ахшы болсун, сыйлы анала!

Байгуш кёзлерин къагъып къойду, биттиркош а салам алды:

– Сау кел сен да, жигит! Ыразылыгъынгы айтыргъа келгенсе, баям. Ачыгъын айтайым, быллай ишле бизни элибизде бек аз болуучудула. Бюгюн бизге къалай адепли къонакъла келгендиле.

Хоразла къанатлы болгъанлары иги эди ансы, Ыондозбай къалай кызаргъанын кёрлюк эдиле. «Тирмен бузулмагъан болса уа, биз

берими келе турлукъ эдик?» – деп келди хоразны кёлюне.

– Ахырат тенгим, была бери тирменни кётюрюп келгендиле. Не эсе да бир жарсылулары барды, – деди байгуш.

– Не болганды?

– Къыт-къыт... – деп, хораз тамагын ариуларгъа къалды.

Келгенле жумушларын айтып бошаганлай, юй ичин шошлукъ бийледи. Бир такыйкъа, дагъыда экинчиси...

– Э, къыз, сени жукъ иш билгенинг болурму? – деп сорду Яркъанат.

Жууабы женгил болмады.

– Бир зат а биле болурма дейме.

БАЙГУШ НЕ АЙТДЫ

– Айт, айт, Ябалакъ – деп, келгенле аны тегерекден алдыла.

– Сен билесе сора? – деп, Яркъанат сейирге къалды. – Сен къайдан билирге боллукъса? Менден иги да кичисе сора!

Бу аланы эрттеден бери да даулашлары эди. Яркъанат билгенден, адамла арасында бек тамата жюзжыллыкъ ынна Минлекей эсе, бирси кляшчилени арасында уа тамата ол эди, биттиркош. Алай а Яркъанат байгушну эсинде да иги тура эди Уршакъ сууда тирмен кюйгенде, ол хайт деген къыз эди, Яркъанат а, биттиркош ынна, алыкъа гинжи ойнай болганды. Ёртенден сора аны тилеген жашны юйюрю узакъгъа, Къараякъуп агъачына, кёчюп кетген эди. Андан арысында байгуш ол къонгуркъанат жылкъычы къушну бир да кёрмегенди, эсинде жаланда къуругъан талны башында тюбешиучюлери къалганды.

Яркъанат гелля, жеринден учуп, арлакъда къазыкъгъа къонду.

– Хм, бу тынгылауукъ биледи да, мен билмейме! – деп, къакъды-сокъду эте, къанатларын жыйды.

– Алай да болуучуду, тенгим, аз билесе, эсинге уа кёпню тутаса, – деди Байгуш, жарашылуу ауаз бла.

– Эсинге тутуп а бирда... Манга анам айтыучу эди: сабындан тутуп бурсанг, чак-чак, къыстыбай, бёрек дегенинг толуп къалады деп.

– Алгъа алай эди, хау. Алай ол жаш, Ёмарт дейме, ишни кырты этип къойгъан эди... Ким биледи, алай туююл эсе да...

– Иш былай болганды, – деп, хапарын башлады сора. Мухажир жолоучу кетгенден сора Ёмарт, къарс къагъып: «Эх, къонакъ дегенинг бир чакъырайым», – дегенни айтды. Алай а элни жырдан алгъа, кеси бир кесек ауузланыргъа керек эди. Юйде жангыз картошну жолоучугъа берип ашыргъанлы бери да ауузунда сууу жокъ эди! Тирменден сыйлы ашарыкъ тилерге ийменди, анга бир бош азыкъ да тамам эди. Жангыз бир къыстыбай тиледи. Олсагъатдан аллына къыстыбай тюшдю. Исси, къонгурсуу. Алай а жангыз къыстыбайдан тоймады. Дагъыда бирин тиледи. Андан сора ючюнчюсюн, тёртючюсюн... Энди

ол тохтау дегенни билмей ашай эди. Бармагъын чагъа эди да, кысты-бай тюше эди, экинчи чагъа эди да, жангы бишгени... Бешинчиси... Оунчусу... Ахырында уа – не, Йомарт кыстыбайдан къарылыргъа жетди да...

– Ёлюпмю къалды? – деп чююлдеди Айбулат.

– Ёлюрге аздан къалды. Къоншуда Алтынбай хораз сау болсун, анга бир ыйыкъ къарады, кырдыкладан суу этип, ичирип турду да, аягъы юсюне салды. Ол а, тюз да сау бола келгенлей, халкъны жыйды да, юч кюн бла юч кечени ашатды, ичирди... Къонакъла, сыбызгъы согъуп, Йомартны махтадыла. Къонакъла кетгенден сора Йомарт: «Ата-бабаларыбыз керти айтхандыла, аууз къабын тынч табылыргъа керек туююлдо, жангыз кыстыбай багъасы уа мен да ишлерме», – деди да, тирменни Алтынбай хоразгъа берди да къойду. Ол да аладан тели болмаз эди: «Мени ата-бабаларым кыйналмай жашаргъа юйренмегендиле», – деп, тирменни бирлеге берирге кёлленди. Акъылын тирменни кесине да айтып: «Сен сыбызгъы иш а согъаламыса?» – деп сорду. Не сунасыз? Аллай макъам согъулду, дагъыда бирси, андан да игиси... Аны ючюн а тирменни айландырыргъа да керек туююл эди.

Байгуш кёзлерин къакъды да, тынгылауну ийди. Бир кесекден айтды:

– Андан белгили болду, хоразла тирмени – бек алапат нёгер! Мудах болгъанынглай, ариу макъам согъар, кёлюнж жарыкъ болгъанын билгенлей – тепсеу тартыу тартыр да, тепсетир. Къыйынлыкъ келгенде да, тапсир этер, къайгъыны чачаргъа болушур. Кече да жарар – сабий-леге жомакъ айтыр, айт дегин ансы. – Байгуш, иги да терен кючсюнюп, хапарын бошады. – Артда уа тирмен тас болгъан эди.

Ауур шошлукъ уюду. Иги кесекден биринчи болуп, Яркъанат сёлешди.

– Къарангы болгъанды, ахырат тенгим, уугъа чыгъаргъа заманды. – Ол бек ауара эди: узакъ жашауларында алыкъа аны тенги бир жолгъа аллай бир сёлешип эшитмегенди. Болуучу эди, бир жангылыкъ эшитип, анга айтыргъа ашыгъаса, сёзлеринг аузунга сыйынмай, айтаса, айтаса, ол а «ух» не «гм» деп къойгъан болмаса, кымылдагъан да этмез. Былайда уа кеси эл бла бир хапар айтды.

Байгуш шош гуулдады, биттиркош кысха-кысха чююлдеди. «Сау къалыгъыз!» – дедиле да, учдула да кетдиле.

ТИРМЕН А НЕ АЙТДЫ?

Хамамда ючюсю къалдыла. Угъай, тёртюсю. Тирмен алларында турады. Айбулат айтды:

– Ингир ахшы болсун, тирмен! Энди биз сени хапарынгы биле-биз.

– Ахшылыкъ кёрюгюз, – деди тирмен. – Не айтайым? Огъесе, сыбызгъымы согъайым? Угъай, андан эсе «Хоразла тирмени» деген

жомакъны айтайым. Эсигизге бир зат тюшер эсе уа?

– Бу иш аллай бир эртте да болмагъанды, эчки жюзлюкге, гура мингликге башчы болуп, баппуш а урядникни къуллугъун этген, урлака къыртчыгъа уа болгъанны, болмагъанны да мараучу заманлада, – деп башлады тирмен хапарын. – Хау, бу ишле бары бизни заманыбызда болгъандыла, ким биледи, тюненеми, бирсикюнмю... Хораз, тауушу битеу элге эшитиле эсе да, бош бир хораз, кючюк да, ол кесин бирсиледен терк чапхан, бирсиледен иги юрген суна эсе да, бош бир кючюк, жюжек да, жюжеклени барыча, баппаханланы къуугъан бир жюжек... Хау, аллай сейир заман эди, алыкъа ауана жерледе баппаханла сары, кюн бетледе уа акъ мамукъ болгъан.

Ючеулен бир бирге къарашдыла: къалай сейирди кеслерини юслеринден жомакъгъа тынгылагъан.

Тирмен а айта эди, айта эди... Ала тирменни къалай излегенлерин, тапханларын, къалай асырагъанларын, сакълагъанларын; обур киштик Малахай хыйла муратларын къалай жарашдыргъанын, ала къаппа-къарангыда уажип тирменни тасхаларын билирге къалай келгенлерин, билгенлерин... Къысхасы, былайда сиз не окъудугъуз эсе да, барын.

– Ма ала уажип тирменни керти шуёхлары алай бла болдула, – деди тирмен. – Алай а... алагъа бек къыйын сынау алыкъа алда эди.

Сора тынгылауну ийди.

КЪЫЙЫН СЫНАУНУ САКЪЛАЙ

– Не-е? – деп жунчуду хораз. – Сынаууму дейсе? Алай къоркъуулу? Кимни? – Алай а кесин къолгъа терк алды. – Болду, биз къыйын сынаугъа хазырбыз? Къоркъуу къайдан келликди? – деп сорду ол тирменнге.

Тирмен а тынгылайды. Йондозбай нёгерлерине бурулду:

– Къайданды къоркъуу?

– Малахайдан! – дедиле Ялай бла Айбулат бирге. – Биз хазырбыз.

Хораз оюм этерге болду. Ол жаш заманында къоншу хоразла бла туююшюрге бек суююучю эди. Эх, къаллай зауукъ заман эди. Орамны тюз да ортасында илинишселе, къанатла кёкге учадыла, буруу жанларындан а тауукъма дегенинг алагъа къарап! Хар бири кеси хоразына жан атып! Алай ол тюрлю сермешле ачыкъ кюнледе болуучу эдиле! Бусагъатда уа кече, тап, кёкде ай да жокъ. Эх, не хазна онгласын ол аманакъыл киштикни. Хораз тынгысыз болду: бу ишни билсе, Ибрагим аппа не айтырыкъ болур эди?

– Къыт-къыт, – деп, жётелмиш этди ол. – Ибрагим аппа былай айтырыкъ эди: «Саф болуп барыргъа! Ялай бла мен тирменни элтебиз, Айбулат а – аны сабын. Алай тюшсе, Ялай бла мен къазауатха киребиз. Мен анга бир илинсем...

– Мен а?

– Сен а, Айбулат, ташадан секирирге хазыр болуп турлукъса.

– Ол а неди – ташадан деген?

– Ол деген а, биз хорлап башлагъаныбызлай, сен ахыр урумну жетдириксе. – Ибрагим аппа алай айтады: ташадан чыгъар кюч болмай, душманни хорлагъан кыйынды деп. Ашыкъгъан этме, хар атламынгы мени буйругъума кёре.

– Охо, мен аны ма бу сап бла, – деди Айбулат. Сапны кёлуна алыргъа деди да, аны жерден ёрге кётюралмады.

– Эсигизде болсун, – деди хораз, – биз тирменни кёруулайбыз. Ол энди бизни шуёхубузду да!

КАРТОШ БАХЧАДА СЕРМЕШ

Алав халиуаннга чыкъдыла.

– Бюгече ай къалай болур? – деп сорду хораз.

– Ол алыкъа чыкмагъанды, бахчада бек къарангыды, – деди кючюк.

– Ол игиди. Сора бизни да киши кёрлюк туююлдо. Шошчукъ барабыз, тасхагъа баргъанча. Ибрагим аппа алай юйретеди. Алгъа!

Бек алгъа атлауучладан, таууш этип, тирмен тюшдю. Ызындан – сабы. Бары да къазылгъан картош бахчаны ичи бла барадыла. Жюклери ауур эди, аны себепли акъырын барадыла. Не акъырын бара эселе да, юй, аны арбазы да жууукъдан жууукъ боладыла. Хоразны бурунуна юй къабыргъаланы кюн къыздыргъан жылыуу урду. Ол чакъда Кляш элни узакъ, жууукъ бурчларындан бир жолгъа тауукъ къычырыула эшитилдиле. Хораз, тирменни жерге салып, къанатларын къакъды, къычырыргъа деп, дёрдине иги кесек хауа жыйды. Ол такъыйкъада Ибрагим аппаны дагъыда бир айтханы эсине тюшюп, гым болду: тасхагъа бара туруп, таууш этерге жарамайды. Аны себепли хоразны элни сангырау этиучю «Кукареку-у» деген толу къычырыгъыны жаланда «ку» деген шош ынчхаучугъу эшитилди.

Алда эки жилтин чакъды. Алай жарыкъ эдиле – аланы хораз бла жюжек да кёрдюле.

Эки кёз!

Йондозбай, чурасы кенг ачылгъанлай, жерине битди. Жюжек, секирир муратда, жерге жабышды.

Айбулат, сапны бияры атып, алгъа секирди да, кёкюрегин тургъузду.

Эки кёз жууугъуракъ келдиле. Алай ала бийикден къарагъанча нек кёрюнедиле? Малахай Йондозбайдан бийикмиди? Аланы жарыкълары, киштикникича, аманакъыл кёрюнемейди, къалай эсе да жашилсымансаргъылдым, огъурсуз, тюз да неменикича...

– Тюлкую! – деп, бары бирден буюкъдула.

Болуучу сермешледен бири боллукъ суна эдиле, къарасала уа – не ёлюу, не къалыу.

Сагъыш эте туругъа заман жокъ эди.

– Р-р-р, гафф, – деп гырылдады кючюк. Сора тюлкюню юсюне чапдыла, тап, жюжек окьуна, анга ташадан тохтаргъа буюрулгъанын да унутуп.

Сарыкай тюлкю (ол болмай, ким боллукьду?) аланы кыйналмай быргъайды ары-бери. Болсада, бирден алай къадалгъанларын кёрюп, бир кесек жунчуду. Ол а тынч хорларыкъ сунуп тургъанды: хоразны бууар, тирменни алыр да, юйюне къууулур. Кертисинде уа, сермеширге тюшеди.

– Хайда, хайда, зауаллы Йондозбай, ма былай, – деп, хычыуун соза эди Сарыкай. – Кёрюшмегенли иги кесек бола эди. – Ала тюбешмегенли уа эки жыл бола эди. Ол заманда Йондозбай жанын кючден алып къачхан эди, тюлкюню тишлеринде да къанатыны жартысын къоюп. Кертиди, тюлкюню да эсиндеди – хоразны тырнакълары темир кибик, чурасы уа къурч кибик эдиле. Ма бусагъатда да онгмазлыкь хораз аны къабыргъасын иги тырнагъанды. Кючюк да бутун жыртханды. Жюжек десенг а... ол а тюз жухун чёплегенди. «Бирем-бирем бууайым быланы, – деп бичди ол. – Ичинги тегерикме», – деди ол, хоразны кикиригинден къабып.

Алай юч шуёх, андан алгъа болуп, бу жол да тюлкюню ортагъа жумдула. Тюлкю, аладан ычхыныргъа кюреше, тёппе турады. Бу жол да хораз къабыргъасын тырнады, кючюк бутун къапды, жюжек бурунун чёпледи. Алай Кляш элни батыр аскерчилери да ачымай къалмадыла. Кючюкню сол кёзю кёпдю, энди ол жаланда онг кёзю бла кёреди. Жюжек жерге алай тийген эди, солуу алалмай турады. Хораз кеси да тюлкюню аузундан кючден къутулду – тамагъын юздюрюрге аздан къалып. Ючюнчю чабыуул бютюнда кыйын боллугъун ангыладыла.

– Айбулат, Ялай, къачыгъыз, – деп къычырды хораз. – Мен тюлкюню тыялыкьма.

– Угъай! – деп кючден айтды жюжек. – Биз кляшчылабыз, бой саллыкьладан туйюлбюз.

– Биз кляшчылабыз! – деди кючюк да.

– Аламатды! – деп керпесленди тюлкю. – Биз а жаланда кляшчыланы ашаучубуз.

Ол батырланы юслерине секиреме дегенлей... Не болгъанын киши да билмеди, жаланда Ялай сау къалгъан жангыз кёзю бла эследи – къайдан эсе да баш жанындан, къаты шипилдеп, тюлкюню юсюне бир тегерек жюнюл зат тюшдю. Тюлкю къычырыкъ этди, ол затны сыртындан тюшюрюр амалда, тёппе тура, тегерек айланды да, тюшюралмады. Болалмагъанда, жерге жыгъылды да, аунай кирди. Ёрге бола, эски арба таба жан атды, баям, сыртын арба губулашхагъа салып, юсюндегин сыдыртыргъады. Не медет, губулашхагъа жеталмай, чархха урунду да, башы гузала ичине бегитилди. Юсюндеги жюнюл топ алайда да аны бир иги тепледи да, алгъа секирип, къарангыгъа ташайып кетди. Тюлкю артха сыптырылды, да, не медет, башы гузала ичине бегитилип, чыгъаралмады. Ол да алай тартыша тургъалай, Ялай бла Йондозбай жетип, аны арт бёксюмюнден алдыла. Аны тююю ус-

тукку-устукку бара эди, кеси уа алай кычырыкъ эте эди, – элде арбаз кьалмай итле юрдюле. Ахыр кючю бла тартып, тюлкую башын гузала ичинден чыгъарды, «Ой, мени кьулакъларым!» деп, сынсий, кьача кирди. Ялай, тишлери бла аны таланган кьуйругъуна жабышхан эди да, айырылмай, бахча чалылагъа дери барды. Ол артха чабып келгенде, жожек онгсуз эди, хораз а, анга теркирек солуу алдырыр ючюн, къанатларын кьагъып, хауа чалдырады.

Ма окуяны тюз былайында, хорламдан хапар айтыргъа кычыргъанча, Базар орамда кимни эсе да жукъусурагъан хоразы кычырды.

Картош бахчада айтыугъа айтырыкъ сермеш алай бошалды.

Да ким эди шуёхланы алай кьоруулагъан? Ол кесин нек билдирмейди?

Ялай бла Йондозбай, эски арбаны тегерегине айланып, сейирни кердюле...

«МЕНИ БАППАХАНЛА ИЧИНДЕ АСЫРАТЪЫЗ»

– Былайда ким эсе да тэнгереп турады, – деди Ялай.

– Ким?

Кючюк эслеп къарады. Жапырылгъан, малтанган баппаханланы ичлеринде тэнгереп тургъан Малахай эди.

– Бу Малахайды... Малахай-агъа.

Шош болдула.

– Эй, шуёх? – деп чакъырды Йондозбай.

Батыр Малахай тепген да этмеди.

– Жаралыды, – деди Ялай.

– Ауур жаралы болур ансы, – деп кючсюндю хораз. – Неда, жерге тийгенде, эси азгъанды.

– Угъай, мен ёле турама, – деп шош айтды батыр. – Мени былайда, баппаханла ичинде асырагъыз.

– Ол деген а! Ёле турама деп... Баппаханла ичинде? Сени? – Хораз, къанатларын ачыулу кьагъа, тегюлдю.

– Кьолларым, бутларым, – деп кючден айтды киштик.

– Сынганмы этгендиле? Кимникиле?

– Меникиле! – деп чамланды киштик. – Бир сау сюегим кьалмагъанды. Ах! – Ол кёзлерин жапды да, жангыдан эси азгъан сундурду.

– Шуёх, ёлме! Биз сени сау этерикбиз.

– Не бла? – деп киштик кёзлерин ачды.

– Иги дарманла табарбыз, кьызыуунгу ёнчелербиз...

– Ах! – Малахай табанын мангылайына салгъанлай, эси жангыдан азды.

– Гайниямил ападан сют баш тилербиз. Санга чычханланы мен кесим тутуп берирме.

– Бек семиз чычханла къоншубуз Вагапны юйюндедиле, – деп, киштик эки кёзюн да тенг ачды.

– Къайда десенг, анда тутарбыз, шуёхум, – деди Йондозбай. – Сен а жаланда жатып турлукъса, уажип тирменни макъамларына тынгылап.

– Сизни тирменигиз манга неге керекди? Мен телевизоргъа къаргъа да боллукъма.

– Телевизор бла уа, шуёхум, батыр Малахай тюлкюню юсюне секирип, къалай чаришгенин кёргюзтюрге да болурла. Ол тюз да от тамакълы желмаузну ууатхан къагъарман кибики. Бюгюн кечди, тамбла уа тирмен бизге «Картош бахчада айтхылы сермешни юсюнден дас-танны» айтыр. Алаймыды, тирмен?

– Алайды! – деди тирмен жарыкъ ауаз бла. – Энди танг да атады.

Кече арасы болгъанын, бары да бек арыгъанларын энди ангыла-дыла.

ТЫНЧ КЕЧЕЛИ БОЛУТЪУЗ

Алгъа ауур ынчхагъан Малахайны юйге дери ашырдыла. Салам-лаша туруп, киштик айтды:

– Энди манга, – деди ол, – Ибрагим аппагъача, аскер пенсия тийиш-лиди.

Ол кетгенден сора Йондозбай, кючюне, жарсыды:

– Энди мен анга чычханланы да къалай тутарыкъма?

– Аны юсюнден сагъыш да этме, ата къарындаш Йондозбай, – деди кючюк. – Мен Вагапланы киштикни боюнундан алып, аллай бир чычхан тутдурума... Малахай аланы ашап да тауусалмаз. – Аны айтып, Ялай орунуна ташайды. Кючюкню аппасы къарт Алабай да анда жата эди, муш-муш этип. Хораз бла жюжек да тауукъ орун таба жол салдыла. Йондозбай былай сорду:

– Къарындашдан туугъан, Малахай аллай жигитлик этер деп эсинге иш келген болурмеди?

– Сени уа, ата къарындаш?

– Меними? – Хораз бир азгъа сагъыш этди. – Мен аны бала заманчыгъандан бери да таный эдим да, Айбулат. Бек жумушакъ халлы болуучу эди, ийнакъ. Ол да, мен да жаз башында туугъан эдик, бирге ёсюп, татлы тенгле болдукъ. Кырдык ичинде бюртюкчюк тапса да, мени чакъырмай къоймаз эди. Кесине тапхан кибики, алай къууанып. Мен а анга деп бир зат табалмай эдим. Ариу балачыкъ. Не медет, жыл саны бла бузулду да къалды. Энди акъылында сют башдан сора бир зат да жокъду. Сют баш бла жылы печь. Сора телевизор. «Жукълама, Малахай, шуёхларынга болуш», - дейди да турады. Айтханына кеси да ийнанмайды. Биз уллу къоркъуугъа тюшгенде уа, чыдаялмады, жетди да, болушду. Бюгюн мени жангыдан эки шуёхум болду – тирмен, эски тенгим Малахай. Не сёз, эринчеклиги къалмаз, ётюрюк айтыгучусун да къоймаз, алай мен аны, жанына къоркъуу боллугъуна къарамай, бизни къорууларгъа чапханын бир заманда унутурукъ туююлма.

– Ётюрюк айтмасын! Башхасын кечерге боллукъду.

– Нек тохтадың? Келигиз, ансы тауукъ экинчи кычырыргъа да кѣп кьалмагъанды.

Ата къарындаш бла къарындашдан туугъан тауукъ оруннга кирдиле.

Айбулат огъары къазыкыгъа кьонду да, анасына кысылды – Суарбикени къанат тьобюне аны дагъыда тогъуз къарындашы бла эгечи жыйылып эдиле. Суарбике уянды, хар замандача, балаларын жангыдан санады. Он болдула, барысы да сау-эсен. Сора, Айбулатны къанаты бла эркелетип, кьалкыгугъа кетди.

Айбулат а олсагъат окъуна жукълап кьалмады. Ачыгъан кьабыргъачыгъы кыса эди. Аны аурутханын унутур ючюн ол озгъан кюнню окуяларын эсгерирге болду. Хар бары алай алаMAT эди! Тирмен анга хауа шар бералмазлыгъы болмаса. Хо да, Ялай бла бирге анга да бир мадар этер. Учарла. Учарла. Аны кѣз аллында шарла кьалкыдыла; кѣкде тьюкю бла Малахай жагъалашдыла. Бир кесекден а уллу акъ бапаханла къайры эсе да муштухул ѳтдюле, ол а кырдык ичинде риф-мала жыяргъа болду. Айбулат алай эте жукълады.

Йондозбай да жукълап кьалмагъан эди. Ол да озгъан кюнню ишлерин къайтарып санады. Къалай узун эди ол, къаугъалы. Иги бла бошалгъаны уа къалай иги болду. Жарсырчады, айхай, тауукъ сокъурлукъдан кѣзлюк мажаралмай кьалгъаны. Аны ючюн да кѣл басды – Айбулатны алаMAT устазы боллукъду: тирмени аны назму жазаргъа юйретирикди. Бизни элибизден эки халкъ назмучу чыкыгъанды, ким билсин, хоразла арасындан да айтхылыкъ шайыр чыгып кьалыр эсе уа! Кляш элде алаMAT жаш тѣлю ѳседи. Сейирди, Малахай а жукълагъан болурму? Тамбла ол кесин къалай жюрютюрюк болур? Тамагъы уа аурутады, тѣземе десе да. Тьюкю жютю тишлерин иги да къадагъан эди. Аны шуѳху жетмесе, ала ючюсю да картош тизгинледе кьаллыкъ эдиле, сал болуп.

Эх-хе-хе, танг атаргъа кѣп кьалмагъанды. Бир кесек кьалкыса да боллукъ эди, тамбла сабантой тьюйюлдю да...

ТѢППЕЛАНЫ Алим
кѣчюргенди.

(1914 – 2001)

АТ БЕЛИНДЕ

Кавказны уллу жазыучуларындан бири Алим Кешоков, бизни кююп, кеси чыгъармачылыгы бла, огъурлу фахмусу кюрагъан ёмюрлюкге кетгенди. Алай Алимни кесгин, шарт тюзлюгю, кертиликге табынуу биргебизге квалгъанды. Ол тюзлюк, ол кертичилик мындан ары да кёп тёлюлеге юлгю болгъанлай турлукъду. Мен бюгюн Алим Кешоковну жалаңда поэзиясы бла байламлы бир кяауум оюмуу айтыргъа сюеме.

*Ханнга кёзбау этген – жангыз кесин сыйлар,
Даражасын сакълаялмаз ханны.
Къыйын заманлада уа хан кеси сайлар
Акъыл угъай, сауут узатханны.*

*Аны аты жырда квалыр ахлусуна,
Тилчилеге ийнанмагъан эсе.
Поэтини кир кёнмагъан фахмусуна
Ол хан кеси намыс бере келсе...*

Халкъны чынтты жырчыларына тийишли багъа бичиле эсе, аланы намысларына сакъ эселе, сора кыралны оноучулары да тюз жолдадыла, алагъа жамауат ышанырчады деригим келеди. Алим халкъны керти Адамы эди. Аны жашау жолуна, чыгъармаларына таза да кёлюнден эс буруп сагъайгъанны, бир заманда да Алимни жюрегинде кёзбау, алдау, кокаланыу уяланганды деп айтыргъа ёмюрюнде да тили айланмаз. Ол не заманда да тюзлюкню багъасын, аны магъанасын биле келгенди, жалаңда ма анга табынганлай тургъанды. Тюзлюкге элтген жол а жалаңда бирди.

*Дунияда жоллары кёндюле желни.
Жылы, суюсе – сууукъ этеди ол жерни,
Жангыз да бирди тюзлюкге уа жол, алай,
Къыйын болса да, ол къалады жарыкълый.*

Жарыкъ жолда баргъан тынч ишледен туйюлдю. Алимни жашау энди башлана тебирегенде, фронтха кетеди. Аны тюзлюгюне элтген жол жарыкъ эди. Эллени, шахарланы жаннганлары, топланы атылгъанлары жарыта эдиле ол сыйлы да, къыйын да жолну. Ол Сталинградда, Кърымда, Балтика тийрелеринде, Украинада баргъан сермешледе кёлундан келгенича, къанын-жанын аямай, къазауат

этгенди. Батырлыгъы ючюн ол кѐп орденле, майдалла бла саугъа-ланнганды. Ол жыллада Алимни кишилиги, адамлыгъы да уллу сынауладан, бийик багъа ала, ётеди. Кешоков адамда ол илишанланы бютюн сыйларгъа, алагъа бютюн хурмет этерге юйренеди.

Бизни малкъар адабиятыбызны да Алимни жигитлигини, гиртчилигини, адамлыгъыны аллында уллу борчу барды. Жаралы Къайсынны от ичинден, ёз жаны къайгъылы болмай, аркъасына кѣтюрюп, ёлюмню къоюнундан сыйыргъаныны бармыды сора багъасы?! Былайда Къайсынны Алимге айтхан сѣзлерин келтирирге суюме.

*Кѣрдюм урушда сени киши болгъанынгы,
Бирге татдыкъ урушну къатхан ётмегин.
Ёлюм къоркъууна да тѣздюк бирге.
Урушда, палахда кишилик этгенни
Жараймыды да унутургъа ёмюрге?*

Хау, жарамайды унутургъа. Биз, Къайсынны ахлулары, Алимге хурмет этерибизден къаллыкъ туююлбюз. Ол бизни аны жалаңда адамлыгъыны, кишилигини юслери бла оюмубузду, анга кѣз къарамыбыз. Алим Кешоковну ол ышанлары, кючлерин не аз да тас этмей, аны чыгъармачылыгъына терен синггендиле. Чыгъармачылыгъыны юсюнден айтырыбыз да алайды. Ол а аны фахмусуну терен да, къалын да тамырларыны юслеринден айтады. Алим сѣзню багъасын иги билгенди. Аны жазгъанларында ансдан айтылгъан неда кесини жерин тапмагъан сѣз не хазна барды. Алимни ма бу назмусу да бош жазылмагъанды:

*Сыйсыз туююлдю къачан да акъыл,
Патчахланы заманындан бери.
Анга жюрек да болмады такъыр;
Тѣрде бола келди аны жери.
Сѣзню, жулдуз кибик, уллу кючю,
Эки тюрлю къайтады айтханнга.
Поэт да ат алыр жыры ючюн,
Бирде уа жау боладыла анга,
Арбазымда къалмаз, юйге кирип
Заманладан бери келген тѣре,
Сѣзюм чапхыч атхамы миндирип,
Жаудан толурму огъесе тийрем?*

Кешоков къарындаш къабарты халкъны ёхтемлигиди. Аны бай фольклорун, оюмну айтылгъан амалларын тюз неда заманында хайырланады. Ол а аны усталыгъыны юсюнден айтады.

*Жия, жапсар сен бюгюн кесинги;
Антлы тенгинг тийгенди кѣлюнге.*

*Къанлы жауунг ургъан эсе сени –
Кюлюп къара аны уа кёзюне.*

Неда ма бу къысха назмуда:

*Ойнай эди, кюле эди къоншум –
Арбазымдан къарамадым ары.
Жарсый эди, кюе эди къоншум,
Арбазына мен эм алгъа бардым.*

Алим Кешоков дунияда къайсы болумгъа да жашауну кёзю бла къарайды. Къайсы бирибиз да сансыз этип, неда эслемей кетген затлагъа сейир магъана бере, оюмун алай айтады. Аны оюму бла даулашыргъа да боллукъду, алай ол аны башы бла сыналмагъан акъылды, жюреги бла ётмеген сезимди дерге уа болмайса:

*Хар бир жол да барады къачып,
Къыйналмаз кёкде ай да мычып,
Жёгенде кён жатып тургъаннга
Ол къанлы жау болады анга.
Хар неге да барыуду керек.
Тохтаса уа ёледи Черек.
Жёгенде кён жатып тургъаннга
Ол къанлы жау болады анга.*

Насийхатны окъуна кесини энчи жери барды Алимни чыгъармаларында. Ол насийхатды деп, поэзияда бир къауум назмуланы ыспассыз этедиле. Алай фольклорда, нарт сёзледе уа жокъмуду насийхат?! «Гитчеди деп, уллу кёллю болма, уллуду деп да турма артха». Бу да насийхатды. Алай нечик алапат сёздю. Аны себепли насийхатны да насийхат биледи...

*Исси кюн къуруйду черек,
Хау, алай да болады бирде,
Жауунла жауарла кечирек,
Сора, суу да къалмаз келирден!
Жарлы юй да жарыкъ тенгледен
Бай болур да, къонар берекет,
Телилиг а къалыр телиде,
Сен анга тынгылап, кери кет.*

Бу назмула Алимни назмулары болгъанларын сормай билесе. Нек дегенде, мында хат да, оюмну келген жоллары да жаланда Алим

Кешоковнудула. Бу кысха назмудан окъуна алай кыйын туююлдо поэтни тууган жери, сабийлиги кыйда ётгенин билирге эмда ол кыйсы миллетни адамы болганын. Миллет дегенлей... Алимни кесинде, чыгъармачылыгында да миллетчилик сезим ахырда жокъду. Ол кыйсы адамга да аны фахмусуна, адамлыгына, акъылына кёре кырайды. Анга ачыуну тили не заманда да, кыйсы тыгъырыкъда да бирди.

*Хар ачыуну да сурду хар сёзю,
Хар ачыуну да шошду жюрюшю,
Къарангыда аума – аны кёзю,
Андан кимни да барды юлюшю.
Хар ким да кёз жашын жашырғанлай,
Жырлайды ол ачыу жырын кеси.
Жырны тили уа – бир
жашагъаннга,
Кыйсы миллет болса да иеси.*

Алим Кешоковну жазгъан назмуларында магъана теренди, чам этсе да, масхара этсе да, ол кёлюндегин тумалап кыймайды. Аллайга бизде ойнап айтса да, ойлап айтады дейдиле.

*Ат болур муратда, хар нем да кыйяусуз
Дегенча, жылкыйны ортасына кирип,
Эшек кишнейди атча аяусуз,
Кыулакларына уа ол не этсин, харип?*

Неда ма бу төрт тизгиннге кырайыкъ:

*Ичмегенле кюле эдиле ызымдан –
Мен аз тартаракъ бара эдим элде.
Юйге бара жокъ бир тамычы аузумда,
Ызымдан хар бир ичгичи кюлгенде.*

Оюнну, чамны хар бир адам да ангылайды деп сюелген, мени сартын, ол керти айтады неда ол тюздю дерге жарарыкъ туююлдо. Аллай адамла алай аз жокъдула. Артыгъыракъда бусагъатда, ким не айтады да, аны кыйсы сёзюне илинейик деп тургъан заманда. Чам а кыачан да чамлай кыалады. Адабиятта да ол жанр эм кыйынладан бирине саналады. Алим Кешоковну чамларындан артха лирика назмулары да кыалмайдыла. Аны жюрегинге хош келген, сабыр ауазлы тизгинлерин кёлюнгден биллигинг келеди, от жагъаны төгерегинде окъуругъунг да:

*Туурады кёзге игибиз,
Мен – назму, сен – аны макъамы.*

*Бир жыр кырауыкы экибиз,
Бир болурча анда магъана.
Арып келгенлей тюбедим,
Мен – узакъ жолоучу, сен – шаудан,
Чыгыаса кыя тюбюнден.
Сап болуп, мен ичеме суудан.
Сора сен мадул жер эсенг,
Аны менме сабан агъачы.
Сюрюрме, урлукъ кюсесенг,
Сабанны уа ма олду кыачы.*

Кыалайды поэтни кез кырамы жашаугы? Ма аны бла байламлыды аны уллулугу, адабиятта магъанасы да анга кере ачыкъланады. Кыаллай кыйынлыкъ сынагъанды аны ез халкы, аны айтып жалчытхан да тынч туююлду. Бир ненча кере туп болуп, жангыдан тиргизилген миллетни поэти жалаңда Алим Кешоковча боллукъ эди. Уллу отдан, жалындан да, бир сез бла айтсагы а, кыяманы ичи бла келе келген халкыны ехтемлиги кыуру жерде есмейди. Алимни аллай бир назмусу барды:

*Аякыны елчеми
болгъаныча бизде,
кекню барды чеги,
тенгизни да бирде
билинир кенглиги.
Жюрегинг а бошха
Емюрде ачымаз,
Анда барды башха
Бир киши ачалмаз
Тасхалы теренлик.*

Кертиси бла да, бошха ачымайды поэтни жюреги! Аны биз да иги ангылайбыз, таулула, ол затха биз емюрде да сау болмазлыкы, ашланган жараларыбызны кезлери бла кырайбыз. Аны ол тасхалы теренлиги уа халкыны огъурлулугуна, келбетлигине кыуллукъ этеди. Алим ата-бабаларыбыздан келген терелерин сакъларгы, аланы андан ары айнытыргы да уллу кел салады. Хар кимни да, хар нени да кесини жери болургы керекди уллу Тейрини чууакы кегюню тюбюнде.

*От бир бирден айырып
Эки жалгъанган темирни,
Ушкок жангыдан атылып.
Кекде чыпчыкыла бир бирни
Тутмайдыла деп айтылып...
Энтта да бу жерледе*

**Къаты болсунла төреле,
Мурдар олтурсун тюрмеде
Ол биз жюриюген жерледе.**

Ол биз жюриюген жерледе акъгъа – акъ, къарагъа – къара, дей келсек, жашауну ачылыгъын, аны татлылыгъын да тынчыракъ кетюриюрге боллукъ эди. Кертиге элтген жол а ачыкълыкъды:

**Печьни жарылгъанларындан эркин чыкъгъан
Тютюн кибики, бушуу келир алай эркин.
Къоркъуу, хата да жокоъ санга – чыгъа берсин –
Терезеси да, эшиги да ачылгъан.**

Туугъан жерине, ахлуларына ыспас этгенле кепдюле. Бирле омакъ, кока сёзле бла билдиредиле алагъа ыразылыкъларын. Алай чынтты поэт аллай сёзледен узакъды. Аны жашауда жюриегин бегирек чюйреликле къыйнайдыла. Аланы айтханны уа хар ким да ангылайды дерге болмайса. Биз анга Алим Кешоковну юсюнде окъуна тюшюннгенбиз.

**Чайкъаладыла жай желледе
Къылкъыла сагъышлы,
Аланы башлары жетгенде,
Сабаннга берекет тегюле.
Жел урады таула жанындан,
Чайкъалады сабан жангъдан.
Сюнгулеча ёре къалдыла
Ол баш къусмай къалгъан къылкъыла.**

Тюзю да алайды, жаланда баш къусхан будай башла къарайдыла къайгъылы жерге, къалгъанлары уа кюн таякълагъа тартыннганлай ёседиле...

Алимни нени да юсюнден кесини бир кишиге да ушамагъан оюму барды.

Аны къара сёз бла жазгъан чыгъармалары да энчи уллу дуня къурайдыла. Таулу окъуучулары келир заманлада Алимни эм ахшы романлары бла, повестълери бла бизни китап басмабыз шагъырей этер деп умут этебиз. Алимни ол иши бла байламлы айтырыгъым а былайды, къара сёзюнде да, назмуларындача, огъурлу жюриек тебеди.

Алимде, халкъ бек сюйген адамдача, менсиниу къаты бла да озмагъанды.

Халкъ депутат болгъанда да, къайсы къуллукъда ишлегенде да, жазычулай, жанындан да бек сюйген халкъыны акъылы, аны огъурлу бети болгъанлай къалгъанды. Алимни ма бу назмусу аны кесине аталса тийишли боллукъ сунама.

---

*Башларын танг жарыгы эрттен сайын сылай.
Тынгылай-тынгылай, чал болгандыла таула:
Бийкликни атын да сагынмай, тынгылай,
Аны ючюн алаша болмайдыла ала.*

Ма ол тауланы бийигинден келмеймиди ол ауаз, бизни бу кбайгылы, кюйсюз заманда, сабырлык жетишмеген кезиуде артыгыракъда.

*Кюнсюз – сууукъ, чарсады тегерек.
Жауунсуз а кюер да, кюл болур болган.
Мамыр жашасынла да бир кесек
Жауун бла кюн – кекде тейри кылыч чыгар.*

Хар ким да тутхан ишин Алимча тынгылы эте келсе, боллукъду бизни келир кюнсюз. Аны юсюнден сёзюсюз тенгизден алынган уууч суугъа ушайды, алай мен андан келген аязны татыуун келтиралган эсем, сора, этген муратыма мен да жууукълашханма. Нек дегенде, Алим Кешоков келир заманны жазыучусуду, эркинирек да, насыптыракъ да тёлюле аны бютюн иги ангыларла эмда аны юсюнден терен айтырла.

***ДОДУЛАНЫ Аскер,
Къ ЧР-ни халкъ поэти.***

АЗАТЛЫКЪНЫ ЁКЮЛЛЕРИ

Кюнню чууакълыгы улуу тау аузда жашагъанланы кьууандырады. Оракъ оругъа хазырланган тишируланы да кёллери кётюрюлюпдю. Ол ариулюк элни кьуршалагъан жохар тауланы алтын сыфатха бёлегенди. Кьудуретни быллай омакълыгына бу жерни абадан адамы юйренчек эсе да, бюгюн а кюнню чууакълыгына улуу, гитче да кьууанадыла. Адамланы кёбюсю кеслери жашагъан бу улуу тау аузду булай омакъ жасай тургъан табийгъатха, кёп жыллада, кёп керелени алгъышларын эте, ишлерине алай узалып болгъандыла, кьууана жашай келгендиле.

Айтыла келген улуу тау аузда жыйырмагъа жанлап эл, адам саны уа 6-7 мингге жетген жыллары болгъанды. Алай, ёлет кирип, кёплерин жерге жута-жута тургъанды озгъан ёмюрге дери.

Кьарт аппала (озгъан ёмюрню 20-чы жылларында), мен жаш кезиуде, ныгъышлада айтычу хапарланы иги кесегин унутмай турама. Аланы, баям, Чингизхандан хапарлары болмаз эди ансы, аны сагъынмай акъсакъ Темирни (Темирланны) зорлукъ бла хорлукъ этгенлеринден, сора алан халкъдан болгъанларындан хапар айтычу эдиле. Толу болумун а ачалмай эдиле.

Каркаланы Кьыден Атабийланы киеулери эди. Ол 142 жыл жашап 1923 жылда ёлгенди. Ол жырланы, таурухланы кёп да билип, айтхан да ариу этип болгъанды. Былайын айта келгеним, атам Маткерий да жыргъа уста эди, айтхан да ариу этиучю эди. Бош кезиуюнде Кьыденнге барып, хапарлагъа, жырлагъа юйренип тургъанды. Кьыден айтычу хапарладан атам айтычу халлагъа тынгылай, оюмланы келсенг, эсинг озгъан ёмюрлени теренине жортууулгъа айланып кетеди. Алай эсе уа, алан халкъы шёндюгю Беш тау тийресин бла дюгер халкъны жерлерини адамларында неда бюгюнню кьабартылыла жашагъан жерле алан халкъ жашагъан жерле болгъандыла. Ол замангы адамланы жерлеге, суулагъа, элге атагъан атлары бюгюн да сакъланыды. Акъсакъ Темир ол жерлеге улуу аскер кючу бла келип, алан халкъны халек этгенди, сау кьалгъанлары тау аузлагъа бла кюн батхан жанларына кьачхандыла. Мен сабий заманымда 80-90-жыллыкъ кьартладан эшитген хапарларымы унутмай жаза келеме.

Ол кезиуде тау аузлада байламлыкъ ыфчыкла бла юрюютюлюп, алай билинип болгъанды. Алай эте, шагъырейлене, таныша, элле сайын керти шуёхла иги бола, ардан-артха бир ауздан кьыз алып, киеуню иги тенги ат бла неда ат боюнуна миндирип, келтирип болгъанды. Бу ауздан ол аузгъа кьыз да бергендиле.

Мени аппамы атасы Забо да, Холамда Чабдарланы аты айтылгъан Атима бла бир юйюрню алай кьурагъанды. Кьабыры да, Мухолда Суучмезни кешенесини кюн батхан жанында (алайы тукьумубузну

къабыр орунлары эди, Совет власть киргинчи) болгъанын атам кёр-
юзтген эди.

Онсегизинчи ёмюрню 30-40-чы жылларында бла онтогъузунчу ёмюрню ал онбеш жылларында кенг ауузну старшинасына байла бла бийле салыннгандыла. Тау ауузлада жашау этген тынч болмагъанын патчахлы правительство да билип, алада жашагъанлагъа ахча болуш-
лукъ жиберип турулгъаны иги да артдаракълада белгили болады. Ол ахчаланы уа Айдаболланы Азнор, адамгъа билдирмей, кеси хайырла-
нып тургъаны ачыкъланады. Азнорну ол халы ючюн ишден чыгъарып, Шаханланы Таукъанны саладыла тау ауузуну таматасына. Алай ол да болушлукъгъа келген ахчаны къарыусузлагъа бералмайды.

Азнор старшина болгъан заманда Нальчикден бир адам келип, Россиядан къонакъла келгендиле да, ала бу тау ауузгъа келирге, кёрюрге сюедиле дейди. Айдабол улу уа кирселе, кёрселе, жерибиз-
ге кёзлери къарап, былайны бийлеп къоярыкъдыла деп, къонакъланы бери келмезча этген кезиулери да болгъанды. Аны ол иги ишин унутуп жарамаз.

Бурун заманлада жашауну бардыргъан малчылыкъ болгъанын да айтыргъа керекди. Юйде болсун, къошда болсун, артыкъ сютлерин бишлакъ этип, башларына жаратхандыла; ашларын, кийимлерин, юй хапчукларын малчылыкъдан алыннган хайырны мурдорунда жалчы-
тхандыла.

Алай халкъыбызны халларын билдирича, оноучула неда орус халкъны башчыларына бир тарыгъыу не махтау сёзле жазарча бир деп бир билимли таулу хазна жокъ эди. Байла бла бийлени сабий-
лери болмаса, къара таныгъан таулу не эр, не тиширыу табаллыкъ туююл эдинг. Окъургъа суйген, окъургъа тартыннган жаш не къыз табаллыкъ туююл эдинг. Бу эсгериулеге дери да халкъыбызгъа аны этген зулмулары белгили болуп келген Заурбек Серебряков Дауто-
ков – къабартылы князны жашы болгъанды. Атасыны танышлыгъы бла Петербургда Серебряков тукъуму болгъан орус князны юйюнде туруп окъугъанды ол озгъан ёмюрлени башланнган жылларында. Ас-
керде къуллукъ эте, ротмистр атха дери ёрлейди. Анга ушаш таулу бийле бла байла да, къайсы тау ауузлада да, жашларына аллай оруслу танышларыны хайырындан окъутхандыла. Ол жашла, тюрлю-тюрлю усталыкълагъа юйренип, билимли да болуп ёсгендиле. Къызларын окъутханла да бар эдиле таулу бийледе.

Онтогъузунчу ёмюр башланнган ал жылла патчах правительс-
тво кийик адамлагъа санаучу, Кавказны кёп миллетли халкъларындан аскерге жашланы ала, бай эм бий къауумлагъа энчи буйрукъла бла билдириуле бере башлагъан кезиу. Къайсы бий бла бай да кеси жашла-
рын кёз туураларындан кетерлерин бла аскерде къуллукъ этерлерин суймей, къара ёзденлеге санала келген тукъумланы жашауларын кеси жашауларыны атларын эм тукъумларын алагъа атап, жазып, алай ашыра эдиле. Мында юйлерине бла юйюрлерине ахча эм мал бла болуша, аскерге кетерик жашла озгъунчу аллай болушууларын алагъа

кёргюзтүп, алай бере эдиле.

Атабийланы Гиргоккыну жашы Къаракишини Япон урушха барганын атамдан кёп кере эшитгенме. Къаракишини Шаханланы Тауккыан жюкге алып, алай ашыргкыан эди патчах аскерге. Мен билген заманда оккыуна Къаракиши аскер кийимлерин кийип чыккыса, аны офицер болгкыанын чынларыны ариулыккыларындан – ала тегерек эдиле, чачаккылары чилледен эдиле, ёшонюнде уа эки крести (аланы ккыаллай даражалы болгкыанларын айталлыккы туююлме) кёкюрегине ариу жараша эдиле. Ол заманда бизни тау аууздан да баргкыан эдиле Япон урушха. Ардараккы инсан урушда уа, Европаны бир-бир ккыыралында болуп, хорлам бла ккыайтадыла жашларыбыз. Ол заманладан башланып, ангылаулу уланларыбыз эллилеге фабрикаладан бла заводладан хапарла бере, ол ишлеге сейирлерин кетюре башлайдыла. Тау аууздан Россейге оккыуна кетгенле бар эдиле.

Бек биринчи болуп Зылгы элден Ностуланы Батырбекни жашы Юсюп бла Кёнделенден Энейланы Алийни жашы Магомет эдиле Россияны теренине синггенле. Ала, анда кеслерине керти негерле табып, уллу орус халккыны оккыуулу, билимли адамларын эшитип, кеслерин да оккыургкыа иерлерин тилейдиле. Аллах-аллах, алача ангылаулу, эсли жашланы оккыургкыа эс бёлгенлерине бюсюреп, оккыутхан да этедиле.

Ол заманлада алача ангылаулу, халккыларына таплыккыны излегенле, Россияда туруп да турмай, эллерине – халккыларына келип, тенг жашларына анда кёргенлерин, уллу Россияны ишчи эм элли халккыларыны ккыалай кюреш бардыргкыанларын айтадыла. Байланы мындагыларыны бла россейли князьланы кёп башхалыккылары болмагкыанларына энчи магкыана бередила жашла ушаккыларында. Атам ол затланы кёзю бла кёргенди.

Мени атам ол жыллада Айдаболланы Таттиуканы юйюн эм юйюрюн саккылаучу ккыалауур болуп тургкыанды.

Кюнлени биринде Зылгы элли Заниюккыланы Абдулмажит Ккыоспартыда Таттиукалагкыа келеди. Жангы юйретилген бир эсирик аты бла. Атын уллу эм омаккы арбазгкыа бошлап, кеси Таттиуканы ккыуллуккы этиучю отоуна кирип кетеди. Ол жангы юйретилген эсирик ат, бир жеринде турмай, жангы урулгкыан жютю наллары бла ол ариу уллу арбазны чучхуп, халек этеди. Атамы ол затдан хапары болмай, Таттиуканы ат нохтасын жарашдыра болады. Ол кезиуде Таттиуканы ккыатыны Лейла юйлерини экинчи этажындан энишге тигелеп, арбазны халек болгкыанын кёреди да:

– Маткерий, бу арбазны былай халек нек этдиргенсе? – деп сорады. – Бу кеси да кимни атыды?

– Зылгыда Заниколаны ккыызларыны, – дейди атам.

– Тохта-тохта, ол Носту улу Юсюпню ккыатынынамы айтаса? Энди аны мында уа не иши барды?

– Мен аны мында не иши болгкыанын билмейме. Мен билген Заниколаны ккыыз болгкыанын айтдым, – деп, алайдан кеси кече ккыалыучу, гёзенни жанында гитче отоучуккыгкыа кирип кетеди. Андан хапурчу-

бурларын жыйып чыгады.

Таттиука атамы кьолундагылыны кьорюп, кьатына келеди.

– Маткерий, не затларынгдадыла бу кьолундагылыла уа?

– Таттиука, мен санга айталмай неда айтыргьа базынмай, бир кьауум кюн болады юйге жол кёл алгъанлы, - дейди атам.

– Не болгъанды? Не ашыгышлыкь барды?

– Кесинг билгенликден, кьарындашларым иги жетишалмайдыла, юйде ишлеге, маллагьа да кьарап.

– Бичен ишлерге болушдурдум. Эки арба жюгю отун келтиртим. Шёндю кьарындашларынг аллай жумушлагьа бёлюнмейдиле. Малларына кьараргьа уа жетиширге керекдиле. Кьолундагылыны жерлерине сал да, мында тохта, - дейди.

– Таттиука, энди мени кьысып турма, юйюм, кьарындашларым болгъан жерни табайым. Тилейме, энди кьысма.

– Маткерий, мен бери башха адам тапмай келтирмегенме сени. Алдаракь жыллада сиз да, бизге ушаш, чанкала болгъансыз. Бир хайырсыз жашыгызны хатасындан, терс оноу этип, кьара ёзденнге тюшюргендиле сизни. Мен сени кесибизге тенгнге санап тутам мында.

– Таттиука, мен ол болушланы барын да билеме. Энди мени юйюме барыргьа кьой. Мени жюрегим жол кёл алгъанды, тыйма.

* * *

Алай бла атам Айдаболланы юйлеринден кетеди, Таттиука тьялмады аны. Нек тьялмады? Кьатыны Лейланы сёзлери атама акьыл салгъандан ансы, башха зат ючюн а угъай. «Тохта, тохта, ол Носту улу Юсюпню кьатынынамы айтаса?»

Ма бу сёзле уятадыла атамы жукьудан. «Мен быланы юй кьалауурлары, Абдул-Мажит а быланы кеслери бла тенг, ёзден, чанка адам, анга алай айта тургъан кьатын, юйлерин сакьлаучу менича, арбазны кьоруулаучу парийча, былагьа бой салып, мында жашагъан манга уа не затла айта болур ол Лейла?» – деп, ол кьатынны сёзлери ючюн кетген эди.

«Ол деген не сёздю, бир уллу эр кишиге аллай намыссыз зат айтыргьа жараймыды?!» Атам алай айтханлай турду кеси кесине кёп заманнга дери. Таттиука Малкьарны старшинасы эди. (Керти болгъан ишди).

Алай бла Россияны теренинде айланган жашладан биринчиси болуп Ностулану Батырбекни жашы Юсюпню эллиле бла байламлыгьын юзмегени башында Таттиуканы кьатыныны айтханы шарт келтирилгенин туура эталадыла. Юсюп кьуру кеси эли Зылгыда тенглери бла тюбешип кьалмайды. Анасыны эли Тёбен Жемталагьа да барып, ана жууукьлары бла да тюбешип болады. Малкьарны бирси эллеринде тенглери бла да бир тюбешип кьалмайды. Анасы Фердаууз Зугулланы кьызлары эди да, ана кьарындашларына бла жууукьлары-

на Россейде кёргенлерин, кесин да окьутуп, жашаугъа бла тюзлюкге кёзлерин ачдырып, эсин бёлдюрюп, байланы жашау халларын бла къара халкъгъа этип келген эм эте тургъан артыкылыклары ангыларгъа болушхан оруслу нёгерлерине ышанган да, базынган да бек этгенди.

Юсюпню байла бла бийлени къара халкъгъа этген эм эте тургъан артыкылыклары эллилерине бла саулай тау ауузлагъа барып, битеу халкъыбызгъа да ачыкъ айта, алагъа энди тёзюп туругъа жарамазын, Россияда ишчиле бла эллиле биригип, жашауну тюрлендириге хазырлана айланганларына дери, ангылатыу ишле бардырады. Алайлыгъын эшитген эм билген байланы ичлерин къоркъуу алып, сагъаядыла. Юсюпню ызындан марлайдыла. Ол кезиуледе малкъар ауузну старшинасы Айдаболланы Таттиука эди да, бирси бай къауум Таттиуканы эсине къаты саладыла, Юсюпню къолгъа этерге, тутаргъа деп. Хар эл сайын байла кеслери ышанган, алагъа толу берилген адамладан тынгычыла саладыла. Ала кече-кюн да Юсюпню марлауда боладыла. Юсюпню ол тынгычыладан хапары болмайды. 1908 жылны август айында Юсюп туугъан элине келгенлей, хапары Айдаболлагъа жетеди. Олсагъатлай бирси байланы хапарландырып, къауум жашны Зылгыгъа ашырадыла. Таттиука башчылары болады. Юсюпню ол кече окьуна Нальчикге жетдиредиле, тау ауузну халкъы билгинчи. Алай бла халкъы ючюн къайгырып, алагъа башха тюрлю жашау кийириге акьылын, кючюн да аямай, халкъыны жарсыуна эсин буруп кюрешген, ангылаулу жашны Нальчикни тюрмесине беклейдиле. Алай Носту улуну анда кёп тутмайдыла. Ол, къачып, башына эркин болады. Андан сора, туугъан тауларына 8-9 жылны къайтмай, Россияны кёп жерлеринде болургъа тюшеди. Къайтхан а этеди, алгынча халкъына ачыгъ а болмайды.

Юсюпню халкъына эси бёлюннгенин, ол азатлыккыны ёкюлю болгъанын Черек ауузну байлары бла бийлери, бирси төрт ауузну да байлары ангылап, бу оюмгъа келдиле:

«Ол жарлы, жалчы жашха Малкъарча уллу тау ауузну бай эм бий къауумларыны къарыулары къалай жеталмайды, не жояргъа, не уа ёмюрлюк тутмакылык сынарча этерге амал къуаргъа керекбиз. Сизде болмаса, бирси тау ауузлада ол жаны бла жүрек ауурчача зат жокьду алыкьа. Аллахны болушлугъу бла» - деп, артыгыракьда Зылгыда жашагъан Заникойлагъа уллу тырман этедиле. Энди уа Юсюп келир деген жерлеге тынгычыла саладыла, тюрмеден къачхан хапарын эшитгенли бери уа – бютюнда. Алай байланы ол таша оноуларындан Юсюпню ана къарындашлары хапар алгъан эдиле. Ала уа Юсюпге ышангылы адамларыны юсю бла айтдырып, махтаулу жашны сакъ жүрюроне себеп болгъан эдиле.

1911 жылда Юсюп Сукан тары бла Малкъаргъа кирип, Мухолгъа ётүп, Токьуланы Къаншаугъа тюбеп, элде нёгер жашланы не акьыллары болгъанын билип, къарт атасына уа къайталмай, артха, ызына кетеди. Кетгенде да, Къаншауну къарындашы Хажибий Зылгыгъа

барып, Юсюпню сау-саламатлыгын къарт атасы Батырбекге билдирин тилеп, алай кетген эди артха.

Юсюп, 1913 жылгъа дери туугъан тауларына келмей, Россейни теренинде айланганды. Юсюпню анда кёп танышлары, керти нёгерлери да болгъандыла. Аланы хайырларындан ол орус окъууну окъугъанды. Алгын, Зылгыда жашагъанында, арабча Къуранны бла азбуканы окъуп башлагъан эди. Бир окъууну билсе, экинчисин окъургъа бла билирге тынч болгъанын иги ангылагъан Юсюп окъуй да, жаза да билгенди орусча.

* * *

Юсюп, инсан урушха да къатышып, Австриягъа дери жетип, ол замангы Россияны жауларын ууатып къайтханладан болады. Энди, къалай этип да, Малкъаргъа кирмей болмазын эсине туююп, Жемталагъа ана къарындашларына кече бла келип тюшеди. Алагъа Малкъаргъа барлыгын айтады. Юсюпню айтханына ала онгсунмадыла. Юсюпню тюремеден къачхан хапарын эшитгенлей, малкъарлы бийле бла байла, къара халкъгъа билдирмей, кёпюрлеге къалауурла, элге тынгычыла салгъанларын ана къарындашлары Юсюпге билдиредиле. Алай болгъанлыкъгъа, Малкъарда кёп тенглерине – халкъларына къайгъыргъан ангылаулу жашлагъа тюбемей кетериги келмейди. Жалпакъдан Зылгыгъа жаяу адамла жюрюучю «Къая жол» бла кирирге оюм этеди. Зылгыдан а кёндеден барып Мухолгъа, адам гурушха болмай, тенглерине тюберге эсин бурады. Ол ишин этген да этеди. Жашырын халда «Къая жол» бла тюшюп, къарангы бет алгъанлай, ата юйюне къайтмай, тюзюнлей Темуккуланы эл башы бла Тёбен элге киреди. Барыр юйюне кирмей, мычып, марайды.

Нёгерланы Хажибийге тюберге керек эди да, юйден адам чыгъарын марлап тургъан Юсюп, Хажибий къолунда да къумгъаны бла арбазгъа чыкъгъанын кёрюп, аны ызындан теркирек барып, жууукъ жанлайды. Сора: «Хажибий, сен къоркъма, мен Юсюпме», – деп сёлешеди. Хажибий, артха бурулуп, Юсюпню кёрюп, арсарсыз къучакълайды...

Токълуланы Къаншау бла Хажибий, Асанланы Хажимурат, Токъумаланы Таусо, Нёгерланы Осман, Оракъланы Тахир бла Салих эм башхала эл бла Мухолну аралыгъында айырын жанында олтургъанлай уллу орус халкъны не эте, къалай хазырлана, патчах правительствогъа не этип да къаршы туругъа, къара халкъла бир акъыллы къалайлыкъ бла болурларын, алагъа чынтты, уллу ангылаулары болгъанла, окъуулу эм билимли адамла, ол уллу эм къыйын ишни къолгъа къаты алгъанларын, Юсюп кеси да аланы бир къаууму бла танышып, иги шагъырей болгъанын, къара эм жарлы халкъны араларында ангылатыу ишлени ашыкъмай, саулай эллилеге жаймай бардырыргъа къаты эсгертип, кёп тюрлю сорууларына да жауапла берип, ма алай айырыладыла бирден. (Хапарны былайын Асанланы Хажимуратны тенги, мен аны юсюнден повесть жазгъанымда, Хозаланы Кыны айтхан эди Юсюпню жашла

бла тубешип кетгенин).

Юсюп орусча окъуй да, жаза да билгени себепли, аны халкына кюулукъ этерге бла дуня жашаугъа башха кёз къарам бла къараргъа себеп болады. Алайлыгыны хайырындан Юсюп Ленинни жазгъанларындан бир къауумларын окъуйду. Ишчи халкъ бла къара халкъ патчах тахтасындан кетип, халкъ бирден кётюрюлюп, тенглик жашауну алай алалмасала, аз-аз жыйынла бла патчах правительствогъа къажай кюреширге къарыу келаллыкъ туююлду дегенине дери, эсине туюген Юсюп революцияны къуарыкълагъа къошулуп, ол оноуну жашауда бардырырча мадарланы бек башы къара халккыны ичинде ангылатыу ишлени тынгылы бардырыргъа кереклигин ангылагъан Юсюп кёп миллетлени адамларын революция жанлы болурларын жалчытып тургъанды. Ол Къабартыда, Дюгерде, Чеченде, Дагъыстанда да айланганды. Айтылгъан халкълада Юсюпню керти тенглери, ахшы танышлары, къалайда, къачан да анга таза шуёхлукъ этерча, ышангылы адамлары болгъандыла. Юсюп ол кезиуледе Малкъарда бла Къабартыда эркин жюрюп, революцияны къалай къуаргъа боллугъун ачыкъ айтып, ишин кеси мурат этгенча бардыралмагъанына жарсыгъанды. Алай анасыны жанындан аппасыны къарындашы – Гожукъ къабакъда жашагъан Хажикъайырны болушлугъу бла Малкъаргъа хапар берип тургъанды, халккыны азатлыкъ ючюн кюрешге чакъырып. Асанланы Къожаккыны жашы Хажимуратха, Атабийланы Гиргокъ хажини жашы Къаракишиге, Токълуланы Къаншау бла къарындашы Хажибийге, Биттиуланы Хажиге, аладан жашыракъ Османланы Муссаны жашы Магометге – Темирбашха, Ёзденланы Муссагъа, Оракъланы Тахирге, Батчаланы Къонаккыгъа бютюнд да ыразы эди Юсюп, ала чынтты билеклик этгендиле мынга. Бирси тау аууланы адамлары бла да кёп иш бардыргъандыла ол жолдашла. Къабартылы шуёхлары да бек ышангандыла Носту улуна. Ол заманлада Бетал Калмыков бла бек жууукъ танышып, кёп керелени тубешгендиле. Окъуу жаны бла Бетал Юсюпден къарыусуз эди. Атамы эгечи Къаншауну къатыны эди, Къаншауну бла Оракъланы Тахирни Нальчикде асмаккыгъа асханларындан сора, Хажибий келинин юй адамы этеди. Бу жазыла келген хапарларымы ата эгечим Сегибатдан эшитгенме.

Юсюп жарлы юйюрге туууп, ёсюп, жашауну тынчлыгъын бла къыйынлыгъын кёрюп, халккы тенгсизликде бла учулукъда жашай келгенин кеси хар кюн сайын кёре келип, жарлылагъа бир ыхтырма тенгширек жашау къуаргъа керегин кёп кере оюмланып, кечелерин жукъусуз ашыргъанды. Юсюп, атасындан юйренип, жаш заманында Къуранны окъуп тауусхан, ангылаулу жашладан бирлери болгъанды. Ол зат бютюнда иги болушханды Носту улуна тюзлюк ючюн кюрешге тохтаргъа.

Ол сабийлигинден окъуна эллеринден узакъ болмагъан агъачха жюрюп, андан отунчукъла келтирип тургъанды юйюне. Аллаи кюнледен биринде Заниколаны Хажи-Омар аллын тыйып: «Анангы жанын табрыкъ (анасы Зугулланы кызы эди, Гожукъ къабаккычы, Юсюпню

тапхандан сора ёлноп къалады, Фердаууз атлы, ариу эм намыслы тиши-
рыу), мени агъачымдан нек кётюрюп келесе? Сен келтиргенден эсе,
бу отунчукъла анда чириселе – багуш болуп, агъачла иги ёсерикдиле.
Бу жол окъуулу атангы хурмети ючюн къояма. Экинчи кёрсем а, атанг
танымазча этерме» - деп, онжыллыкъ сабий жашны ёре тюгюн чёк-
дюргенди. Юсюпню къарыулулагъа тенгleshген чырпы отунчуклары
байны кёзюне улуу мюлкча кёрюнюп, сабий жашчыкны кёп жаша-
тыргъа айтмай, кьоркьутуп ашыргъаны кесине аперимликге санагъан
Хажоумар эсиллени къалай кьояр эди кеси бийлеген жерни агъачы-
на, ташына да? Сабий жашчыгъ а, аллай болумланы кесинде биринчи
кёргенликге, абаданланы урушларын, тьююшлерин да, даулашларын
да кёре келип, революцияны жолуна алай тюшгенди.

Аны анасы Зугуланы Фердаууз бек насыплы, эсли адам болгъан-
ды, ол ёлгенде сау эл бушуу этгенди. Андан кьалгъан сабийчик ол
кюнню сезалмай эди – анадан ёксюз кьалгъанын. Юсюпчюкню анасы-
на жарсый, кёп кечелени жукъламай ашыргъанды Батий эфенди да.

Фердаууз ёлгенден сора Батырбек Кючюкланы кызын алады.
Андан Хусей, Мухаммат, Абдуллах, Ахмат, Жагъафар – беш жашы бла
бир кызы – Шахидат туугъандыла. Жашай баргъанда Батийни ол
юйдегиси да ёледи да, ючюнчю къатын алады. Андан да бир кызы
болады – Ариука.

Мухолд Ёзденланы Муссаны (ол да революционер эди)
ныгъышда кьартлагъа Юсюпню юсюнден айтычуларын кёпле кёп
заманнга дери унутмай тургъандыла. Мусса тутулуп кьайтханын-
дан сора, айтхан хапарларына энтта да тубербиз бу ишибизде. Аны
юсюне кьайын атам Бийсолтан да айтычу эди Юсюпню хапарын.

* * *

Юсюп бу жол кетгениннен сора 1917 жылда февраль революциядан
сора кьайтады Къабарты-Малкьаргъа. Ол 1908 жылда тутмакълык-
дан кьачхандан сора, Черек ауузуна эки керечик келалгъанды. Юсюп
андан сора он жылгъа жанлап Россияны теренинде айланганды,
тутулгъунчу айланганын айтама. Анда Россияны халккы къалай жа-
шагъанын, революциягъа къалай хазырланганын кёзю бла кёреди.
Танышы, шуёху да кёп болады. Аланы болушлуклары бла кьырал-
лыкьдан бла жахилликден унугъуп жашай келген халккыны жашау
ызларын тюрлендирирге кьастланады.

Ол заманлада, энтта да кьайтарып айтама, бизни халккъа Эней-
ланы Алийни жашы Магомед бла Ностуланы Батырбекни алты
жашындан таматасы Юсюпге жетген жаш болмагъанды. 2008 жылны
ноябрь айында Юсюпге 120 жыл толлукъ эди, ол акъыллы жашха.
Ол кесини кысха жашауунда къарыуун, билимин, эсин да халккыны
жарсыуларына буруп, толу тамам эталмаса да, унугъуп, буюгъуп жа-
шагъан инсанланы окъуй, жаза билерча этерге кюрешгенди, жангы

жашауну магъанасын ангылатханды керти сёзю, кьолайлы иши бла. Ол кезиуледе ёмюрледен келе келген тенгсизлик тау ауузлада жашагъанланы нёгерлери эди. Халккыбыз бирси бир-бир миллетлеча ачлыкъ сынап, онгсуз, амалсыз болмагъан эсе да, хар жашау кереклери элпек болуб' а жашаялмагъанды. Аллай болумла эдиле Ностулану Юсюпню азатлыкъ ючюн кюрешге таукел чыгъаргъан.

* * *

Эртте Бабугентде киеу къарындашым Бакулану Татауну жашы Срафиллагъа барып тургъан кезиуомде бир эсли къартха тюбедим. Андан бери арадан кёп жыл озгъан эсе да, тюбей, саламлаша туруучума. Асанланы Къожаккыны жашы, белгили революционер, партизан отрядны командири болуп, кёп керелени хорлам болдуруп, Совет властыны орнатыргъа уллу кыйын салгъан Хажимуратны юсюнден китап жаза айланган кезиуомде ол огъурлу эм ангылаулу къартха хапар сорама. Ол а ким эди десеги, – Тогъузалану Оразайны жашы Абдулла. Ол манга Хажимуратны юсюнден башхаладан озуп абери айталмады. Мени эсимде болмагъан, эшитеме деп да сакъламагъан Ностулану Юсюпню юсюнден а кеси жазып, аны къалай ишлегенин, къайда айланганын, къачан, къалайда сёлешгенин белгилеп, ол къагъытны кьолума береди. Къарадым, окъудум. Анда жазыулагъа сейир да этдим. Ол заманда излегеним Хажимуратны юсюнден болумла, керти халла, хапарла эдиле да, Юсюпню болумуна уллу эс бурмай кьойгъан эдим, – билимими, жазычулукъ усталыгъымы алашалыгъы, хунерими азлыгъы ол затха уллу эс бурдурмагъан эдиле. Энди уа, бек ачыу этеме ол жазыуну алып кьоймагъаныма.

Абдулланы кьол жазмасыны магъанасын айтырдан алгъа, аны юсюнден билгеними ачыкъ этейим. Ол 1900 жылда Огъары Малкъарны Зылгы элинде туугъанды. Мен анга тюбей туруучу заманларымдан сора, кёп жашамай, кесини 75-жыллыгъында ауушханды. Абулла Даутоков-Серебряковну башкес аскери Огъары Малкъаргъа кирген заманны юсюнден кёзю бла кёргенлерин къагъытха жазгъанды. Ары дери аягъындан кыяулу болгъанында, элде комиссар, ызы бла уа колхозда парторг, бёлек жылны да школну директору болуп тургъанды. Уллу Ата журт урушну кезиуонде партизаннга чыккыгъан Абулла эди. Жыйырманчы ёмюрню биринчи жылларында Малкъар тарында бола тургъан ишлени кёбюсюнден хапары болгъанды, асламысында уа ол ишлеге къатышхан да этгенди. Аллай халланы юслеринден хапарлай эди Абулланы кьол жазмасы.

Анда айтылгъанына кёре, халккыбызны белгили революционери Ностулану Юсюп Огъары Малкъаргъа келип болады. (Баям, февраль революциядан сора 1917 жылда болгъан болур. Ол кьол жазмада жыл жазылса эди, кесими унутмазлыкъ сунама). Ол хапарны кече бла Даутоков-Серебряковха – Нальчикге жетдиредиле. Аны эшитген Серебряков танг молжал болмай, аскери бла Юсюпню тутаргъа те-

бирейди. Ол кюн аланы биргелерине бир эбизе киши да болады. Мен ангылагъандан, баям, «Страна Прометея» китапны автору Константин Чхеидзе болур эди эшта. Аны хапары артдаракъ жайылгъан эди, ол аскер Черек аууздан кетгенден сора.

Ол заманлада Юсюпню тутар ючюн кёпюрлеге къалауурла бла юйюне тынгычыла салыннганын эсгерип озгъанбыз. Аланы таматалары Тёбен Малкъардан Тогъузаланы Оразай эди. Орта Малкъардан а, Мокъаланы Хажимырза бла Оракъланы Мамуш, къалауурла уа Бёзюланы Хажибий, Улбашланы Оразай, Батчаланы Къонакъ, Тогъузаланы Хакеша эдиле. Была кёпюрледе бир бирлерин алышындырып сакълагъандыла.

Акъ аскерчилени келе тургъанларын кёрюп, Бёзюланы Хажибий Тогъуза улугъа билдиреди. Ол а терк окъуна Юсюпге айтады. Носту улу Зылгы элни кыйыр башында къалаланы биринде болгъанды. Алай бла Юсюпню жанып келгенле аны табалмайдыла. Орта Малкъаргъа кетедиле. Ала кетгенлей, Юсюп юйюне къайтады да, кийинип, сауут-сабасын да алып, жолгъа чыгъады. Аны биргесине къарындашы Хусей, Бёзюланы Къумукъ, Зейит, Тюменланы Ортабай тебирейдиле.

Юсюпню табалмагъанларындан сора, тюнгюлюп къалмай, Зылгыгъа къайтадыла, артха айлана туруп, Носту улуну бир къауум жууукъ адамларын тутуп, биргелерине тебиретедиле. Аланы санында Бийланы Тотурбекни, Юсюпню атасы Батырбекни, тукъум къарындашлары Окъупну, Эшеуну, Кючюкланы Шабазны, Тогъузаланы Оразайны, Юсюпню ана эгечи Салихатны, Ностуланы Омар бла Махаметни, Юсюпню ёге анасын да. Не акъыл этдиле эселе да, тишируулары Зылгы кёпюрюнден артха къайтардыла. Бирси тутханларын а алларына салып, энишге кетдиле. Была Чирик Кёлге жетгенлеринде, Мисирланы Жамал ызларындан барып, Даутоков-Серебряков бла сёлешип, тутмакъланы эркин этдиреди.

...Юсюп элден бир къауум нёгери бла кетгенин эшитип, белек жаш аланы ызларындан тебирейдиле. Ол санда Асанланы Хажимурат, Шыйых, Оракъланы Салих бла Тахир, Нёгерланы Осман, Батчаланы Къонакъ, Насталаны Амуш, Биттиуланы Хажи, Токумаланы Къаншау бла Хажибий, Баллиланы Хажимурат, Сарбашланы Асланукъа, Къазакъланы Жюнюс, Къарчаланы Хасим, Ёзденланы Мусса, Османланы Магомет-Темирбаш дагъыда башхала. Былагъа жолда Рахайланы Зулкъарний, Чеченланы Къаншау, Черкесланы Маштай, Зокъбаланы Хасан, Сабанчыланы Шохай нёгер боладыла. Жашла, Нальчикге кирмей, тышы бла айланып, Кёнделен аягъына жыйышадыла. Алайда кёп адамлары бла былагъа Мусукаланы Ахмат бла Искендирланы Ибрагим къошуладыла. Уллу кюч болуп, сауут-сабалары да жетишип, Ахмат бла Юсюп таматагъа айырылып, Нальчикге атланадыла. Алайда акъ аскерле уллу къаршылыкъ кёргюзталмай, Нальчикни эркин этедиле. Бу урушха къабартылы полк да къатышып, Нальчикни алай азатлайдыла.

Андан сора уа Юсюпню къаууму, Асанланы Хажимуратны ко-

мандирге айырып, Малкъаргъа жыйышадыла. Алагъа Черек аузну халкъы жарыкъ тюбеп, малла союп, къурманлыкъла да этедиле. Эки-юч кюнден ол аскерчи жашны къаууму Нальчикге къайтады. Алай анда кёп тынчайыргъа тюшмейди. Святой Крестде акъ аскерле онглу болуп, ол келишлери бла Нальчикни да къолгъа этедиле. Андан сора малкъар аузлада партизан отрядла къураладыла. Алай тау аузла аны бла тынчаймайдыла. Бирлерин дюгерге болушлукъгъа, бирси къауумун Кизляргъа Османланы Магометни-Темирбашны командирлиги бла ашырадыла. Дюгерге баргъанлагъа Асан улу командирлик этеди. Малкъар аузунда къалгъанлары уа Нёгерланы Хажибийни айырдыла таматагъа. Болсада акъ аскерчиле Къабарты-Малкъарны жангыдан къолгъа этедиле.

Партизан бёлумлеге бла жаш эр кишилеге тынчайыр заман жокъ эди. Сабийле бугъумуч ойнагъаннга ушаш, бир ары, бир бери ёте. Нальчикни да тынчлыгъы кетип эди, анда жашагъанланы уа – бю-тюнда.

Арлакъландан бери айтыла келген болумланы кёбюреги Тогъуза улу Абдулланы жазмаларында бардыла, ол аз сёзлю, ангылаулу къарт-ха Бабугентде мен бир-эки тюбеп къалмагъанма.

* * *

Носту улу ышангылы нёгерлери бла Къабарты-Малкъарны тё-регинде жашагъанлагъа Октябрь революция къара халкъ кюсеген тенглик жашауну орнатырыгъыны юсюнден толу болмагъан хапар-ла айта айланган кюнде керти хапар келеди, эшитиледи – Улуу Октябрьни айтхылыкъ хорламы халкъны бир кибик къууандырады. Къабарты бла Малкъарда контрреволюционерлени бирикдирген оноучусу Чежокъ улу эди. Ностулары Юсюп, Къарашаев Хажумар, Бетал Калмыков, Ахохов Тембот, Энейланы Магомет башчылары болуп, Нальчикни контрреволюционерлеринден тазаларгъа, азатлар-гъа деп, болжалгъа салынмазлыкъ оноу этедиле. Къабартылыла бла малкъарлыла бирге жыйылып, уллу кюч болуп, Нальчикге киредиле. Айтханларыча, Чежокъ улуну бу жолгъа дери быллай бирикген ча-быууллукъ кёрмеген аскерчилери айланган жанларына къачадыла. Нальчик азатланады.

1918 жылда тау аузланы халкълары биригип, кеслерини ышан-нгылы адамларына санап, миллетни атындан толу келечиге тергеп, Ностулары Юсюпню Терк областны 2-чи съездине ашырадыла. Юсюп ол съездни ишине бек тири къатышады. Жерлени бла жер чек-лени тохташдырыучу къауумну таматасына айырылады.

Совет властыны Къабарты-Малкъарда орналгъан къууанчына, аны къуралыууна атап, сёлешгенлени барына да эс буруп тынгылай эдиле. Юсюпню оюмлу сёзлери жюреклеге жауча жагъыла эдиле аллай сёлешуу бла аллай жыйылыуу кёрмегенлеге.

– Жолдашла, алыкъа контрреволюционерле тюнгюлюп, хорла-

нып кьалгъан сунмагъыз. Тау бийле бла байла кеслери жюрютген байлыкъларын, аз хакъ берип жекген адамларын, бу жангы орнала тургъан властада табалмазларын асыры бек ангылагъанларындан, ол жашауларын къайтарыр ючюн, къаллай амал да этип, къаллай ачы ишледен да артха турлукъ сунмагъыз. Ала бюгюн, тамбла дегенлей, кюч къарыуларын жыйышдырып, былайлагъа ёшон урмай къоярыкъ туююдюле. Аланы бизни арабызда тынгычылары, тасхачылары болгъанларын да унутмайкъ. Бу келе тургъан жангы жашауну алыкъа биригиз да кёрмегенсиз, мен а ол жашау къаллай буллугъун, къаллай эркинлик тохташдырыллыгъын бир кыйырларын айта кетейим...

Тау ауузланы жахил эм жарлы халкъы Юсюпню хар сёзюне ийнана, ол айтханлай жангы властыны жауларына, тау бийлени жакъчыларыны сёзлерине бла чакъырыуларына эс бёлмезге сёз береди кыйсы ауузда да Юсюпге. Носту улуну бек уллу къурау хунери болуп, къаты къармашхан эди халкъына, жангы жашау ючюн кюрешге. Юсюпню алдаусуз керти нёгери Эней улу Магомет эди. Ол да таза жюреги, ачыкъ ниети бла халкъгъа къайгъыра, жарсый да, къууана да билген бир асыл жаш, аны жыл санында аз тюбегенди аллай акъыллы эм сабыр кылыкълы адам. Бу эки жашыбызгъа болушханла къайсы тау ауузда да бар эдиле. Аланы бир къаууму – Асанланы Хажимурат, Улбашланы Келлет, Токълуланы Къаншау, Батчаланы Къонакъ, Искендирланы Ибрахим, Мусукаланы Ахмат дагъыда башхала. Была жангы властыны, жангы жашауну къурай эм орната айланган заманда, Деникинни акъ аскери да жукълап турмагъаны ачыкъ кёрюнеди.

* * *

1919 жылда Деникинни тонаучу аскерлери Даутоков-Серебряковну башчылыгъында къабарты элlege жайыладыла. Анда ала эл сайын кызыл аскерчилеге болушханланы сурап, излеп, аланы кимин асмакъгъа асып, кимин илишаннга салып, кёплени жойгъандыла.

Ол къатыш-бушукъ заманлада Носту улу эки жигит партизанны Нальчикде тасхагъа жибереди. Аланы тутдурургъа тилчиле табылып, экисин да кьолгъа тюшюреди. Ала уа Токумаланы Къаншау бла Оракъланы Тахир эдиле. Алагъа соруу этген Даутоков-Серебряков жууапларына бюсюремей, ийнанмай, туюдюрюп, ырахын этдиреди. Ол соргъан соруулагъа экиси да тап жууап бергенлеринден сора уа, асмакъгъа асадыла.

Андан сора Серебряковну аскери тау ауузлагъа ёшон урады. Партизанла юч айгъа жанлагъан заманны ичинде аланы Сукан ауузуна бла Малкъар тарына жибермей тыядыла. Малкъар тарына киралмагъанларындан сора уа, биягъы тау бийлени жол башчылары бла Ынцыттыгъа тюшюп, андан а Догуатха ётюп, алайдан Алмалыгъа барып, Сукан тары бла Малкъаргъа тебирейдиле. Малкъар тары бла киралмасала Сукан тары бла Малкъаргъа кирликлерин партизан отрядны ол кезиуде командири Нёгер улу Юсюп Жанкишиланы

Хутайны- Исмаилны таматагъа айырып, Сукан тарын сакълатыргъа жыйырмадан атлап адамын салып, кече-кюн да сакълагъанлай турадыла.

Жанкиши улу къая башларына ташланы бир отуз жерге жыйдыргъан эди. Бир заманда серебряковчула – жюзден артыкъ атлы, ата юйлерине келгенча, жукъ да сезмей келе эдиле. Энди ташла аланы аман сагъатлы этерге деген кезиуде таш тёбелени оядыла, сёз айтмай. Алайда ол кюн окъсуз, урушсуз болунган халны кёрмеген ийнанмазча эди. Ол «таш окъла» кёп ат бла адамны ёлтюрюп, кимин а жаралы этедиле, сау къалгъанлары уа, артха къарамай, бурулуп къачдыла.

Алайтын Малкъаргъа баралмазларын билгенден сора Жанхотланькъыла Жалпакъгъа элтген эдиле. Жалпакъгъа баргъан къауум, андан атып, тау ауузну таматасын – Нёгерланы Хажибекирни ёлтюргенден сора, Малкъаргъа алай ычхынадыла. Ала Малкъаргъа киргенлей, Даутоков-Серебряков, аскерини кёбюн биргесине алып, алгъын иги шуёхлукъ жюрютюп тургъан Асанланы Хажимуратны эли Мухолгъа барып тохташады. Аскерини къалгъанларын а Огъары Малкъаргъа ашырады.

* * *

Даутоков-Серебряков Асан улу Хажимурат бла 1904-1905 жыллада Япон-орус урушда танышханды. Ала бирге иги таныш-шуёх да боладыла. Ала инсан урушда да тубешедиле. Серебряков Хажимуратны къарыуна, батырлыгъына, адамлыгъына, тенглигине бек бюсюреп болгъанды. Алай артда ала жашаугъа кёз къарамлары, оюмлары да тюрленнгенин билмей туююл эдиле.

Аланы алларына бийлени, байланы жакъчылары болмаса, киши чыкъмайды. Ол иш акъ аскерчилени чамландырады. Ала, Токумаланы Таусону, Къарабашланы Кичибатырны тутуп, Шаханланы Таукъанны тюп юйюне атып, къалауурла салдырдыла. Халкыны тонаргъа юйреннген акъ аскерчиле арбаз, юй сайын кирип, кеслерине иги затла, багъалы аберилене излей, къой, тауукъ кёрселе да соруусуз тутуп, алып кете эдиле. Атабийланы Гиргокъну жашы Къаракишини арбазына кирип, асырап тургъан иригин алып кетгенлерин кёредиле адамла. Атабий улу да айтылынган эди Япон-орус урушда, андан эки крест бла къайтып, инсан урушха да къатышып келген адам, Даутоков-Серебряковну Япон урушдан бери таный эди. Къаракиши, офицер кийимлерин кийип, иригин алып баргъанланы ызларындан къууулады. (Къаракиши атдан жыгъылып, аягъы бла къолу къыяулу болгъандан, партизаннга чыгъалмагъан эди). Шаханланы уллу арбазларында аскерчилени кёрюп, алагъа жанлагъанлай, Серебряков танып, алагъа жетгинчи, атын айтып сёлешеди. Таууш чыкъгъан жанына къарашдыла. Серебряков, Къаракишини танып, аны таба тебирейди. Саламлашдыла, къучакълашдыла. Орусча хапар сорушдула. Къалгъанла алагъа сейирсинип къарайдыла. Къаракиши нек келгенин

ангылатды.

– Заурбек, мени сюек саулугъум жокъду. Аскерчилеринг юйюме келип, жангыз къююму алып кетгендиле. Санга не уа сизни аскерчилеригизге хаталары жетмеген жарлы юйюрлени аскерчилеринг тонап айланадыла. Тонаучу аскерчиле келгендиле деп, эллиле гузаба эте-диле. Ол ат аны уллудугъу Николай патчах келишген зат туююдю, – дейди Атабий улу.

Даутоков Къаракишиге соруп, ол къойну алгъанла къайры бурулгъанларын билип, ол аскерчилени да, къойну да былайгъа терк келтиригиз деп, тёрт аскерчини жиберди. Сора, Къаракишиге бурулуп:

– Сен Хажимуратны къайда болгъанын билемисе? – деп сорду.

– Заурбек, ротмистр, мени ала бла айлануучу заманым къалгъанды. Эшитгениме кёре, ол нёгерлери бла Дюгерге кетгенин айтхандыла. Мен билген олду. Хажимурат а партизанланы командирлериди.

– Командир болуп, партизан жыйынны жюрютгенин билеме. Мен анга тюберге керек эдим да, андан сорама.

Была быллай хапар айтыша тургъанлай, ол къойну алып кетгенле къойлары бла алайгъа жетедиле. Къаракишини кёрюп, аллына то-букъландыла. Заурбек, алагъа урушуп, къойну жерине къайтарыгъа буюрады.

* * *

Ол кюн Мухол элни аллы тюзде юч асмакъ къурдула. Эллилени алайгъа жыйдыла. Токълуланы Таусону, Къарабашланы Кичибатырны къолларында да бугъоулары бла алайгъа келтирдиле. Дагъыда бир оруслу кишини бла тёрт малкъарлыны да. Ол оруслу киши къарапкъарагъынчы алайдан къача кёрюндю. Ызындан ушкочла бла атып, аны жерге къапладыла. Келтирип, ол ёлюкню да асдыла асмакъгъа. Ызы бла уа Таусону, Кичибатырны асдыла. Ол бирси тутмакълагъа уа чыбыкъ урдурдула. Серебряков, Мухолда ишин тамам этгеннге санап, жыйыны бла Огъары Малкъаргъа кетди.

Къаракиши бла атам туугъан къарындашладан туадыла. Къаракишини башда болумун атамдан эшитгенме. Кеси да Къазахстанда сюргюнде ёлгенди. Асылгъанланы анам да кёрюп тургъанды. Ол кюн алайда болумну анам да айтыучу эди.

Была Огъары Малкъарда да эки асмакъ къурадыла. Таулуланы Бийсолтанны бла Къазақъланы Жюнюсю ол асмакъ къурулгъан таханланы тюплерин тынгылы бегитирге буюрдула. Бийсолтан тохтагъанда да, Жюнюс, тохтамай, кюрешип тургъанды, этген иши сёгюлмез ючюн. Ол заманда ким эсе да: «Жюнюс, не бек кёл салып кюрешесе былагъа», – деп сёлешди. «Кесими асарыкъ эселе да билмейме, Кимни ассала да, бек болсунла деп кюрешеме», – деп жууаплайды.

Алай бла асмакъгъа асыллыкъланы эллиле билгинчи, къолла-

рына темир бугъоула салдыла эм тегереклерин кьуршалап, ортагъа алдыла. Ала Бийсолтан бла Жюнюс болуп чыкъдыла. Жюнюс эллилеге жакъчы болуп селешген адам болады. Бийсолтан а тау ауузда бек кьарыулугъа саналгъан, Асанланы Хажимуратны бла Хозаланы Кыныны антлы шуёхлары, ышангылы негерлери эди, кеси да алача амаллы. Экиси да Сукан тарын сакълагъан партизанлада эдиле. Элден хапар билип кьайтыргъа Хутай жибергенди быланы. Келе келип, Сауту элни жанында кьалауурлагъа неда адам келсе деп, ингир кьарангыда элден узакъ болмагъан батыулада бугъунуп тургъан акъ аскерчи кьалауурлагъа тюбеп кьаладыла, сауутлары бла. Жюнюсю – экиси, Бийсолтанны да тёртюсю, басынып, кьолларын байлап, алларына сюрюп кетедиле. Ма бюгюн а, эриу эм жазыкъсыныу болмай, асмакъгъа асдыла. Бийсолтанны боюнуна асмакъ жипни кийиргенлей, ол минип тургъан шинтикни асычу аягъы бла уруп чартлатханлай, асмакъ жип юзюлюп, Бийсолтан жерде узунланды. Асычула аны ёрге сюеп, асмакъ таба элтип, Бийсолтанны миндирирге шинтик да салдыла. Кьарчаланы Жикирия алайда тиширыулары жиягъан ауазларындан уллуракъ кычырып, асмакъланы оночулары эшитирча:

– Экинчи асаргъа эркин туююлсюз. Ол борчундан бошагъанды. Бир асдыгъыз – ол тамамды! – деп кычырды.

Алайда кычыргъанны ким болгъанын Мысакаланы жакъчылары Ортабайгъа сорду ротмистр. Ол ким болгъанын айтды. Жикирияны эки аскерчи асмакъла тюбуне келтирдиле. Бийсолтанны экинчи кере да асдыла, жибин эки кьаты этип. Жикириягъа уа асмакъны тюбюнде элли чыбыкъ урдула. Башха селешгенле, жиягъанлагъа эс бургъан болмады.

Алай бла башкес ротмистр Малкьардан дертин алып, бир ыйыкъ тенгли туруп, эллилени тонап, жиятып, артха ызына кетди. Мысакаланы Хажимырзаны шапасы да эллиледен кьоркьуп, ол да ала бла кьуруду.

* * *

Ротмистр Даутоков Нальчикге жыйышханындан сора да, Носту улуну кьайдагъысын билдирген адамгъа уллу нохтабау берирге айтып, Малкьарда тынгычыла тохташдырды. Ол Малкьарда тургъан кюнлеринде Юсюпню ахлуларына тынчлыкъ бермегенди. Ностулары Хусейни уа Нальчикде тюрмеде беклетди. Бирси кьарындашларын – Ахмат бла Абдуллахны уа табалмадыла. Юсюпню бек кичи кьарындашы Жагъафарны да башкес аскерчиле ёлтюрдюле, – 12-жыллыкъ жашны. Кьарт аталары Батийни уа, эфендилиги ючюн кьойгъан болур эдиле ансы, бу жол анга тиймедиле.

1920 жыл башланады деген кюнледе 11-чи кызыл армия акъ аскерлени ууата, алгъа барыуларын башлагъан эди. Север Кавказны азатлай, март айны ахырына Юсюп бла бирси белгили революцияны

оноучулары, жууаплы адамлары Святой Крестге, ызы бла уа Бештаугъа жыйышадыла, аскер кючлери бла.

Акъ аскерчиле толусунлай ууатылып, Кавказ эркин болгъандан сора, Носту улу Нальчикге къайтады. Келгенлей окъуна жангы жашауда болжалгъа салынмазлыкъ ишлени къолгъа къаты алып, къуратып башлайды. Къалайгъа барса да, адамла аны тегерегинден алып, къуршалап, ангыламагъанларын соруп, Юсюпден уллу ангылаулукъ бла жылыу да табадыла.

«Они боролись за власть советов в Кабардино-Балкарии» деген китапда (1967 жыл, Нальчик) айтылгъан шартлагъа эс бургъан адам революциядан сора Ностуланы Батийни жашы Юсюп къаллай къуллукълада ишлей келгенинден толу хапар аллыкъды. Башда белгилегенибизча, 1918 жылда февраль айда Терк областъны халкъларыны экинчи съездини делегатына айырылгъан кюнден башланнганды Юсюпню партия-къырал ишге жолу. Съезд Пятигорскеде болгъанды. Ол заманда Носту улу съездни ишине тири къатышханды, сёзю, акъылы, билими болгъанын жыйылгъанлагъа алай ангылатханды, атлары халкъгъа кенг белгили адамла окъуна андан оноу излерге хазыр эдиле.

Съездни жерчилик жаны бла секциясына членнге, артда уа Терк область халкъ Советни къауумуна айырылгъаны да бошдан туююл эди. Ностуланы Юсюп халкъланы Къабартыда бла Малкъарда Совет власть тохташханы бла байламлы бардырылгъан съездлерине да къатышханды. 1918 жылда ноябрь айда Терк областъны халкъларыны Владикавказда бардырылгъан V съездлерини делегаты болгъанын а ёлюп кетгинчи унутмагъанды. Съездни ишин Г.К. Ордженикидзе бардыргъанды. Таулу халкъланы коммунист фракциялары да ол съездде къуралады. Ары дери фракция адамла къайсы классдан болгъанына кёре къуралгъанды, мында уа халкъланы къайсы миллетден болгъанлары эсге алыннганды.

1918 жылда 1-чи декабрьде таулуланы – коммунистлени биркген жыйылыулары бардырылгъанда, таулуланы – малкъар халкъны атындан аны ишине Ностуланы Юсюп къатышхан эди. Ол анда сёлешип, таулу халкъланы коммунистлерини бирикген къауумларыны ишлери, кюрешлери жанлы болгъанын ачыгъындан айтып, жыйылгъанланы Совет власть ючюн къаты кюрешге чакъырады. Аны ийнаныулу сёзю анда болгъан хар инсаннга къуш-къанат бередиди.

От жюрекли большевик Ностуланы Юсюп, бешинчи съездден Нальчикге къайтхандан сора, биягъы малкъар элlege атланады. Ол, бир элден экинчисине бара, уллу ангылатыу иш бардырады. Юсюп бла Энейланы Магомет кёп элдеде бирге боладыла, жыйылыулада – сходлада кезиу-кезиу сёлешип, бир акъылны айтадыла.

Аллай тюбешуледен сора малкъар халкъдан къуралгъан полк (анда 1500 атлы болгъанды) Нальчикге келеди. Ол полкну къураргъа Энейланы Магомет бла Ностуланы Юсюп уллу къыйын саладыла. Алагъа Асанланы Хажимурат, Улбашланы Келлет, Искендириланы Иб-

рагим, Мусукаланы Ахмат да иги болушадыла.

Жарсыугъа, 1919 жылда 25-чи январьда акъ аскерчиле Нальчикни кьолгъа этедиле. Ностулану Юсюп 11-чи аскерни кьауумунда Астраханьга кетеди. Деникинчиле саулай Кьабартыны иелейдиле, андан а Малкьаргъа ёшюн урадыла. Партизанла Асанланы Хажимуратны башчылыгында башкеслеге кьажау кюрешедиле. Башда белгилегенибизча, карательный отряд – командири ротмистр Даутоков-Серебряков Малкьарда, Кьабартыда да халкьлагъа зарауатлыкъ жетдирир, кьан тегер ючюн кьоймагъанды. Деникинчиле Ностулану Юсюпню кьайдагысын билдирген адамгъа уллу саугъа берликлерин да ангылатадыла халкьгъа.

Юсюб' а Астраханьда, 11-чи аскерни кьауумунда большевикле бла бирге ангылагъу иш бардырады, кьаты сермешлеге да кьатышады. 1920 жылны ал кезиуонде уа 11-чи аскер Шимал Кавказны деникинчиледен эркин эте башлайды. Ол жыл март айны ахырында Юсюп, аскерни бирси адамлары да Святой Крестге, андан сора уа Пятигорскге келедиле. Март айны ахырына Шимал Кавказ деникинчиледен толусунлай большевиклени кьолуна тюшеди.

Хапарда, сезде, ким кьалай айтса да, малкьар халкьда Юсюп чууакъ кюн кьалай ачыкъ эсе да, халкьы ючюн кьайгырып башлагъан бек биринчиледен эди. Юсюп Зылгыда Заниколары бла Бийларыча жашаялмагъан эллилерине, 12-13-жыллыгында окъуна эс бёлген жаш тёлуден биринчиси эди малкьар ауузунда. Ол, аллай тенгсизликни кётюралмай, Россиягъа кетип, кьоншу танышларына жашлай кетгенин айтханбыз. Россияны ишчи эм кьара халкьы зулмулукъгъа кьажау кьалай кьозгьалгъанларын кёзю бла кёрюп, алагъа нёгерлик этип тургъанды. Ол хапарны Малкьар ауузуна биринчи болуп ол кийиргенди.

Юсюпню экинчи кьарындашы, ангылаулу, билимли, Ахмат Чегем районну комсомолларыны таматасы болуп тургъанды. Ишин алгъа бардыргъан жашны Нальчикге кёчюредиле. Анда да Нальчик округну комсомолчуларыны таматасы болуп ишлейди. Алайда бираздан Москвадан буйрукъ келип, башда айтханымча, комсомолну Кьарачай-Черкес обкомну секретарыны кьуллугъуна саладыла. Ишине керти берилген эсли жашны 1935 жылда, кьарындашы Юсюпнюча, ажымлы жоядыла. Ючюнчю кьарындашлары Мухаммат Зылгыда эл Советни председатели болуп ишлей эди. 1938 жыл Хусейни тутханларындан сора Мухамматны да тутуп ашырадыла. Ол да, кьайтмай, анда ёлгенди. Бу уллу юйюрге алты кьарындаш бла эки эгеч болгъаны жазылгъанды. Энди бу белгиле алты жашдан жаланда Абдуллах кьалады.

Абдуллахны уа, Хусейни болушлугъу да тийген болур, жарагъан кьумалы атлары, алагъа кёре жылкылары да болады Батырбекни юйюрюнде. Революция хорлап Совет кьырал орналгъандан сора, кьарындашла биригип ол жылкыларын кьыралгъа бередиле. Абдуллахны ол жылкы сюрюуге таматагъа саладыла. Ол Тёбен Малкьарны

(Зылгыны) мюлкюнден башха кыш да отлауу болган жерлеге кёчюре, жылкыны санын кёбейтеди. Жангы орналган кыралда ахшы кумалы атла керек эдиле да ол жыллада атлы аскерчилеге. Ишини хайырлыгы кёзге кёрюнюп, 1934 жыл Къабарты-Малкъар АССР-ни Ленинни ордени бла саугъалагъанда, Абдуллах да Москвагъа чакъырылып, аны да Ленинни ордени бла саугъалайдыла. Ёлетден къалганлай, алты къарындашдан бир – Абдуллах къалган эди да, Хусейни тутханда, Абдуллахны да тутарыкъ болур эдиле, Ленинни ордени бек сыйлыгъа саналгъаны ючюн, аны хурмети бла къалган эди.

1920 жылда июль айда Ностуланы Юсюп Нальчик округну революция комитетине членнге, ол жылны ахыр аласында уа, Нальчик округну толтуруучу комитетини саулукъ сакълау бёлюмюню таматасына салынады. Тау халкъланы республикасы къралгъандан сора – 1922 жылны ал кезиуюнде Ностуланы Юсюпню Владикавказгъа чакъырып, ол республиканы Ич ишлерини халкъ комиссарыны экинчиси этедиле. Анда Юсюпге кёп кыйынлыкъ кётюрюрге, кёп чырмаулагъа тюберге да тюшеди. Алай таулу большевик аланы барысын да хорлайды, Къызыл Аскерге жаны-къаны бла күүлукъ этеди.

1922 жылда май айны аллында Ностуланы Юсюп кърал жумуш бла Нальчикге келеди. Совет властыны жаулары, кеслерини мурдарлыкъ ишлерин этер жолну излеп, 1922 жылда 7-чи майда Ностуланы Юсюпню жоядыла.

Болсада Юсюп халкъны эсинде бюгюн-бюгече да бар миллетлени баш эркинликлери ючюн жигер кюрешчича, таза ниетли, от жүреккли адамча сакъланады.

АТАБИЙЛАНЫ Магомед

Тюзлюкню кючюне ийнана

Уянланы Оюс, малкъарлы поэт, 27 декабрьда 1939 жылда Шыккы элде туугъанды. Кёчгюнчюлюк жыллары Къыргъызстанда ётгендиле. Анда ол жети классны бошагъанды. 1958 жылда туугъан жерине къайтады, ол жыл окъуна Нальчик педагогика училищеге окъургъа киреди. Аны бошагъандан сора КъМКъУ-ну филология факультетинде окъуйду. Окъуу жылларында окъуна Оюс жазыу ишге тартынады. Ол «Коммунизмге жол», «Заря коммунизма» деген газетлени корреспонденти болуп ишлейди. 1963 жылдан башлап 2003 жылгъа дери малкъар тил бла литератураны устазы болуп Кичмалка элни орта школунда ишлейди.

1991 жылда Уянланы Оюс РФ-ни жазыучуларыны биригиуюню члени болады. Аны чыгъармачылыкъ иши алтмышынчы жыллада башланады. Оюсню биринчи назмулары – «Кечеги жолда», «Туугъан элим», «Ата журтума» - «Шуёхлукъ» альманахта (1963) басмаланадыла. Бюгюнлюкте Оюсню чыгъармачылыкъ хазнасы бир къауум назму жыйымдыкъдан къуралады: «Таулары башлары» (1978), «Бызынгы тартыула» (1985), «Чал жсауун» (1991), «Шайтан жел» (1998), «Жер - алам инжиси» (2003). Назмуладан тышында къаламын поэт баллада («Кёрге кирген кюн»), «Кюн тууушла», «Жулдузлу кечеле», «Эсгере Кязимни, Къайсынны»), поэма («Даучума», «Тюзлюкню кючюне ийнана», «Сууукъ жай»), хапар («Къысыр ийнек», «Ёр нартох», «Багъыр таз») жанрлада да сынаиды. Уян улуну чыгъармачылыгыны бир кесегин сабийлеге аталгъан назмула («Ахматчыккъгъа жырчыкъла» деген цикл), жомакъла («Шайтан жел», «Жолоучула») къурайдыла

Оюс атасы Хасан, анасы Назий бла.

Уяланы Оюс ашыгып жазган назмучулудан туйюлдо: аны чыгармачылык атламлары сабырдыла, оюмлудула. Ол себепден аны лирикасы сагышлыды. Назмучу сайлаган жол кыланчлыды, жо-лоучу жыгыла, кьоба, арий-солуй, «бийик ауушха», «дуния кюнюн бийикликге жетип керюрге» итинеди. Лирика жигитни жолу ёрдо, чыр-мыкылыды. Быллай жашау болум а кёп соруула туудурады:

Жангы журтха мурдор ташла

Менми кьазмадым?

Жаз башында сабан сюре,

Менми азмадым?

Кенг дуруну узун тутуп,

Менми бармадым?

Исси кюнде гебен кьалап

Менми талмадым?...

Шош олтуруп, назму жаза

Азмы терледим?

Ма ол халда жашау жолгьа

Атны жерледим

(«Жашау жолгьа»)

Назмучу, кеси салган соруулагьа жууапла кьатлай, озган жашауу кёп бетли болгьанын ачыкьалайды.

Биринчи китабыны ал назмусунда окьуна Уян улу насыпны юсюнден сагышланады. Ол ангыламны юсю бла тууган жерине суй-меклигин айтады. Аны ангылауунда, насып да, тууган жер да, мамыр жашау да бирдиле :

Зурнукла, бирден кьанат силдей,

Келселе, жаз жылыуун излей,

Ана кьолуча сылай тер бетими,

Хычыуун эте аязы жерими,

Кёре эсем кёксюл жайланы,

Кюзден саргьалган будайланы,

Чагьа эсе алма терек, агьарып,

Бише эсе, жемишлери саргьалып,...

(«Мен излеген насып»)

Тууган жерини кюн жылыуу анга «сабийликде анамы кьоюнунда ана жылыуу» бла тенгдиле: ол эки сезим да (журтуна суймеклик да, анасына суймеклик да) бирча жерни аладыла назмучуну жюрегинде.

Оюсну чыгармаларында лирика жигитни бирде кьууанч сезим алады, бирде мудахлыкь. «Эки сезим» деген назмуда ол, бир жанындан, «кьайгысыз танглагьа», «кюнню жарыкь тийгенине», «сабийни тилленгенине», «кёк жайлыкьлы танглагьа», «хоншуму той этгенине» кьууанады. Алай аны тынгысыз этген, жашауну жарыкь бетин мутхузландыргьан, бушуулукьдан толтургьан болумла да жарсытадыла:

«терекден сыннган бутакъ да», «жауунсуз саргьалгъан къаудан да», «тёшекде ауругъан ана да», «чууакъ кёкню къара булут басханы да», «жангы къабыргъа топуракъ кюрегени да». Къууанчны бла бушууну кезиулю болгъанын ангылай, ол кесин мудакхлыкъгъа хорлатмайды, жашау жолуну сагъышын эте, жарыкълыкъгъа итинеди. Ол кесини баш борчун халкъына къулланыуда кёреді:

*Игиликге къулду ишинг сени,
Тирменинг хар кимге да тарта унну,
Ариу болурун сюе кюнлени,
Сюе кече айны чыгъарын улду!
(Ёмюрню, къадарны, къышны, жайны...)*

«Малкъарлы поэтни назмуларыны баш магъанасы, ниети да миллетини къадар жолу бла ажашмай байланыпды. Оюсну хар назмусу – аланы асламысы Малкъаргъа жораланады: аны жарсыуу, аны байрамлары жүрекден чыкъгъан тагыларын дайым да байыкъдыргъанлай турады – жерде-кёкде жулдузу да – туугъан жериди. Ол да сейир туююлдо: биз ауругъан аруу къыйып келгенди назмучуну жүрек тамырларын, жарлы халкъыны ажымлы дунясы къарангы этдиргенди аны къарамын», – деп жазады Мотталаны Светлана «Ол излеген насып» деген статьясында. Миллетине аталгъан назмуларында аны кёчгюнчюлюк бла байламлы бушуулу къадары суратланады. Ата журтуна кенген термилиую «Тюзлюкню кючюне ийнана» деген поэмасында бютюнда къаты сезиледи:

*О, мени жауум да жашасын,
Чарсдан къарай туугъан элине..
Неди, неди жашау багъасы,
Ата журтха кенген термиле!*

Халкъ сынагъан «азап жолну» терен суратлар муратда назмучу жан салыу, тенгешдириу, ушашдырыу мадарла бла хайырланады, метафоралы сыфатла къурайды.

*Исси жел, сабанны саргьалта,
Къум тюзню ушатды кесине.
Жерни да, къургъакълыкъ сарната,
Жарылгъан ызлары бетинде.*

*Къургъакъ жерни суусабы – жауун
Къалмазын да билгенсе кёкде.
Да этгенсе жерни жарсыуун,
Жыл жатханча, аруун, тёшекде...
(«Тюзлюкню кючюне ийнана»)*

Туугъан жерине къайтып, тансыкълыкъ суусаплыгъын къандыргъанлыкъгъа, Оюсну жүреги мудак сагъышладан азатланмайды. Къадар онг кёзден къарагъанда да, аны жүреги тынгысызды. Нек дегенде, аны туугъан Холамында «юй хунала жерге батылып, // юслерин а габу

басып», «билинмейди орам, арбаз, эшитилмейди адам ауаз». Болсада ёз жеринден багъалы бир зат жокъду. Ол себепден бу тизгинле тууадыла:

*Кёз къаматхан алтыннга бермем
Атам сюрген къап-къара жерни,
Ата журтдан кенгде излемем
Кюню жарыкъ, балы кёп жерни
(«Бир къауумлагъа»)*

«Даучума» деген поэмасында Оюс халкъына этилген артыкълыкъ ючюн терсликleri болгъанлагъа дау салады. Биринчи тизгинледе окъуна ол соруу этеди:

*«Ким кётюрдю, мен сорама, -
Манга тийген ылытхынны?»*

*Нек оюлду, нек оюлду,
Байтамал эди да хунам?*

Заман аны жапсара эсе да, жүрек жарсыуу селеймейди, терен жарасы тартылмайды. «Ёз жеримде сюелсем да, Кюе тургъан турукълайма», - дейди ол. Былайда Оюсну лирикасыны бир шарты кёзге илинеди – «менсиликни» алгъа чыгъарыу» (Толгъурланы 3.).

*Мен сорлукъма, сорлукъма,
Мен сурайма, кёп сурайма...*

Болсада, поэт табийгъат окуяланы кери этмейди. «Даучума» деген поэмасында ол огъурсуз жел тамырлары бла суууруп алгъан терекни юсюнден хапарлайды. Аны сыфатыны юсю бла ол миллетини ажымлы къадарын суратларгъа итинеди:

*Тамырланды жарлы терек,
Чакъгъанды да жарты-къурту,
Азайдыла жемешлери,
Жарашмайын жангы журту...*

*Терек къыйналып орналды,
Жара жаба ол болумда.
Къууандырды сары кюзде
Бишген алмасы къолумда...*

«Даучума», «Тюзлюкню кючюне ийнана» деген поэмаларында назмучу кесини жарсыуун, сезимлерин лирика жигитни къылыгъына сингдиреди. Бу эки чыгъарма магъана, суратлау, ниет жаны бла да жууукъдула: биринчиде халкъ сынагъан зорлукъ болгъан ишча белгилене эсе, экинчиде уа ол ажымлы болум туудургъан сезимле теренирек ачыкъланадыла. Кёчгюнчюлюкге аталгъан чыгъармаларында автор къулагъы бла эшитген, кёзю бла кёрген жашау болумланы юслеринден айтады. Юлгюге «Сууукъ жел» деген поэмасын (бу чыгъармасында Оюс Орта Азияда анасыны эгечи Саниятны жашлай ажымлы жоюл-

гъаныны юсюнден хапарлайды), «Къысыр ийнек» (орус тилге бу хапар «Деревянные кресты» деген ат бла кёчюрюлгенди, кеси да «Здравствуй, незнакомый» деген ат бла басмаланган малкъар прозаны антологиясына киргенди (2009 ж.)), «Ёре нартюх», «Багъыр таз» деген хапарларын келтирирге боллукъду.

Оюсну назмуларын окъуй, дагъыда бир шартны эслемезге жарамаз. Ол асламысында суймекликни юсюнден жазады: бу сезим аны жюрегинде не жерни алгъанын, жашауунда къаллай магъана тутханын жашырмайды. Суймекликни тузагъына тюшген лирика жигитни халы терк-терк тюрленеди: бирде ол ачыуланады, бирде къууанады, бирде сокъуранады, бирде ёхтемленеди:

*Сен танг жарыгъым, кёк кёжюрчюнюм,
Къызгъанмай кёйса къадарым.
Кече къууанчым, сен жарыкъ кюнюм,
Жашаугъа ёхтем къарамым
(«Ашыкъмай келген тилегим»)*

Бирде уа жууапсыз суймекликни къурманы болады лирика жигит. «Жюреги сынагъан жарсыуун» айта, «жылытмагъан айны жарыгъы», «жылыгу бермей жанган жулдузла» бла тенглешидиреди ол тиширыуну жюрек сууукълугъун.

Оюс суймеклик сезимни тюрлю-тюрлю шартларын белгилейди. Аны ангылауунда суймеклик мудах жырчады, жарыкъ кюйчады, ашыкъмай келген тилекчады.

Жаралыды лирика жигитни жюреги, тынгысызды аны халы: ол «жюрек негерин излейди», бирде суйгенин терслейди, бирде аны артха чакъырады, алдагъаны ючюн кечерге да хазырды («Кечер эдим, отсуз юйюмю жылытсанг, // Туманнга, киршиге суйюп къаратсанг...»). Жашауда кёп къыйнлыклагъа бойсундурмагъан эсе да кесин, суймекликге уа хорлатханын букъдурмайды.

*Уруп кёрдю къыяма жели,
Анга да сыр бурмай, къарадым
Ах, суймеклик, жангыз да сени,
Неден да кючлюге санадым...*

*Къуршалап, къучакъладым жерни,
Аладан да эригип эндим.
Ах, суймеклик, жангыз да сени,
Алында къызара эридим
(«Жерде нени да хорладым,
Суймекликге уа – хорлатдым»)*

Ол жашау негерин тас этген, болсада «иги умутну юзмей» баргъан жангыз жолоучуду.

Хар назмучуну да «поэзиясыны илишан энчиликлерин ангылатхан сыфаты» (Толгъурланы 3.) болады. Сёз ючюн, Къулийланы Къайсынны жаралы ташы, Зумакъулланы Танзиляны къаяда гюлю, Отарланы Керимни зурнуқлары, жоллары, Ёлмезланы Мурадинни къара сабаны, Табакъсойланы Мухтарны чарсы эм дагъыда башхала. Бу белгиленген сёзлени, сёз тутушланы метафоралы кючлери барды. Ала авторну чыгъармачылыгыны, къадарыны белгилерича бериледи. Хар аллай сыфат да суратлау-эстетика магъанадан тышында социально-саясат, социально-жамауат магъаналаны да тутады. Уяланы Оюсну назмуларында аллай сыфатладан бири булутду. «Жилягъан булутум» деген назмусунда булут – халкъ сынагъан къыйынлыкъны шагъатыды, тынгысызлыкъны белгисиди.

*Жерими ол кюнде сен кёрдюнг,
Сабий тас болгъан бешиклей,
Жауунлу къанатынгы кердинг,
Элекден сюзгенча себелей...*

Заманны тюрленнгени бла бирге аны халы да тюрленеди: тарых тюзлюк тохташхандан сора булутну мутхуз сыфаты «жылы жауунлугъа» алышынады:

*Алай энтта чыгъаса, чыгъа,
Сен жылы жауунлу булутум,
Жерни къандырыгъа ашыгъа –
Азап кюн жилягъан булутум.*

Бюгюнлюкде да булутла сакъдыла, тынгысыздыла: адамланы жүрек жарсыулары селеймегенча, ала да къайгъылыдыла:

*Энтта да къайгъылы булутла
Келедиле, булгъана, чулгъана...
Жиляйдыла къая жухунда –
Кёк артиш бла къынгыр чыгъана.
(Къар къатыш жауганды да жауун...)*

Болсада, назмучу тюзлюкню кючюне ийнана жашайды. Ийнаны сезим а адам улуну жашауун узайтады, этген мурагларына жетдиреди, излеген насыбын тапдырады.

**САРБАШЛАНЫ Алёна,
филология илмуланы кандидаты.**

УЯНЛАНЫ Оюс

* * *

Гинасуу төгюлгенча,
Шауданчык жылтырай,
Чилле топ сөгюлгенча
Агъады, кълтырай.

Акъялым бёлюндю:
– Нек ариуду былай?
Ичинде кёрюнеди
Кёп жулдузлу кёк, ай.

Тама тау кёкюрекден,
Кюмюш сюзюлгенча,
Керти таза жүрекден
Назму тизилгенча?

О, эмчеги таулары,
Тазаса, билеме!
Уппа эте жулдузлары,
Шаудандан ичеме.

СОЛУУНУ ДА АЛАМА ЖЕРДЕН

Эрттенлик чыгында чаллыкъны
Силдедим онгундан солуна.
Хау, атам да жашил байлыкъны
Чалгъанды солуй да, сыгъына.

Бешкъарыш чыкъ сууда жуууна,
Чыгъа келген кюнде жылтырай,
Гёзетчи тынгылай жырына,
Кенг, салкын сыртлауда тынгылай.

Тийреде эштиледи жарыкъ
Тауушу, чалгъаны да бир тап.
Уюгъан шошлукъну жырады
Чалгъыны баргъаны шуулдап.

Толкъунлача ёхтем тенгизде,
Бурулуп тюшелле дурула...

Шууулдайды аяз ёзенде,
Къалпагъым болдула булутда.

Уллу иш кёрюнеди кенгден,
Кёрсюнле – ма мени чалгъаным!
Солууну да алама жерден,
Эс табады, солуй, тёрт саным.

Саулукъ бар эсе, иш а неди?!
Тангым атар - жарыкъ, жумушакъ...
Кюз иште кёзге кёрюнеди –
Сабийни къолундагъы бишлакъ...

Сел ура тёбенги аязы,
Сылагъанча къызгъан бетими.
Кёк шинли жашагъанды жазы –
Хычыуун заманы жерими!

НАЗМУЧУ ТЕНГИМЕ

Бол Бахсан тарыны къадысы,
Поэтлени кючлю, къатысы.
«Дауурладан» назмула эшген,
Аланы элlege юлешген.

Мен Шыкъы элини кенгинден –
Кязимни кюн тууш жеринден.
Къадарым – къадарла ачысы,
Билмей болдум эл ууазчысы.

Башхаракъ болса да элибиз,
Бирчады ыстаууат энибиз:
Шошлугъу болмагъан тенгизден –
Тынчлыкъны излеген «телиле»,

Даулашыргъа оюм иш этсенг,
Тирерге кюрешип кёкюрек: –
Минги тау бийикди, – дей эсенг,
Дых тау сюеледи жютюрек!

БИЛМЕЙДИ ЁСДЮРГЕН АНА ДА

Эки жыл аурудум, аурудум,
Излемедим дарман не дары,

Саным сауда азмай къарыуум.
Жолуму кенгинден кёп тары...

Эшитдим жашыртын тырман да:
«Сен жолдан шашханса», – дегенча.
Ол эрир эрттенлик туманча,
Кетген да этер, жетгенича.

Андан къарыусузду кюлгеним,
Бирсиле чегисиз болгъанда:
Кёп жылдагъы шо бир кюйгеним,
Бирсиле суутуп къойгъанда.

Не этгин да аллай эсем мен.
Жангыдан тууаргъа амал жокъ.
Жашауну жоругъу эрттенден –
Бир атылса, жангырмайды окъ.

Бир бири ызындан тизиле
Кечени уюгъан белинде,
Бу илхам, бу назму тизгинле
Тынчлыгъымы эртте бёлдюле.

Бу тюйюлдю тырман, жарсыуум
Тангым белги берген арада.
Фахмуну жарыгъын, жарсыуун
Билмейди ёсдюрген ана да.

КЪАЙТЪЫЛЫМА, ЁКСЮЗ КЪАЙТЪЫЛЫ

Сыртлыкъда кенг дуруну тартып,
Къолларым да берчлилле, ауур.
Мен барама, баш эншге атып,
Арыгъан санларым да – ауур.

Салкъын ура къызгъан бетиме –
Ингирликни кёксюл аязы.
Эштиле, узакъдан эштиле
Ингир ала элни ауазы.

Мамырлы къаугъасы жерими:
Сабий ёнле, ийнек ёкюрген...
Сютден къызгъан ийнек желини,
Кёмюклеп, бир челек берген.

Арыгъан адам, мал да солур,
Кече шошду, ариуду аяз.
Не уллу муратым да толур,
Алай атам юйюне кьоймаз.

Мен солуп, кьарьу, кюч да алып,
Сюелирме кюзно ишинде.
Бусагъатда арыпма, арып,
Олтурама шошлукъ ичинде.

Сагъышлыма, ауур сагъышлы,
Эштилмей мен суююучю ауаз.
Къайгъылыма, ёксюз къайгъылы –
Атамы кюсетеди арбаз.

ЖУЛДУЗЛА АРЫТХАН КЕМИНДЕ

Къайсынга

Танг жарыгъы бирча жарыта,
Бирча жылтырамайды кимни да.
Жашау а айырмай, арыта,
Береди ашны, кийимни да.

Эки ёмюр жашагъанла – бар,
Эки жашау этгенле уа – аз.
Биреуню жюрек жолу да тар,
Биреуню сёзю, кьышы да – жаз...

Айтдынг сёзню – оюму кенгди.
Кязим кеси болгъанды сюдю:
«Сен – менича тели» – дегенди,
Ичире ийнегини сютюн.

Жашау тынчды деп да айтмадынг
Желден бети юйген таулугъа.
Къыйын кюн сауутну атмадынг
Жашамазча артда алмугъа...

Жангыргъанча туугъан жерингде
Жаз башында кырдык чыгъыуу.
Жулдузла жарытхан кеминде
Сууумаз сёзюнгю жылыуу!

ПАРИЙИМЕ

Баш ийип, кьуйругъунгу булгъай,
 Сен чыгъаса мени аллыма.
 Кёзбаулу жойкъулланып угъай,
 Ушамайса ниет къаллыма.

Жарсыуум бийлесе кьойнуму,
 Излемейсе ол кюн ашынгы.
 Жатаса созгъанлай бойнунгу,
 Чуругъума салып башынгы.

Бауурунгу саласа жерге,
 Сезгенча жанымы кьайгъысын,
 Жарсыгъанча мудах нёгерге,
 Сен болсанг да итни баласы!

МЕН КЪАЛЛЫКЪМА

Мен барлыкъма, барлыкъма, барлыкъ –
 Шошлукъда уюгъан элдеде.
 Мен къаллыкъма, къаллыкъма, къаллыкъ –
 Нартла от тиргизген жерледе.

Сууумаз мени от жылыуум:
 Къышланы ол келгенди кёре.
 Къыяма жели да сууурмаз,
 Ёртенле жансала да ёре.

Мен барлыкъма, барлыкъма барлыкъ –
 Ёмюрле ызлагъан жоллада.
 Мен къаллыкъма, къаллыкъма, къаллыкъ –
 Китапда жазылгъан жырлада...

Алай, кёпмю бола эди, кёп
 Биринчи суйгеним бла бирге,
 Айтыргъа мен сёзле да излеп,
 Къызаргъаным ол жай ингирде?

Суймекликден кюйдюм жылыусуз, –
 Кюн кёзюн кюсеген тереклей.
 Бир дуня да болмайды бузсуз...
 Барабыз таукел этгенлей.

Мен жарсыйма, жарсыйма, жарсый –
 Асыры кёп затдан ёнгелей,
 Да жукъум да къачады, къалкъый,
 Элгенеме, тюшле кёргенлей.

Да тазады, таза ниетим,
Къор болайым Ата журтума.
Жаралы ташса сен, миллетим,
Сур сууунда келдинг жуууна.

Ташла жаратылгъанлы жерим,
Къыран къалып, жарылды бирде...
Сен нарат бешигимсе мени,
Юйде, къабырымда да бирге.

Мен кетсем да ёргенсиз къалсын
Кюн бетледе сары къауданы,
Ёмюрде да таркъаймай саркъсын
Ёгюзле къандыргъан шауданы.

Мен кетерме, кетерме, алай,
Тынчлыкъларын бузмай эллени,
Эринип чыккъанда толгъан ай,
Чарс баса таулада кезлени.

Атымы ат аякъ тауушун
Узакъдан бир киши эшталмаз,
Таралып къычырсам да узун,
Къайтыргъа уа амал чыгълалмаз...

Мен къаллыкъма, къаллыкъма, къаллыкъ –
Нартла от тиргизген жерледе,
Мен къаллыкъма, къаллыкъма, къаллыкъ –
Кечелери жылы элледe!

ЧАЛ ЖАУУН

1

Къар къатыш жауады кюз жауун,
Аулакъны башында къаралып,
Шууулдап жауады чал жауун,
Шош мудахлыгъыма къарс къагъып.

Бурдумунгда ала бар кери,
Быллай кюн чач мудахлыгъымы,
Кенг ёзенни эркинди жери,
Анда сингдир бу жарлыгъымы.

Сен элтсенг, жауун а – эритир,
Элпек жаугъан къар юсюн жабар...
Мудахлыкъдан таза да эрип,
Жаныма излейме бир мадар.

Жауа бер, чал жауун, жауа бер,
Кёкню боз булуту эрисин,
Жауунну, кьарны да суйген жер
Туз-дамыча кёрюр экисин.

2

Алай мен да чыгъарма, чыгъар,
Кюннге кёре кийим – юсюмде.
Агъаргъан чачыма тюше кьар,
Жайымы эсгере, кючсуне.

Бёркню атарма, киерме кьалпакъ,
Бийикле сууугъу сынсала.
Буз кьапдан бошайгъынчы аулакъ,
Кюн бетде жанкьозла чыкъсала.

Кьар бурдум менден сууургъан –
Кьыш бузлагъан шош мудахлыгъым,
Эрип кетип сууукъ жууургъан,
Кьайтарма сен, – жүрек тарлыгъын.

Алай башы элхуурда
Кьутулмазса аны сууундан,
Кёмюклеп секире чучхурдан,
Ызын кьойма алгъын жарсыудан.

Кенг кьалпакъны киерме алчи:
Кюнюм, жүрегим да кьызыудан.
Татханымы кёбюсю ачы...
Андан кьол булгъарма ызынгдан.

Сен эриген аулакъда кьалып,
Буз хауасы жетсе ызымдан,
Жүрегим жылыныр, от алып –
Таулу элни таулу кьызындан.

КИМГЕ АЙТЫРМА, КИМГЕ?

Ким да былаймыды, огъесе менмеми,
менмеми жангызда мен:
Саулугъу кетмейин, тынчлыгъы эриген
ой, тынчлыгъы эриген?
Жүрек таплыгъы, неге учунады,
билмейди кимге, кимге?
Бирде кюн булутдан кьалай ычхынады –
ушайды аллай кюннге.

Ким айтсын насыпны кьайдан табалырма
кьалайды жолу, кьалай?
Жолла уа кёпдюле, кьайсын сайларыкьма
быллай сагъышлы кьарай?
Жашауну тангында, жайны аязында
кимни сакъларма, кимни?
Кьууанчым кьачан барыр арбазымда,
билмей кечени, кюнню?
Сууукъ кьолум кьол аязында жылына
ким бла чыгъарма кюннге?
Да бармазча жолда абына, жыгъыла,
кимге ышана, кимге?
Умутну тангында, жайны аязында
кимни сакъларма, кимни?
Кьууанчым кьачан барыр арбазымда,
билмей кечени, кюнню?

ЖИЛЯГЪАН БУЛУТУМ

Бегийланы Абдуллахха

Къыяманы желича ура,
Жамычы кьанатлай кьаралгъан,
Дых тауну башында бурула.
Ызымдан таралып кьарагъан,

Мен кече жукъусуз болгъанда,
Мал вагонда башым чайкъала,
Сен жияй, ырхыла баргъанда
Жарылгъанды Бакъсанукъ къала.

Жерими баууру кьызгъанда,
Кьарала тауланы ташлары,
Кече-кюн иссилик кьыханда, –
Къыт болду эллени ашлары.

Жерими ол кюнде сен кёрдюнг –
Сабий тас болгъан бешиклей!
Жауунлу кьанатынгы кердинг,
Элекден сюзгенча себелей.

Жияуунгу жауун сундула
Керексиз кёллери кенггенле...
Тер басхан итлерим тындыла –
Темир жолгъа улуй келгенле.

Мен кетдим белгисиз жолумда
 Сен жуугъан ташыма термиле.
 Юй къазаным – кьуру кьолумда,
 Барама, къайгъыда эмиле.

Эт бишиучю эркин къазаным
 Кьурмач кьууурулгъан жарылды...
 Не болду? Нек шашды къадарым?!
 Ненча Кюнню кёзю жабылды.

Алай энтда чыкъса, чыгъа,
 Сен жылы жаунлу булутум,
 Жерни къандырыргъа ашыгъа –
 Азап кюн жилигъан булутум!

ХОНШУМУ СЁЗЛЕРИ

Тартаракъ да болуп ингирде,
 Олтуруп арбазда шинтикде,
 Иги кьууум эте кесине,
 Айтады ол юй бийчесине:
 «Ариуум, сен, мени ариуум,
 Ишимде, жырымда – кьарыуум,
 Алдаусуз, сабийле анасы,
 Барды ол а дуня багъасы!»
 Жай кюннге ушады айтханы,
 Халалды оздурмай тартханы.

АШЫРМА УРУШХА

Сен, жангыз эгечим, жарсыма,
 Атаны сурагына къарай.
 Туугъан журтну керти жашыны
 Къадары болгъанына алай.

Уруш отдан жерим кюйгенде,
 Къаяла турукълай болгъанда,
 Жай кюнню бузлата тийгенде,
 Арбазда къайгъыдан толгъанда,

Жерибиз жашнарча хатасыз,
 Кюн жарыкъ кьууанчлы тёгюле,

Кёпле къалгъандыла атасыз,
 Атала тюшледе кёрюне...

Бирде, сен аны сурагына
 Жууукъ бара, жилимай къара.
 Не тапхын керексиз ахтына?
 Сау къалгъан жигитлеге сана!

Къарай аны кетген жолуна,
 Энди этме анга гурушха,
 Жол азыкъ да берип кьолума,
 Сен ашырма мени урушха.

ПАГАНИНИНИ ЫЗЫ БЛА

(Абайланы Солтан-Бекни жашау жолу, кьадары)

Шимал Кавказны алчы закий адамларыны жашаулары, дуня кьарамлары, жамауат эм да философия кесаматлары алыкьына да иги тинтилип, ачыкьланып, бюгоннгю кюннге дери толу белгили туйюлдюле. Аллай адамладан бири, мени какьылыма кёре, XIX ёмюрню белгили музыканты, малкьар халкьны айтхьылы жарыкьландырыучуларындан бири Абайланы Солтан-Бекди.

Абайланы Солтан-Бек Петербург консерваторияда окьугьанды, алай аны бошайлмагьанды – ахча кьолайлыгы жетишмегенден. Солтан-Бек консерваториягьа кире туруп, аны окьуу-макьам фохмусуна «поляклы Паганини», айтхьылы скрипач, Санкт-Петербург консер-

ваторияны профессору Генрик Венявский кьарагьанды. Артда уа таулу музыкачы аны классында окьугьанды. Ара шахардан кьайтып, иги кесек заманны ол Владикавказда (Терк башында) жашагьанды. Бу кезиуде аны жашауунда, ишинде аллай жетишимле, триумфла болгьандыла – музыка чыгьармачылыкьда аллай жетишимле бла не уллу халкь да ёхтемленирге болур эди.

Солтан-Бекни атасы Абайланы Асланбек таубийлени арасында белгили киши эди. Ол жашчыкьлай аманатха берилип, Георгиевск бе-геуоллюкде (аскер тургьан элде – крепость) ёсгенди. 1823 жылда орус аскерлени кавказ линияда аскер башчысы бир кьауум таулу жашха, ол санда Асланбекке да орус окьуугьа окьургьа эркинлик бергенди. 1824 жылда бир ненча таулу нёгери бла Кавказда тау жарымэскадронну лейб-гвардиясында сауут-саба жюрютюучюге жазылып, аскер кьул-лугьун этерге Петербургга жибериледи. Ол анда тёрт жыл турады. Бу кезиуде Петербургга Шимал Кавказны халкьларындан иги кесек жаш «дуня кёрюрге» жиберилгенин айтыргьа тийишлиди. Аланы жыйышдырып, биргелерине баргьан да белгили кьабартылы жарыкьландырыучу Шора Ногмов бла дюгерли поручик Асланбек Магомедович Туганов болгьандыла. Асланбек Туганов артда Дюгерден биринчи болуп, патчах аскерни генерал-майору болургьа жетишген эди. Ол замандагы жазыулагьа кёре, Абайланы Асланбек Шора Ногмов бла да, Асланбек Туганов бла да шагьырей эди. Тийишлисича, тёрт жыл кьуллукь этип

бошагъандан сора да, Абай улу энчи Кавказ аскерде турады, Урушлагъа къатышханы ючюн 1840 жылда св. Аннаны 4-чю даражалы ордени бла да саугъаланады.

1845 жылда Асланбекке биринчи къатыны Суююнчланы Фатиматдан жаш туады, Солтан-Бек. 1846 жылда уа Асланбек аскер къуллукъну къююп, туугъан эли Шкантыгъа къайтады.

Алай бла Солтан-Бек сабийлигинде Шкантыда ёсгенди. 1854 жылда ол Нальчикде тау мектепге окъургъа киреди. Анда жаланда тау бийлени сабийлери окъуй эдиле. Окъургъа жюрюгенле да 25 – 30-дан кёп болмагъанды. Ол кёп болмай къуралгъан мектепде дин окъуула бла бирге татар эм араб тил окъутула эди. Бек иги окъугъанла андан ары Ставропольда гимназиягъа ётюп, окъургъа болгъандыла. 1858 жылда тау мектепни бек иги бошагъанланы, аланы арасында Абай улун да ары жибердиле. Ол гимназия Россияда бек иги гимназиягъа санала эди. Аны башында тургъан айтхылы орус педагог Я.М. Неверов окъуу мекамгъа къыралны, Шимал Кавказы да алчы адамларын жыйып, окъутуу ишни бийик даражада салалгъаны себепли гимназияны даражасы иги жюрюй эди. Я.М. Неверовну юсюнден Коста Хетагуров да кёп иги сёз жазып къалдыргъанды. Жарсыгъа, гимназия алай айтхылы эсе да, анда музыка бла кюреширге Солтан-Бекни онгу болмагъанды.

1859 жылда Петербургда орус музыка общество къуралады. Ол общество кесини биринчи борчуна Россияда консерваторияла ачыуну санай эди. 1862 жылда ол обществону кючю бла Петербургда музыка училище ачылады. Газетле аны юсюнден, бал татыгъанча этип, жазадыла. Абай улу уа ол жыл Ставрополь гимназияны 5-чи классында окъуй эди. Ол окъуун андан ары Петербургда бардырыгъа атасындан эркинлик алады. Сора Къабарты округну начальниги князь В.В.Орбелианиге гимназиядан чыгъарып, къыралны эсебинден Петербур консерваторияда окъургъа жиберирге эркинлик тилеп жазады. Князь В.В. Орбелиани жаш скрипачны къадарына къайгъырады, болушады. Консерваторияны директоруна жазгъан къагъытында ол былай айта эди: «Къабарты округну адамларыны окъуугъа талпыгъанлары кавказлы таулуланы да жарыкъ дуниягъа кёз ача башлагъанларыны шагъатыды. Аны себепли къайтарып айтама, бу жашны, Абайланы Солтан-Бекни, консерваторияда окъуп, ёсерча этерге деп баш уруп тилегеними сиз артха атмазсыз». Дагъыда бий Орбелиани Солтан-Бекни юсюнден: «Бизни крайны ёхтемлиги, айбатлыгъы да» – деп къошады. Князь В.В. Обвелиани жиберген къагъытны Абай улуну къадарында уллу магъанасы болгъанына шеклик жокъду.

1862 жылда таулу жаш орус къыралны ара шахарына келип, консерваториягъа окъургъа киреди. Ол мында Европаны да, Россияны да айтхылы адамлары, закий музыкантлары бла тубешеди. Аланы арасында Петербургда консерваторияны ачхан А.Г. Рубинштейн, Ф.О. Лешетицкий, А.А.Дрейшок, Н.И. Заремба, эм башхала. Скрипкагъа окъутхан а аты айтылгъан Генрик Венявский. Жаш таулу тюзюнлей ма аны къолунда окъуп башлагъанды. Солтан-Бек бери къабарты округну стипен-

диаты къадарында келген эди. 1862-1863 жыллада окъуу чырмыкъсыз барады, Нальчикден ахча заманында келеди, ашы-сууу да жетишип, кёлленип окъуп турады. Алай окъууну экинчи, бютюн да ючюнчо жылында округдан тюрлю-тюрлю сылтаула бла ахча келмей, келсе да заманындан кеч къалып башлайды. Абай улу, башха онгу къалмай, Петербургда Кавказ тау полуэскадронну лейб-гвардиясында аскер къуллукъ этген жерлешлерине таянып, аланы болушлукълары бла кечинеди. Къайда иш тапса, анда мадар этерге кюрешип, дерслеге баралмай къалган кюнлери аз болмаидыла. Кавказ полуэскадроннга къуллукъгъа кирип да кёреди. Бир кесекге алай бла да окъуйду, хакъын тёлеп. Алай ырысхы мурдору толу жетишмегенде, ишден иш чыгып, къарыуун (саулугъун да!) экиге юлеширге тюшеди. Законнга кёре, аскер къуллукъгъа кирген башха ишлеге бёлнюрге эркин туююл эди. Алай бла Абай улу консерваториягъа жюрюрге да онг тапмай къалады. Башха жазыулагъа кёре, аскер башчыла «ассыры къаты тилеген таулууну» ыразы этерге, окъуундан бёлмезге кюрегендиле. Алай, не этгин, окъургъа къыйындан къыйын болуп бара эди. Жашау да жаш адамны жолуна кёп тюрлю чырмаула чыгъарады. Атасы 1868 жылда 22-чи октябрьда ауушады. Аны бла бирге, къабарты округ мехкеме да Петербургда окъугъан таулу жашны окъуу багъасын бермезлигин ачыкъ айтады. Алай бла Солтан-Бекни Петербург консерваторияны окъуп бошаргъа деген умуту ёчюледи. 1869 жылда аскер къуллугъунда ёсюп, прапорщик чын бергенликлерине, ол анга артыкъ уллу къууанч келтирмейди.

1869 жылны ноябрь айында ол Терк башына къайтады. «Терские ведомости» газет жазганнга кёре, ол дюгерли бий Иналукъ Гадоевич Тхостовну юйюнде эки кере концерт къурагъанды. Терк башына алай жаш музыкачы, закий скрипкачы келгени уллу окуягъа айланып, Солтан-Бекни аты айтылып башлайды. Алчы интеллигенция, музыканы суйгенле аны излейдиле, шахар жыйылыуну кенгеш юйюнде концерт программа жарашдырып, 21-чи декабрьде Абай улу анда скрипка согъарча онгла къурайдыла. Ол концертге музыканы суйгенледен И.Реннерт, Р.Битиев, А.Жукаев, М.Коченов, Х.Есиев, башхала да къатышадыла. Зал топпа-толу болуп, концерт алай барады. Абай улуну скрипка сокъгъаны уа къууанчлыкъ-ыразылыкъ къарсла бла белгиленеди. Жыйылганла аны усталыгъына къаныгып, сейир этедиле, зауукъ этип тынгылагъанларын айтадыла. Ол шарт бютюнда эсде тутарчады. Нек дегенде, жалан бир жыл алгъа бу шахарда петербург консерваторияны профессору Генрик Венявский кеси сокъгъан эди скрипка. Энди окъуучу бла устазны тенглеширирге боллукъ эдиле. «Терские ведомости» газетни бетлеринде эки скрипкачыны юсюнден къызыу даулаш башланады. Ол даулаш кёбюсюнде Абайланы Солтан-Бекни «закийлигине», аны «туугъанындан окъуна орус музыка фахмусу» болгъаны айтыла эди. «Таулу жаш Солтан-Бек Абаев Петербург консерваторияда Венявскийни башчылыгъы бла алапат терен билим алгъанды, усталыкъгъа жетишгенди» – деп жаза эди газет. Скрипка хунерни устасы Генрик Венявскийни айтханлары да къайтарылып-къайтарылып басмалана эдиле.

«Фохмулу артистди, – дей эди ол а Солтан-Бекге, – кесини усталыгыын ёсдюралса, ол музыка санатны бийиклигине чыгъаргъа боллукъду». Концертни юсюнден рецензияны автору таулу скрипачны жетишимлерин, анга тынгылаучулары къарамларын да жыйышдыра, былай черте эди: «Абай улу хар чыкыгъаны сайын тынгылаучула анга гюрюлдеген къарсла бла тубей эдиле, бир бир пьесаларын а, бютюн да «Венецианский карнавалны» къайтарып-къайтарып сокъдура эдиле. Аны, «Венециан карнавалны» Абай улуча бир скрипачы да сокъмагъанды. Скрипка хырны (смычка) алай эркин жюрютюр ючюн, макъамны эстутмаз саркыуларын (переходы) Абай улуча, алай сылтаусуз, бузукъсуз бардырыр ючюн жаланда артист болуп тууаргъа керекди, окъуу, юйрениу бла аллай кертиликге жетиширге болмаз». Не сёз, сахнагъа биринчи чыкыгъанлай окъуна алай махталыр ючюн бек закий согъаргъа керек эди, XIX ёмюрде атлары айтылгъан скрипачыладан кем болмай. Анга къошуп айтыргъа тийишлиси – рецензияда Абай улу сокъгъан Николо Паганинини «Венеция карнавалы» согъаргъа бек кыйын чыгъармаларындан бири болгъаныды.

1869 жылны ахырында Владикавказда прогимназияны бла пансионноу дирекциясы музыкагъа юйретген мектеп къурап, Абайланы Солтан-Бекни ары устаз ишге алады. Таулу скрипачны шахарны халкъына алай терк айтылгъан закийлиги болмаса, Терк башында аллай мектеп не хазна къуралыр эди. Тау пансионда 180 сохта бар эди. Аладан 90-ны дюгерли, къабартылы, чеченли, ингушлу, гюржюлю, эрменли эм да башха миллетлени келечилери болгъандыла. Кёп ёмюрледен бери да окъуугъа, жарыкълыкыгъа термилип келген Кавказлы таулула Терк башында музыка мектеп ачылгъанына бек къууангандыла. «Терские ведомости» газет таулула ары бек суйюп, талашып жюрюгенлерин айтып жазады. Мектеп къуралгъан биринчи айда окъуна музыкадан дерслеге 38 таулу жюрюгенди. Газет дагыда анда Абай улу пансионну окъуучуларындан къурагъан оркестр 5 айны ичинде энчи пьесала согъуп башлагъанын айтады. Терк башында эм да Ставропольда гимназия оркестрлеге таулула къошула башлагъанлары бек алгъа Абай улуну хайырындан болгъаны хакъды. Таулу скрипачны фохмусу, аны халкъгъа айтылгъаны Шимал Кавказда кёп таулуну музыка чыгъармачылыкыгъа кёллендиргенди.

Терк башында Абайланы Солтан-Бек Шимал Кавказ халкъланы кёп интеллигент адамлары бла шагъырей болгъанды. Бегирик да аны Шанаев Ибрагим, Тхостов Иналукъ, Коченов Михаил эм да Битиев Ражден бла шуёхлугъун айтыргъа тийишлиди. Шанаев Ибрагим бла ол Ставрополь гимназияда окъугъан заманындан окъуна шагъырей эди. Аны къатыны Фуза Омаровна Шакманова уа Солтан-Бекни эгечи бола эди. Андан сора да Фуза Омаровна Солтан-Бекни кичи эгечи Ханифаны суйген тенги эди – ала экиси да Тифлисте св. Нинаны окъуу мехкемесинде он жыл окъугъандыла. Анга къошарыгъым, Ибрагимни Фузагъа юйлениую Солтан-Бек къатышмай болмагъанды. Бу юйлениу, белгилене келгенича, 1877-1878 жыллада болгъан эсе, ол заманда уа Шанаевланы, Абайланы эм да азербайджанлы жарыкъландырыучула Ме-

ликовланы арасында юйор эм да шуёх байламлыкь къаты жюригенди. Ханифаны Гасан-Бек Меликовха эрге чыкьгъаны да бу байламлыкьны хайырындан болгъанына даулаш жокьду. Ханифа-ханум Малкъардан Терк башына терк-терк келиучю эди – тенг кызы Фуза да, къарындашы Солтан-Бек да аны келирин дайым тансыкъ болуп сакълагъандыла. Тукъумла арасында жашау агъымны алайлыкьы Къабарты-Малкъарны музейлеринде, архивлеринде да асыралгъан документледе, ол заманда бирге алдырылгъан суратлада толусунлай айтылады.

«Терские ведомости» газетде басмаланган статьялада Солтан-Бек уллу жюрек халаллыкьы, жандаурулгъу болгъан адам эди деп чертиледди. Къолундан келип, ол бир адамны да жумушун этмей къоймагъанды. Аны бла да къалмай, жардам излеген адамлагъа болушур ючюн концертле къурагъанды, ол иш «Абай улуну жюрек излеми» эди деп кёп рецензиялада къайтарылады. Терк башында Лорис-Меликов ачхан иш усталыкъ алдырыучу училищаны сохталарына иги да болуша туруучусу белгиледи. Ол училищедде Солтан-Бекни кичи къарындашы Абайланы Къайтукъ да окъугъанды. Андан сора да Абай улу Ольгинде тиширыу гимназияны ёксюз сабийлерине, орус аскерни жаралы солдатларына къарагъанды. Аллай ишлери ючюн «Терские ведомости» газет 1878 жыл анга жамауатны ыразылыкь сёзюн окъуна басмалагъанды.

Абайланы Солтан-Бекни Терк башында жашауун, аны болушлукь керекли адамлагъа чомартлыкьына, къайгъырыгуна къарап, ол кеси ырысхы къолайы жетишген адам болур эди деген оюм да тууады. Кертисинде уа, иш алай туююл эди. Мектепде иши ючюн ол айгъа 8 сом ала эди. Дыккы хакъын да аямай, адамлагъа таянчакъ болургъа кюрешгени – Солтан-Бекни музыка закийликден тышында да, уллу адамлыкьы, хатерлиги болгъанын кёргюзтеди.

Терк башыны музыканы сюйген жамауаты Абай улуну къайда концертине да жыйылып бара эди, аны юсюнден «виртуоз», «тенгleshдирип болмазлыкь фахму», «Терк башы жамауатны ийнагъы», «Паганинини чынтты сохтасы», «сейирсиндире баргъан скрипач» дегенча, махтау къууумланы азайтмай эди.

Ол замандагъы басманы бетлерин жангыдан окъуй келгенде, Абайланы Солтан-Бекни фахмусуну къызгъан заманы 1878 – 1880 жыллагъа тюшеди. Бу жыллада ол Терк башыны сахналарында жырлау эм согъуу жаны бла битеу Россейге белгили музыкачыла бла бирге чыгъады, бирге согъады. Терк башы битеу да Шимал Кавказны музыка арасы болгъанын, бери Петербургдан, Москвадан да белгили музыкачыла терк-терк келиучюлерин эсге алсакъ, Абай улуну аланы арасында кёрюннгени, айтылгъаны бошдан болмагъанын ангылагъан къыйын туююлдо. «Терские ведомости» газет бир бир статьяларында аны Император театрны артистлери бла тенгleshдирип, ол музыка согъууунда аладан артха къалмагъанын, ол угъай эсенг, Санкт-Петербургну, Москваны виртуозлары бла эриширге боллугъун окъуна черте эди.

Жарсыугъа, бир бир авторла, Абай улуну фахмусуна баш ура, аны усталыгъына сейирсине, ол къабартылыды деп да ычхындыра эдиле. Ол

замандагы авторла таулу халкъланы бир бирден хазна айырмаучу эселе да, ауузгъа тынч келгени себепли, сагъыш эте турмай, кимге да «къабартылы» не да «черкес» деп къоюучу эселе да, Абай улу кибик миллет закийни юсюнде жангылыч болмазгъа керек эди.

1880 жылда Абай улуну саулугъу осалгъа кетеди. Ол, баям, ырысхы жетишимсизлиги себепли кѣп жерледе ишлерге тюшгени, кесин аяусуз этгени бла байламлы эди. «Терк башыны жамауатыны ийнагъыны» саулугъу аны таныгъанланы, сойгенлени арасында айтылып, къайсы да анга къарар керекли къоймагъан эсе да, ол 21-чи январьда 1888 жылда жюрек ауруудан ѳледди. Аны ѳлгенини юсюнден иги да кечирек басмаланган некрологда былай жазыла эди: «Биз алыкъа Владикавказны реальный училищесини окъутуучусу, закий скрипачы Абайланы Солтан-Бекни юсюнден тийишли сѣзню айтмай турабыз. Ол кѣп жыллагъа созулгъан къыйын ауруудан сора кесини туугъан элинде (Шкантида, Огъары Малкъар) дуниядан кетгенди. Жарсыугъа, аны бизге киши билдирмегенди, биз да ол айтхылы адам дуниядан кетгенин окъуучуларыбызгъа билдирмей тургъанбыз. Алай а Абай улу музыкагъа туугъан бир закий эди, аны алай таза, ариу сокъгъаны кѣплени эслеринден кетерик туююлду. Ол бизни жерибизни ѳхтемлиги эди. Ким тынгыласа да анга, аны барлыгъына ким къууанса да, жюрегинде ѳхтемлик туумай къалмай эди. Аны таныгъанладан, жерлешлеринден тилейбиз: не биле эселе да, неси къалгъан эсе да музыка бла байламлы болуп, бизге билдиригиз. Аллай адамны жашауу, чыгъармачылыгъы халкълагъа белгили болургъа кереги хакъды».

Кертиси да, аллай адамны аты ѳмюрлеге да къалыргъа керекди. Терк башы шахарда ол жашагъан Московский орамгъа (бусагъатда Киров орам, 13) аны атын атаргъа нек жарамайды? Ол болмаса да, башхалары – Газовая, Восточная, Весенняя, Зеленая дегенча, болмачы атла жюрютген орамланы... Нальчикде да алай. Мени акъылыма кѳре, тау элден чыгып, Санкт-Петербургда окъуп, Терк башы жамауатыны ийнагъы болургъа жетишген закий музыкачы Абайланы Солтан-Бекни аты Къабарты-Малкъар бла Осетияны да къарындаш бирликлерин тутхан ниет кѳпюрю болгъанлай къаллыкъды.

В. Д. ДЗИДЗОЕВ,
тарых илмуланы доктору.

«Салам алейкум, народный!»

Белгили адамны юсюнден жазгъан кыйын болуучуду, кыйынын, адамлыгын, ишин, жумушун, сыйын, намысын толу ачыкылалмазма деп. Россей Федерацияны халкъ артисти, КЪМР-ни халкъ артисти, республикалы саугъагъа тийишли болгъан Кючюкланы Шабазны жашы Магометни аты белгилиди. Ол актёрлукъ усталыкны бийигине жетген, чынгты артистлерибизден бири эди. Бир сёз бла айтырча тнойюлдо актёрну кыйын ишини юсюнден. Кюн сайын узакъ элдеде спектакль кёргюзтюп, кече арасында жол арытып, мардагъа сыйынмагъан ишчи кюнде, халкъ солугъанда, аллай онгу болмагъан...

Кёпле кетгендиле, кётюралмай ол жоокю. Бири - алаша иш хахны жаратмай, башхасы - фатар сакълагъандан тнонголюп, кими - суйюген заманында ишден эркин болалмай. Магометни: «Театр мени жашаумду», - дегени бош сёзле тнойюлдоле. «Студент жылларымда, фронтда, кёчгюнчюлюкте да жюрегим театрға байланганлай тургъанды», - деп эсгергени эсимдеди, 85-жыллыкъ юбилейин хазырлай айланганыбызда. Къалай бла, неден башланган болур эди Магометни халкъ ийнагъы деген атха элтген жол? Кючюк улу Огъары Малкъарданды. Мында уа кино кёргюзтген кюн болса сабийлеге уллу къууанч эди. Магометни эсинде къалгъан, бек жаратханы «Абрек Заур» деген фильм эди. Анга ушаргъа кюрешген сабийле ол кинодагъы жигитлени атларын атап анда кёргенлерин оюн этип да тургъандыла. Баям, ол заманда байлагъан болур эди жюрегин театрға.

30-чу жыллада тамата къарындашы Наний Магометни Нальчикге келтирип интернатха окъургъа тохташдырады. Артдан уллу шуюхла болгъан халкъыбызны эки да чынгты жашлары Къулийланы Къайсын бла Кючюкланы Магомет 1932 жылда пионер слётланы биринде танышхан эдиле.

1935 жылда уа Москвадан республикагъа белгили режиссёрла Судаков бла Шевченко келедиле. Къабарты эм малкъар студияла ачылгъанлары себепли, хунерли къызланы жашланы айырыргъа деп. Конкурсах къатыш деп, Къайсын къаты болгъан эди.

Тепсеген, жырлагъан этерге, оюн да кёргюзтюрге керек эди конкурсах къатышхан. Айхайда, Магометге ол кыйын жумуш тнойюл эди. Алай бла, ол Луначарский атлы театр искусствону институтуну студенти болады. Окъугъан кезиунде да фахмусу ачыкълана баргъанын эслеген профессор И.Судаков Магометге спектакльде «кыйыныракъ» сыфатланы ачыкъларгъа буюрады. Вишневскийни «Бронепоезд 14-69» пьесасында Синь-Бинуну, Мольерни «Проделки Скопена» комедиясында Сильвестрни, Лопе де Веганы «Овечий источник» пьесасында Менгону ойнагъан Маго-

мет бийик белгиле алгъан эди.

1940 жылны июнь айында Кючюк улу республикагъа профессионал актёр болуп къайтады.

26 октябрда уа малкъар театр биринчи сезонун Геляланы Рамазанны «Къанлы той» эм Лопе де Веганы «Фуэнте Овехуна» деген спектакли бла ачады. Ала малкъар студияны диплом оюнлары эдиле. Ол кюн театргъа Мёчуланы Кязим да келген эди.

Кюз артында театрдан бир къауум артист, Магомет да аланы ичлеринде, аскерге кетедиле. Аскер къуллугъун толтургъан таулу жашны жалаңда бир умуту бар эди: журтуна къайтып, суйген ишин андан ары бардырыргъа. Алай сахнагъа жол 16 жылгъа созулугъун ол билмей эди. Уруш башланады. Биринчи кюн окъуна Магомет чекде, Шауляй шахарны тийресинде, фашистле бла сермешге киреди. Душманны чабыууллукъ этгени таулу жашны къалаууллукъ этгенкезиуюнетношеди. Къызыл байракълы 645 полкбийикликде бегинеди. Фашистле самолётладан бомбаланы жауун этедиле, ызы бла сюнгу сермеш башланады. Магомет бир ненчасын жокъ этеди, жаралы да болады, алай нёгерлерин къоюп кетмейди. Аны уруш жолларыны юсюнден маршал П.Батицкий былай жазгъанды: «Северо-западный фронт Старая Русса шахарны тийресинде къыйын сермешле бардыргъан кезиу эди. 1941 жылны 8 августу. Мен

202 мотострелковый дивизияны штабыны начальнигиме, къараучу пунктда турама. Фашистле, къорууланыу ызын ётюп, чабыууллукъ этедиле. Бир къауум аскер бёлюмле бла байламлыкъ юзюледи. Тулеблъ элни жанындан бизни таба биреу келгенин кёзюлдюреуюкблакъарапкёреме. Къызыу сермеш барады, топла чачыладыла, къоргъашин от не аз да тохтамайды. Ол аскерчи чапханлай келеди, бирде жерге бауурланады, туруп, автоматдан от ачады, жеринде уа турмайды. Сау къаллыкъды деп ийнанырча туююл эди. Болсада жетип,

*Кючюкланы Магомет бла Къулийланы Къайсын
(урушха дери жылла)*

*Магомет бла Батицкий
урушну кезиуюнде*

тасхачы батальонну командири жиберген кыагытны береди. Бёкем санлы, кыара шинли, кавказлы болгъанын сормай ангыларчады. Кючюкланы Магомет бла мен алай танышхан эдим. Кесин да адъютантха алама. Батыр, ачыкъ жюрекли, тенгликни тергей билген, зорлукну сыймеген жаш эди. Адам урушда тура кетсе, кыатжюрек да болады, Магомет а жюрегин ачыугъа сыйыртмагъанды. Ёлгенлени керсе, уялмай жилигъанын бир ненча кере кергенме. Аскер борчун тынгылы толтургъан, Ата журтуна кертичи жаш эди. Фронтда кесингеча ышанган негеринг болса, не узакъ жол да кысха керюнеди, не кыйын болумда да абызырамайса. Мени хар заманда да аллай шуёхларым болгъандыла, аланы арасында болгъанды Магомет Шабазович Кучуков да. Мени

сермешледе отдан-топдан кёп кере сакылагъанды. Аллай адамла ёмюрде да эсинген кетмейдиле». Магометни батырлыгына аскерчи негери Александр Осокин да шагъатлыкъ этерик эди. Экиси да кыйын, кюркьюулу борчланы кёп кере толтургъандыла. Жетип, фашистледен жесир алып келгенлери белгиленген замандан алгъаракъ болмаса, артха кыалмагъанды. Кючюк улу аскер негерлери бла Старая Русса, Рамушев, Черкассы, Умань Корсунь-Шевченко шахарланы, Украинаны, Белоруссияны азатлагъанды, Восточная Пруссияда душманны уллу аскер кючюн ууатыугъа 44 кере кыатшханды, Берлин эм Прага шахарланы алгъанды.

Маршал Батицкий Магометни кёчгюнчю болгъанында да унутмагъанды. «Фронтда, - деп эсгере эди Магомет, - малкярлыланы кёчюргенлерин эшитмеген эдим. СМЕРШни апчары, шуёхум, менден бир жаллы бола башлагъанын эслейме, сылтаун а билмейме. Не тил тутаса деп да сорама, жууап бермейди. Артдан хапар чыгъады, ол адам, Батицкийге кирип, сатхыч халкны келечиси Кучуковну оноун этерге керекди деп сюелгенинде, Батицкий, ачыуланьп «Жеринде кыой, аны ючюн мен жууап берирме», - дегенди. Магометни юйюр насыбына да жолу урушда башланганды. 1944 жылда, Прут сууну ётгенде, Кючюк улу ауур жаралы болады, кыаны кетип, ёлюр чекге жетеди. Уруш бара тургъанлай, медсанбатха жетдирген кыйын иш эди. Сакылар заман да жокъ. Аны эшитип, Вера, терк окыуна жетип,

кесини кьанын берип, Магометни жанын кьалдырады «Окьну чыгьаргьанларындан сора, кесиме келмей тургьан эдим, - деп эсгере эди Шабаз улу. - Тюшюмде кьатыма ёлген кьарт анам келеди. Артда амма кетип, ол тургьан жерге, бети да кетип, Вера сюеледи. Аллахдан сора, мени ёлюмден кьутхаргьан ол болгьанды».

Жарасы сау болуп аскер бёлюмге кьайтхандан сора, Верагьа жанлап: «Не игилик этейим санга?» - деп сорады Магомет. Ол а: «Не игилик, Магомет, кёресе урушну, кьанлы сермешлени. Сау кьалсакь, мени алырса...» - дейди. Артдан хорлам да келди, экиси да оюлгьан Рейхстагны кьабыргьасында кьол ызларын кьойдула. Аскер борчларын толтурургьа Чехословакиягьа кьайтадыла. Вера туугьан жерине кетеди.

1945 жылны октябрь айында уа, картош кьаза тургьанлай, эшикни кьагьып, юйге Магомет кирип келеди. «Кьарайма да, сени кавказлынг келди, кьызым, сен а былай эриши сапогларынг, фуфайканг», - дейди анасы. «Андан ариу манга жокьду», - деп жууаплайды Магомет. Вера кюлдю, анасы жияды.

Вераны да аскерчи кьадары маршал Батицкий бла байламлыды. Уруш башлангьанда 19-жыллыкь Вера Морозова темир жол станцияда ишлей эди. Бир кюн фашист самолётла станциягьа бомбала атадыла. Ленинграддан сабийлени алып келген вагондан жукь кьалмагьанын кёрген Вера аскер комиссариатха келеди, фронтха барыргьа таукелленип. Арыгьан полковник кьыстап иеди. Нёгер кьыз бла бирге дагьыда барып, дау этедиле. Болмазын кёрюп, справка жазып бередиле эвакуациягьа тюшгенле бла Вологдагьа барыргьа деп. Кьызла уа, бугьуп, ётюп баргьан аскер бёлюмге кьошуладыла. Бир ненча кюнден аскер башчыла, кимле болгьанларын билгенден сора, артха жибередиле. Ол оноугьа да сыйынмай, кенгеш боладыла, фронтха

*Кючюкланы Магомет бла Кьулийланы Кьайсын
Кьарачай-Черкесде*

кылай тышейик деп. Ол кезиуде алайгъа Батицкийни башчылыгъын-да 254-мараучу дивизия келип тохтайды. Ач болгъан, арыгъан-талгъан кызыланы кѳрген комдив, хамамгъа да элтигиз, ашатхан да этигиз дейди. Медкомиссияны да ётюп, кыагытларын жарашдыргъандан сора, байламлыкъ жалчытхан ротагъа тохташдырады.

...Магомет, Вераны да алып, Пинск шахаргъа келеди. Андан Туркестан аскер округга жибередиле, Ферганада окъуу полкнун ротасыны таматасы этип. Аскерден эркин этигиз деп, юч кере рапорт жазады. Командующий, чакъырып, ыразы болмагъанын да букъдурмай, не сылтаудан жазгъанын сурайды. «Атам-анам кыартдыла, тамата кыарындашым урушда ёлгенди, органчыбызны юсюнден хапар жокъду. Алагъа болушлукъ керекди», - дейди.

Командующий миллетин сорады. «Малкыарлыма» - дегенден сора, аскер кыуллукъдан эркин этедиле. Юй бийчеси, кызы Людэ бла Магомет Акмолинскеде жууукъларын да табады. Атасы-анасы бла тыбешгенин Магомет кёлю тола эсгере эди: «Бир кызахлы киши арба бла жетдирирге сёз береди. Тебирейбиз, боран башланады. Атланы, бизни да кыар басады. Жетебиз, жукъ кёрюнмейди. Излей кетип, жолну табабыз, топуракъ бла жагъылгъан юйючюкню аллында тохтайбыз. Эшикни ачып, киребиз, атам намаз эте, анам да сууукъдан тапханын юсюне кийип. Анамы кыатына барама, мени кёргенлей, эси ауады. Тёгерегине чабып, кесине келтиребиз, атабыз намазын бошагъынчы сакълайбыз. Кыуанчны, айхайда, чеги жокъ эди. Ал кезиуде кыыйналыргъа да тышеди. Иш излей барса, миллетин билгенден сора, арт буруп тохтай эдиле. 1958 жылы июль айында Фрунзеде Кыулийланы Кыайсыннга тыбейди. Ол Магометни кеси тургъан юйге келтиреди, эки отоудан бирин жангы юйюрге береди, биринде кеси кечинеди. Кыыргызылы жазычула, назмучула бла да шагъырей этеди. КПСС-ни Ивановский райкомуну агитация белномюню таматасы Уяналаны Чомайны болушлукъу бла эл культура юйню таматасы болады.

...1957 жылда, малкыар халкыны автономиясын кыайтаргъандан сора, малкыар театр да ишлеп башлайды. 9 мартда 1958 жылда Боташланы Иссаны, «Таулада танг жарыйды» деген пьесасына кёре салынган оюнну кёргенле кёз жашларын тыялмай эдиле. «Биз, артистле да, жилягъан эдик», - деп эсгере эди Магомет. Урушха дери кёргюсттен юч спектакльни тау эллени барысына да айланып кёргюзтедиле. Арtdан «Жаралы жугъутур», «Кёпюр», «Сын таш», «Сюймекликни поэмасы», «Ауанала», «Кыушла бийикни сюедиле», «От», «Нарт Ёрюзбек», «Осуят», «Эмина», «Жолгъа тышген таш», «Коммунист», «Артутай», дагыда кёп башха спектакльдеде Магомет ачыкылагъан сыфатланы театрны сюйгенле унутхан болмазла. Актёр насыбны кыалай ангылатыргъа боллукъду? Бек иги сыфатны ачыкылап, андан кыууанч тапмай кыалгъаны болады. Спектакльге кыарагъанланы жюреклерине жетмесенг болады алай. Оюнну жигитлерине жарсып, кыууанып, суратлау кючню сезими жюреклерине жетсе, ма ол заманда актёр чыгъармачылыкъ иши ючюн ёхтемленирге боллукъду. Магометни оюнуна кыарагъан, бирде аны актёргъа санамай, ол ачыкылагъан сыфатны иеси сунуп да кыоя эди. 1958 жылы декабрь айында малкыар труппа Кыарачай-Черкесге гастроль-

лагъа келеди. Красный октябрь элни клубунда «Таулада танг жарыйды» деген спектакль барады. Магомет Хажос эфендини ойнай эди (тыш кыраллы тасхачыны) КъМР-ни сыйлы артисти Чочайланы Жюнюс акк аскерчи полковникни. Экиси да, партизан отрядны къалай бла жокъ этейик деп, кенгеше тургъанлай, сахнагъа чал сакъаллы къарт чартлап чыгъады. «Акк аскерчи итле, сиз айтхан боллукъ туююдю!» - деп, экисине да гулочун жетдиреди. Спектакльни тохтатыргъа тюшеди, къартха, ол а граждан урушда кызыл партизанладан бири, англатадыла – бу оюнду, тамата, иш былайды деп. Ма кыруу ол шарт окъуна толу шагъатлыкъ этеди Магометни актёрлукъ усталыгъына. Магомет ачыкълагъан сыфатланы асламысы кюлкю, чам бла байламлы болгъанлыкъгъа, драма магъанасы болгъанла не аз да ишекли этмейдиле. «Азап жол» деген спектакльде сокъур Исмаилны (Семенланы Сымайылны) сыфатын ачыкълайды. Къарачай-малкъар халкъгъа жетген азаплыкъны юсюнден жырлагъанда, залда кёзлерин сыйпамагъан жокъ эди.

«Бир бирде кёзге ачыкъ кёрюнмеген шартла кючлейдиле спектакльни. Сёз айтмаса да, актёрну тынгылауу, кезю-къашы да сёз орунуна жорююдюле», - деген эди Магомет, премьерадан сора журналистни сорууна жууап бере. Алайды, актёрну усталыгъы драматург айтырыкъны ачыкъ этгенден сора, ол айталмай къалгъанны да кёргюзтеди. Аллаи эди Магомет. «Драматургла бирде Магометте деп жазгъанлары белгили болуп къала эди, - дейди театрны баш режиссеру Къулийланы Борис, - пьесаны алып окъусакъ, бу Магометте ишленген сыфатды деп, кыолуна тутдурсакъ, бир заманда актёрлукъ борчун учхара толтурмагъанды. Аллаи, бир сейир бояу тапхан, жигитлени кылыкъларын тюз да, керти да ачыкълай билген чынтты артистле кёп болмайдыла. Магометча, халкъгъа, театргъа кертичи актёрла театрны мурдорун салгъандыла. Театрны бюгоннюгю жашауу да ала бла байламлыды. Жан бла, къан бла кирген миллет ышанлары халкъны ийнагъы этгендиле аны. Жарыкъ ышарыуу, чамыблады эсибизде къалгъан сыфаты».

Магомет маршал Батицкий бла

Магомет «Таулада танг жарыйды» оюнда

залмайды, жашауунда уа кѣп кыйынлыккалагъа, жарсыулу ишлеге тюбей келгенсе. Жилиямуьк тѣкген кезиуонг болмагъанмыды?» - деп сорама. Кѣзлери мудах болуп: «Батицкийни Новодевичье къабырлада асырагъанда, - деп жууаплайды. - Къайсынны асырагъанда да», - деп да къошду.

Халкъыбызны айтхылыкъ жашларыны шуѣхлукълары 1932 жылда башланып, кѣчгюнчюлюкде кюч алып, артдан жашауларында да кѣпле сукъланырча, бюсюрерча бийикликге жетген эди. Къайсын аны фахмусуна баш ургъанладан, тюз багъа биче билгенледен бири эди. Тюбесе: «Салам алейкум, народный!» - дер эди. Айхайда, ол сѣзлени чам магъаналары жокъ эди. Халкъ сыйген адам халкъныкыбы болады.

Сѣзге уста, тынгылай, сѣлеше да билген Магомет кюлсе, тѣгерегиндегиле да кюлгендиле. Тилни билмегенле окъуна. Ол шагъатлыкъ этмеймиди Къайсын шуѣхуна берген атха? Мени эсиме театрны баш режиссѣру Къулийланы Борисни жууабы тюшеди. «Антлы шуѣхлары кимле эдиле?» - деп соргъанымда: «Халкъ саулай», - дегени. Жюреклени жарытхан, къууанч келтирген, кыйын жолланы ѣтюп, жюрегин ачыгъта сыйыртмагъан, бетинден ышарыуу кетмеген Кючюкланы Шабазны жашы Магомет, миллет искусствобузну бийиклигине жетип, кесине ѣмюрлюк эсгертме ишлегенди. Анга быйыл 90 жыл толлукъ эди. Бизни жарсытхан жаланда бир зат барды: анга тюбеп: «Салам алейкум, народный!» - деп айталмагъаныбыз.

PS. Биз оюм этгенден, Магометни аты орамланы бирине аталса, актѣрну сыйын, намысын кѣргюзтген шарт болур эди.

Мен, артистлеге да жолугъуп, хапарлашханма, бир аууздан:

- Жетмейди бюгюн ол бизге. - дейдиле.

- Магомет - адаммы, огъесе Магомет актѣрму?

- Ол да, ол да...

Ишиме кѣре, Магометге кѣп кере жолукъгъанма. Аш-суугъа къармашыр эди, кеси кѣрген, къатышхан чам хапарланы айтыр эди. Бир жол «Магомет, сени къатынга келген кюлмей тѣ-

БОТТАЛАНЫ Мухтар

ПАГО

Уруш бла кёчгюнчюлюк сабийлик жашауну кёп кереге кысхартхандыла; энди аякълана келген жашланы бла кызыланы гыржын, жан кыйгыдан ёнге сагышлары болмагъанды. Кеси акылла-рында жашауну ёлчемин тохташдырырга кьолларындан келмегенди. Ол заманны сабийлерини кыйынлыккыга юйренип кьалгъанлары кёп затдан сакълагъанды – ёлюмден, учузлукъну, тенгсизликни багъасын сезиуден, – ыспассызлыкъдан. Тау жыргъа тынгыларга, тау тепсеуге кьарарга онг тапханлары уа бар кыйынлыкъланы – бек алгъа жесириклерин да унутдургъанды. Ойнагъанмы этесе, – таулу

сёз, таулу жыр, музыка киши жеринде эшитилгенлери кеси жерибизде эшитилгенден кёп да багъалы эдиле. Ёлюм уллуну, гитчени да тохтамай жаныгъанын да алай затла унутдургъандыла. Ол дунягъа замансыз атланырга кьоркьуу тюшгенле да аладан сора кёкде жулдузла жашап турлукъларына, Ай да, Кюн да жер башын жарытууларын кем этмезликлерине ийнангандыла (алайсыз, жыр, жашау да болмаз эдиле).

Шауаланы Дулланы жашы Пагону жашау жолуна алапат келишеди башда биз айтхан хапар. Ол халкь адамы эди, уллугъа, гитчеге да намыс этген, намыс да кёрген. Бюгюн мен аны дунядан кетгенин айтырга окъуна базынмайма, ёмюрлюк киши да болмагъанын биле да тургъанлай. Чапыракъ окъуна, саргъалса, жерге акъгъанын биле, ангылай тургъаныбызлай да, кёлсюзлюк этерге тюшеди бирде. Эссиз адамла Дулланы юйюрюн кёп кере ачитхан эселе да, Паго кьыралы бла кишиге бет этмегенди.

Халкь Пагону асырап кыйтхандан сора, кенг арбазны арлагъында, берлагъында мудахлыкълары хорлагъан адамла – жууукъ-тенг, Шауаланы бушууларына бушуу этип келгенлени барысы да, эсгериулерини кьулу-кьарауашы болуп сюеле эдиле. Ала бирде Пагону адамлыгъын, бирде ишге кьатылыгъын, бирде айтхан сёзюне табылгъан эр киши болгъанын шош хапарлай эдиле. Бир шыкычы Паго сабий заманында сынагъан кыйынлыкъланы юсюнден айтханда уа, уллу жел жетип, аны ызындан а сакъ жауун башланып, сора таудан энишге сер ырхы келгенча кёрюндю манга. Ол кюн табийгъатны ол халы Пагону ахыр жолгъа ашырырга жетген сундум. Олсагъатда жер кеси да сарнагъан сундум.

Алай жер юсюнде бушуу сынамагъан инсан жокьду дедим да, бир кесек таукеллик алдым. Ол шыкычыны эсгериулери уа манга бюгюн да тынчлыкъ бермейдиле. Ой юйюнге, алты жюзден артыкъ жылны ичинде (Шыкы кьуралгъанлы алай бир заман болады) мурдарлыкъ сынамагъан элни адамлары юч ёксюз сабийге бла аланы аналары Баблийнагъа

*Солдан онгига: Чингиз Айтматов,
Шауаланы Паго,
Залийханланы Жанакбайит, 1985 ж.*

аллай зарауатлыккыны сынатхан зулму кючге кылай тэзюп турду деген акылы манга чыртда тынчлык бермегенин кыйтарып айтама.

Шауаланы Дулла – Пагону атасы, 1929 жылда ауушады. Баб-лийна – кыра танымагъан таулу тиширыу, сабийлерини аталары ауруп, тешекге тюшгенинде, кеп кюрешгенди аны аягы юсюне салыргыа – ол Дулланы ёгюз арба бла Бештаугыа – Пятигорскеге элтип, дохтурлагыа кергюзтюп, аладан болушлук тилеп айланганды, не ачасын, не малын аямай. Болсада кюйсюз ауруу Дулланы жашауун юзгенди.

Юйюр бир кыйынлык унутулгунчу, экинчисине тюшеди – быланы атларын кулакка чыгырып, малларын, мюклерин, эки кытлы юйлерин сыйырып, юч ёксюз сабийни бла аналарын эшикге кыстап кыоядыла. Олий, Паго, Ёлмез

– 8 – 13-жыллыккыла, эшикге атылып калгъан сагыатларында, эллилери – жууукъ, тенг да аланы кытларына барыргыа эркин туююл эдиле. Была уа кеслерини юйлерини кыатында тауук орунну кыбыргыасына кысылып ашырадыла кечелерин, кюнлерин.

– Бир да унутмайма, – деп эсгереди Олий, – терен кыар жауа тургъан сагыатда анабыз, бизни эски жаулуккыла бла юсюбюзню жабаргыа кюреше, сытылып жилягъанын. «Былагыа аш-суу берген неда селешген адам жашауундан умут юзсюн», – деп сюеле эдиле элни оноучулары уа.

Алай кечени бир заманында – эл тынчайгъандан сора, Шауаланы Гона келип, ийнеги тургъан оруннга жыяды бизни. Кюндюз эл тюбюне жайыла эдик – биз, сабийле, бир жаны ауругъан бир туурам арпа гыржын окбуна берир деген акылда. Кече уа – халк тынчайгъандан сора, Гонаны ийнек орунуна жыйыла эдик, эрттенликге уа ач болуп уянабыз.

Кимни жаны ауругъан эсе да, бизге кеси юйюбюзде бир гитче отоучуккыну бердиле. Анга бир ундурукъ сыйына эди. Отоуну бир мюйюшюнде уа темир пешчик, – аны да, темир ундуруккыну да атам кыайдан эсе да келтирген эди. Эки кытлы юйюбюзню баш этажында колхозну кантору, тюбюнде уа складлары.

Мен аскерге кетгенден сора ол отоучуккыда анам бла кыарындашларым кылдыла...

Ары дери Олий Моллаланы Хутурда окъуп, билим алып, Шыкыда устаз болуп ишлейди, Паго, жетинчи классда окъуй да тургъанлай, Бызынгыдан Шыкыгъа почта ташыйды, – уллу, ауур артмакны баулары инбашларын кесе. Алгъаны уа – 0,5 трудодень. Алай элли сабийле аны: «Кулакны жашы», – деп къозутсала, кесине бир хата этерге жетишген кезиулери болгъандыла.

Ол кюн – Пагону асырап къайтханыбыздан сора, шыкычыны эсгерилерини бир къауум шартыды бу биз санагъан затла.

Пагону тамата къарындашы Олий Уллу Ата журт урушда къыйын сермешледен биринде ауур жаралы болады. Аны Москвада госпитальладан бирине келтирип багъадыла. Кёп заманны жатады ол анда. Олийни ёлюмден къутхарыр ючюн бир бутун кетереди. Аны анасы жарлы Баблейнаны андан хапары жокъ эди. Олий Кавказгъа – Шыкыгъа жазгъан письмолары уа артха къайытып тургъандыла, – мында аллай адамла жашамайдыла деп.

Кюнлени биринде, жаралары сау болгъандан сора, Олий, таякыла гъа да таянып, Нальчикге келеди. Ол мында кеслерини юйлерини (Нальчик, Толстой орам, жетинчи юй) къатында тохтап, сабийлигин эсгереди – тансыкылайды, адамларын эсине тюшкюреди, сора урушда сынагъан къыйынлыклары унутурча ишге тюбейди. Айта кетейим, ол юйню Дулла революциягъа дери сатып алгъан эди. Алай артда аны сыйыргъан эдиле.

Шауаланы Олийни Нальчикге келип айланнганын ким эсе да тийишли жерге билдиреди. Сора, аны чакъырып, жыйырма бла төрт сагъатны ичинде Къабарты республикадан думп болурун, Къазахстандан, Къыргызстандан бирине барырын къаты излейдиле...

Олий, сурай кетип, адамларын Къыргызстанны Иссык-Кёл областында табады. Къайда болгъанларын билгенден сора телеграмма жибереди, бу кюн, ол заманда Фрунзе шахарда боллукъма деп. Паго, дагыда бир къауумла къууанч сагъатлы болуп жетедиле темир жол станциягъа. Биз айтыргъа суйген, алайда Пагону, онбеш жылы толмагъан жашны, комендантладан эркинсиз айланаса деп, ёлюмден къутулуп келген къарындашы бла адамыча саламлашыргъа да къоймай, алып кетедиле да, онбеш сутканы тутадыла.

Темир жол станцияда Олий, зорлукъну чарсына къажар суюлгенча, суюледиле жалгъан даугъа. Душман огъу жүрегине чанчылгъандан да къыйын эди – къарындашына этилген дау. Ол анга ушкок атылгъан тауушда къабышхан сабийча мугур болду Пагону ызындан къарап суюлген чагъында; жүреги тохтап къалыргъа жетишди. Къалай уллу къыйынлыкъ эди фронтчугъа – Ата журт урушну сакъатына, къарындашын палахдан къутхарыргъа къолундан келмеген сагъаты. Аны къой, Олийни бир ыйыкъдан комендант чотха алды да, андан эркинликсиз бир элден экинчисине барыргъа жарамагъанын ангылатды.

... Шауаланы Паго сабийликден окъуна ишлеген, окъугъан, жашагъан жеринде атасыны атына, намысына кир къондурмагъанды. «Паго, Дуллагъа ушар, иш кёллю, адамлагъа кесин суюдюрген жаш болгъанды», – дегенлей тургъандыла аланы юйюрню иги таныгъан шыкычыла.

Сурагта: Паго бла Феруза сабийлери эмда туудукълары бла

Ала Паго бла байламлы бир ишни терк-терк сагъыныучудула.

Немецли фашистле Къабарты-Малкъарны къолгъа эте тебирегенлеринде, колхозланы малларын эллилеге юлеширге тюшеди, – аланы душманны оноуна бермез муратда. Шыкъыда да этедиле аллай иш. Ол заманда бир-бирле Пагогъа былай айтадыла (Паго уа жангы жете келген жашчыкъды, колхозну къойчу къошларында эсеп жюрютюрге кюрешген заманы):

– Энди Совет власть артха хазна къайтсын. Ол сыйырылгъан малларыгъызны къолгъа этерге кюрешигиз. – Бу хапарны андан ары айтыр ючюн КъМР-ни Ара архивинде сакъланнган бир документге эс бурайыкъ: «Черек район, Шыкъы эл. Октябрь революциягъа дери Шауаланы Мусаны жашы Дулланы 250 ийнеги, 400 къою, 15 аты, эки къатлы юйю болгъанды...» Дагъыда бир документ. 1926 жылда 16-чы декабрьде айырыу комиссия жарашдыргъан бешинчи номерли протоколда былай айтылады: « Жыл саны 35 жылгъа келген Шауаланы Дулланы айырыугъа къатышыргъа эркинлиги жокъду, ол адамланы Совет властхъа къажау сюерге кюрешеди» (КъМР-ни Ара архиви, В.Р. – 288)...

Малларыгъызны артха къайтарыргъа кюрешигиз деп, Пагогъа акъыл юйретирге кюрешгенлеге, таматалыкъларына да къарамай, къаты жууап береди:

– Угъай, – дейди ол, – эсигизде болсун, бизни къыралны хорларча кюч жокъду дунияда. Кимге ненча мал берилгени толусунлай къагъытха тюшгенди. Бир жангызы къораса, этген ишигизге ёмюрден-ахыргъа сокъураннганлай жашарыкъсыз.

Кертиси бла да, артда эллиле малланы колхозгъа къоранчсыз ётдюргендиле.

– Къыркъ тёртюнчю жыл жаз башы эртте келгени себепли, сабаннга

чыгъаргъа март ай киргинчи окъуна хазырланган эдик, – деп эсгере эди Паго, – чыккырла бла боза этип (сабаннга чыкыгъан заманда боза этген төре эди), бизден сыйырылган юнню биринчи этажында складха элтген эдиле. Алай сегизинчи мартда бизни кечюрюрге келген солдатла, ол чыккырланы керохла, ушкочла бла уруп, тешик этип, аладан атылып чыкыгъан бозагъа ауузларын салып, хахай-тухай этип иче эдиле. Не уа ала школдан парталаны чыгъарып, кюйдюрюп, ол уллу отну төгерегине жыйылып безирегенлерин кӛргенибизде, жюрегибиз жарылыргъа жетген эди. Школну директору Шауаланы Молланы кызы Зухура уа, кычырыкъдан кырып жиялган эди, бир кесек эс жыйгъандан сора уа, къолуна къазыкъ алып, солдатланы юслерине чабады:.. Ол айтмагъан аман сӛз къалмагъан эди.

Паголаны юйюр кӛчгюнчюлюк заманда алгъа Къазахстаннга тюшеди. Бирси шыкычыла уа хазна къалмай барысы да Къыргъызстаннга. Паголаны ол ишни баямын билгенден сора Къыргъызстаннга кӛчюню къайгысына киредиле. Кертиди, Паго колхозда арбачы болгъаны себепли, органлагъа жюрюп, ол ишни тынгылы этерге онг тапмай, кӛп заманны тынчыкъсыз болганлай жашайды. Алай комендантха улутхагъа анасы боюнуна такыгъан алтын сынжырчыкъны, сора бир кюйюз да берип, документлерин жарашдыртады да, 1945 жылда Къыргъызстаннга кӛчеди. Ол заманда Олий аскерде эди.

Жангы жерде да Паго бир кюнюн бошуна ашырмайды. – колхозда суу сугъарады, темирчи, арбачы да болады, сабанчы бригадада эсеп да жюрютеди. Кертиди, ол жумушланы барын да бир ызгъа этип бармайды – мюлкню оноучуларыны айтыулары бла ол неда бу усталыкъгъа юйрене, сора кесине буюрулган борчну айыпсыз толтуруп турганды. Кичи къарындашы Ёлмез а – колхозну механиги. Ол тракторлагъа кышыхыда, артыгъыракъда ышыкъ болмагъан жерде ремонт эте турганлай, ауруу табып, 1956 жылда таулу халкъ туугъан журтуна къайтыргъа жалаанда бир жыл къалганда дуниядан замансыз кетеди.

Билим алыргъа Паго бек термилгенди. Алай аны, къоншу районнга барып, эл мюлк техникумгъа кирирге окъуна къоймайдыла комендантла. Болсада ол ары эркинликсиз барып, экзаменлени жетишимли берип, техникумгъа киреди. Алай таулу жашны къууанчы узакъ бармайды – Пагону тутуп, онбеш суткагъа тюреде тутуп, андан къутулганлай а, юйюне ашырадыла. Артдаракъда аны жалган дау жангыдан жокълайды, – Шауаланы Дулланы жашы Пагону, колхозда хайт деп ишлеп турган адамланы окъургъа барыгъыз деп, юсгюрген этгенсе, акъылларын терсине бурганса деп, аны тутуп, бир жылгъа сюд этедиле. Насыпха, алты айдан сора Къыргъыз ССР-ни Баш сюдюню оноуу бла Пагону башына эркин этедиле.

Алыкъа къанаты къатмагъан жаш – Шауаланы Паго, аллай сынауладан ӛтгенди.

Кавказгъа къайытханыбыздан сора Шауаланы Паго окъуугъа, ишге да бирча кӛл салады. Ол 1966 жылда Нальчикде политехника техникумну жетишимли бошайды, ол окъуу юйюню директоруну заместители болуп

да ишлейди белек заманны. 1969 жылда уа аны КъМАССР-ни Халкъны жашау жумушларын жалчытхан министерствосуну къурулуш-ремонт управлениясыны начальнигини къуллугуна саладыла. Паго бери келгинчи, арталлыда тозурап тургъан къурулуш организацияны аты иги бла айтыла башлайды. Несин айтаса, мында тамамланган ишни качеству кезге терк кёрюнеди. Коллективде тизгинлик, иш кёллююк игиден-иги бола баргъанына бек алгъа анда ишлегенле къууанадыла. Хакълары да анга кёре ёсе баргъанды.

Тейри, бу коллективни адамлары къууанган этгенликге, ишни алай тап къуаргъа къолундан келген фахмулу, билимли, хунерли Пагону мында кёп тутмазлыкъларын ангылап, мудах да бола эдиле бирде. Ар-даракъда ала айтханча болду – Шауаланы Пагону 1973 жылда Нальчикни Промкомбинатына таматагъа саладыла. Ол мында да ким болгъанын иги жаны бла танытады. Алай болмай амалы да жокъ эди – хорлам – жашауу эди. Паго къысха заманны ичинде комбинатны Къабарты-Малкъарда бек алчы предприятияланы санына къошады. Социалист эришиуде биринчи, экинчи жерлеге ие болгъанлай тургъанды кёп жылланы ичинде, – кёчюучю Къызыл Байракъны къолдан хазна ычхындырмагъанды. Шауа улуну аты бизни республикадан тышында да жаланда махтау бла айтылгъанлай тургъанды.

Бек сейири уа – Паго, республикада биринчи болуп, Нальчикни Промкомбинатын акционер обществогъа тюрлендиреди, атына – «Насып» атайды. Ол алай тынчлыкъ бла болуп къалгъан иш туююк эди, – кесини акъылына келген оюмну тюзлюгюне башындагъы оноучу-

*Шауаланы Паго башчылыкъ этген коллектив урунууну
Къызыл Байракъны бла саугъалагъан кезиу*

ланы ийнадырыгъа керек эди. Коллективде да бар эдиле бу тюрлениу алагъа хайыр келтирмезлигине ийнанып, башхаланы да кеслерине къошаргъа къорешгенле. Болсада кѣпчюлюк Паго жанлы эди. Ахырында иш Шауа улу айтханча болуп тохтагъанында, ангаладыла ким тюз, ким терс болгъанын. «Насып» узакъ бармай анда ишлегенлеге тюз азыкъны, автобусагъа, троллейбусагъа билетлени хакъсыз, кѣп сабийлери болгъанлагъа, пенсиягъа кетгенлеге ары дери тюзлеринде да кѣрмеген ахча болушлукъну берип тебиреди. «Насып» сабий учреждениялагъа, иги айнымагъан мюлкеге, организациялагъа да болушханлай тургъанды. Кесини энчи мюлкюн айнытханды – тышындан эт, жау, картох, хобуста, сохан сатып алмагъанды, ол затла бла ишчилени излемлерин да жалчытханды.

Кѣкню ариулугъун, жерни чомартлыгъын, къачан эсе да бирде аланы анача жилигъанларын кѣрюрге, бирде уа кѣз жашны ачыуун сезерге фахмусу жетишген, тюзлюкге дайым да тюз ѳкюл болургъа къолундан келген Паго махтаууну суйген адам туююл эди. Республикада уллу, гитче да, – къайсы миллетни адамы да анга Паго деп къоюучу эдиле, тукъмун айтып къорешмегенлей. Ол сау заманда этсек эди бу жазулану неда Урунууну Къызыл Байракъ ордени бла КЪМАССР-ни Баш Советини Сыйлы грамотасы бла саугъаланнганын, 1981 жылда анга Къабарты-Малкъарны промышленностуну сыйлы къуллукъчусу деген ат аталгъанын, Нальчик шахар Советге депутатха кѣп кере айырылгъанын сагъынсакъ, ыразы булдукъ туююл эди.

Таза ниетли, кѣзбаусуз ариу сѣзлю, кимге да игиликни излеген адам эди Паго.

Паго бла Къулийланы Феруза тѳрт сабий ѳсдюргендиле: Лариса, Рамазан, Эмма, Илияс. Барысыны да бийик билимлери, толу юй болуп жашайдыла. Аталарына ушап, иш, жашау кѣллю адамладыла – жууукънутенгни суйген, кеслерин да суйдюрген. Илияс КЪМР-ни Парламентини депутатыды. Пагону туудукъларында да бардыла институтлада, университетледе окъуй тургъанлары.

Шауаланы Пагону киеулери Анахаланы Анатолий бла Гюзюланы Абдуллах намыслары, сыйлары бла да юлгюлю адамладыла. Пагону келинлери – Байдаланы Венера медицина илмуланы кандидатыды, Моллаланы Малика бизни университетни бошап, бийик билим алгъанды. Барысы да бир бирге билеклик эте, ариу жашау сюредиле.

ШАУАЛАНЫ Хасан

Бузлу булутланы хорлай билген алим

Абшаланы Тахирни жашы Магомет хауа болумланы модификациясы жаны бла дуни-ягъа айтылгъан алимди, физика-математика илмуланы докторуду, профессорду, РАЕН-ни академигиди, СССР-ни Къырал саугъасыны лауреатыды.

Артда, келир заманлада уллу алим, академик боллукъ жашчыкъ атасы Абшаланы Ахияны жашы Тахир Хабаз элден Уллу Ата журт урущха кетгенден сора, 1941 жылда

туугъанды. Тахир, туугъан журтну гитлерчи фашистледен къоруулай, урушну ал кезиулеринде баргъан къаты сермешледен биринде, ол жыл окъуна ёлгенди. Бююнлюкде да саппа-сау хайт деген анасы - Таумырзаланы Юсюпню къызы, онтогуз жылы да толмагъан Лейля, кёчгюнчюлюкню къыйын жылларында битеу кючюн жангыз жашчыгъын ёсдюрюрге бергенди.

Къыргъызстанны Исыкъ-Кёл областыны Тюп район арасында орта школну айырмалы бошاپ, Нальчикге келгенден сора, Магомет КъМКъУ-ну физика-математика факультетине киргенди. Аны да къызыл диплом бла бошагъанды. Студент жылларындан бери да, лаборантдан башлап, илмуланы доктору болгунчу, анда «Антиград» илму-производство араны къурагъаннга дери да, Бийик тау геофизика институтда ишлеп келеди.

Абшаланы Тахирни жашы Магомет Россей Федерацияда, СНГ-ни къыралларында, башха кёп тыш къыраллада да хайырланылгъан, булутлада бола тургъан тюрлениулени тинтиуню, буз уруудан къорууланыуну шёндюгюлю россейли технологияларыны эмда бир къауум радиофизика амалларыны бла техника кереклерини авторуду. Аны 350-ден артыкъ илму статьялары басмаланнгандыла, аладан сора да ол юч китапны, оналты брошюраны, жетмиш сегиз жангычылыкъны бла патентни да авторуду.

Кесини илму жолун Магомет радиометеорология жаны бла терен магъаналы тинтиуледен башлагъанды. Анда жангы илму жолну хайырланнганды – кёп толкъунлу метеорология радиолокацияны. Булутлу атмосферада радио толкъунланы чачуу, азыракъ этиу эмда къатышдырып жокъ этиу, булутланы радиожылыу излученияларын бла чачылгъан поляны частоталарыны доплеровский тебиулери (сдвиг) жаны бла кёп тинтиуле бардыргъанды. Радиофизиканы булутланы теория эм сынау тинтиулери эмда чачууну теориясыны тюзюнлей эмда тюзюнлей болмагъан (об-ратный) борчларын тамамлауну мурдорунда заманны шарт ёлчеминде къоркбуулу хауа болумланы (буз уруу, кёк кюкюреу, элия, къаты жел уруу, къар жауу) аланы параметрлерин, жауунланы

бла кярланы кылай жауарыкъларын бла, кѣп неда аз жауарыкъларын тохташдырыуну бла билиуню радиолокация, радиолокация-радиометрический эм доплеровский амалларын жарашдыргъанды. Кесини илму коллективи бла бирге эки толкъунлу эм юч толкъунлу радиолокаторла, радиолокация - радиометрический эм доплеровский системала да ары кирген аппаратураны сейирлик сынау комплексин, информация алыуну эмда жарашдырыуну автоматизацияланган системалары бла жалчыгтылынган аппаратурасын кыурагъанды.

Ол комплексни когерент эм когерентсиз, кѣп толкъунлу пассив эм актив радиолокация кереклерини болушлукълары бла Север эм Юг полушарияланы тюрлю-тюрлю регионларында бузу булутлаҗны макро эм микроструктураларын терен тинтиуню, кыуралыуларыны эмда айныу динамикаларыны энчиликлерине кѣре, аланы тынгылы классификациялауну бардыргъанды. Ол тинтиулеге кѣре, бузну кыуралыууну механизмини юсюнден жангы кѣз кыарамны жарашдыргъанды, сакъ жауунну бла буз урууну процесслерин азайтыугъа тири себеплик этиуню жангы физический жоругъун бла жангы амалын бергенди. Бу амал, кѣпге дери тынгылы сыналгъандан сора, Россей Федерацияда, СНГ-ни кыралларына хайырланылыргъа берилгенди, аладан сора да Аргентинагъа, Бразилиягъа бла Венгриягъа лицензияла сатылгъандыла.

Андан сора башланган кезиу промышленностьда хайырланылган техника кереклени кыурау болгъанды. Аны ючюн а Абшаланы Магомет башчылыкъ этген коллектив техника борчланы разработкасын тамамлагъанды, СССР-ни Минрадиопромуну, Минмашыны, Минобороныны бла Минхимпромуну предприятиялары бла бирге табыуну (тохташдырыуну), билиуню эмда гидрометеорология процесслеге тири себеплик этиуню шѣндюгюлю техника кереклерин жарашдыргъанды, сынагъанды эмда сериялы чыгъарыуну кыурагъанды. Аланы бир кыууларына была киредиле: буз уруудан кыоруулауну эмда толкъунланы кѣтюрюлюулерин билдириуню бек иги ата журтлу эки толкъунлу метеорология радиолокатору - МРЛ-5; бусагъатда ол хауа болумланы модификациясыны службаларында, Минобороныны полигонларында хайырланылады, Европаны, Азияны, Север эм Юг Американы кыралларындан 35-сине, Антарктидагъа дери да экспортха жиберилгенди; бузу булутланы структураларыны обработкасыны бла отображениясыны аппаратурасы (БОМО); кеслерини параметрлерине кѣре ата журтлу эм тыш кыраллы аналогларын да хорлагъан, буз уруугъа кыажу кюрешде хайырланылган «Небо», «Кристалл» ракета комплексле; буз уруугъа кыажу кюрешде хайырланылган «Эльбрус-4» артиллерия комплекс, «Облако», «Алазань» ракета комплексле игилендирилгендиле, «Облако-М»-ни, «Алазань-ЧМ15»-ни, «Алазань-5»-ни эм башхаларыны жангы модификациялары кыуралгъандыла.

Бу жаны бла россейли илмуну алчы позициясын жалчытып, ол амалла бла техника керекле Россей Федерацияны (Кыабарты-Малкыарны кесини да), СНГ-ни кыралларыны халкъ мюлклеринде хайырланыладыла, узакъдагъы тыш кыралладан кѣплерине жиберилгендиле. Тынгылы

Абша улу алим болгъандан сора да, ол ахшы къураучуду, бийик усталыкълары болгъан кадрланы юйретичюдю, кесини илму эм производство школун хазырлагъанды. Аны башчылыгъы бла 18 кандидат эм эки доктор диссертация тамамлангандыла эмда жетишимли къорулангандыла. КъМКЪУ-да «Радиолокация метеорологияны» бла «Гидрометеорология процесслени тюрлениулерине тири себеплик этиуню» юсюнден, кеси жарашдыргъан эмда спецкурсдан лекцияла окъуйду. Къыралны кёп вузларын бошагъан жюзле бла студентлени диплом ишлерине башчылыкъ этгенди эмда этеди.

«Антиград» Илму-производство арада жыл сайын ишлеген энчи курслада ата журтлу эмда импортёр къыралланы жюзле бла специалистлери огъарыда кёргюзтюлген техника кереклеге бла техиологиялагъа юйренип, аттестациядан ётгендиле. Алада отуз жылны ичинде жыл сайын 200-300 адам окъугъан эмда аттестатла алгъан, радиолокация, буз урууну процесслерин тюрлендириуге себеплик этиу, булутланы чачыуну ракета-артиллерия кереклери, буз урууну специализацияланган прогнозлары жаны бла инженерлени хазырлагъан курсла, эштада, хауа болумланы модификациясы бла байламлы къыралда, тыш къыраллада да кадрланы гюрбежиси болгъанды деп айтырчады. Абшаланы Магомед радиометеорология, булутланы физикасы эмда алагъа тири себеплик этиу жаны бла къыралда эм дуняда да аты айтылгъан белгили алимледен бириди. Ол къурагъан амалла бла техника керекле эмда аланы кенг халда хайырланыу хауа болумлада къоркъуулу тюрлениулеге гидрометеорология къарауну айнытыугъа, бек алгъа тири себеплик этиуге уллу къошумчулукъдула эмда хауа болумланы модификациясы жаны бла россейли илмуну бла техниканы дуняда алчы позициягъа чыгъаргъандыла.

Аны арый-тала билмей ишлегенини юсюнден сейирлик хапарла окъуна жорюйдюле. Кесини илму полигонларын къурай (Куба-Табада, Муштинскийде, Къызбурунда), илму зкспериментле, тинтиуле бла сынаула бардыра, гидрометеорология процесслеге тири къатышып ишлеген военизированный службалагъа илму-методика башчылыкъ эте, ол башхалагъа юлгю кёргюзте, сау суткаланы ичинде ишлеп туругъа окъуна боллукъду.

Алим кесини тутхан ишин чексиз сюеди, туугъан жерини патриотуду. Уллу ахчасы, къуллугъу да боллукъ алапат предложенияладан бирин да унамагъанды. Тюрлю-тюрлю жыллада АБШ-да, Швейцарияда, Турцияда ишлерге, Аргентинада къалып къалыргъа, Москвагъа, Ташкентге да чакъыргъандыла. «Ким биледи, кесими илму оюмларымы бир башха жерде жашауда игирек бардырыргъа да онг чыгъарыкъ болур эди, алай мен, эштада, туугъан жериме къаты байланып болурма, ол жаны бла кёз къарамым да эски болур. Кёпле жыл сайын алтышар айны Аргентинада ишлейдиле, бир къауумла уа Англиягъа, АБШ-гъа, Канадагъа, Германиягъа, Израильге кетгендиле, акъыл ишге бизде хакъ былай аз тёленнгени къадарда ала артха хазна къайтсынла», - дейди академик.

Бирге ишлеген нёгерлери айтханнга кёре, аны бек баш ышаны илмугъа чексиз берилгенди, тюз ниетли, таза эмда принципли адам

болгъаныды, ишге бир да болмагъанча къатылыгъыды, этген ниетинден башлап, аны жашаугъа сингдиргинчи дери илму проблемаланы тамамлай билиуюдо. Терен илму тинтиулени кёрюмдюлерин алыугъа жетишгенден эсе, аланы жашаугъа сингдириу кёп да къыйынды. Ала уа сынау юлголени къурау, аланы сынап кё'рюу эмда андан ары тынгылы жарашдырыу, перепискаланы бла техника документацияны кёп томлары (сёз ючюн, МРЛ-5 радиолокаторну техника болумун жазып кёргюзтюу 32 томду), аслам халда (сериялы) чыгъарыуу къурау, хайырланыу методикасын хазырлау, хайырланыучулары специалистлерин юйретиу, бек ахырында уа, автор надзор бла байламлы ишледиле. Бу жолну Магомет Тахирович, ниет жаны бла жүрек ыразылыкъ таба, кесини хар жангы разработкасыны аллындан башлап ахырына дери кёп кере ётгенди.

Ол кёп тюрлю халкъла аралы эм битеусоюз конференциялада, симпозиумлада, кенгешледе, правительства аралы комиссиялада бла сёлешилеринде ата журтлу илмуну намысын къоруулагъанды. 1977 жылдан бери ООН-ну Битеудуния Метеорология организациясыны экспертиди - булутланы физикасы, химиясы эмда хауа болумланы модификациясы жаны бла экспертлени ишчи къауумуну 1991 жылдан бери СНГ-ни къыралларыны гидрометеорология жаны бла Къыралла аралы Советини РГ-11 ишчи къауумуну, бир къауум илму советлени члениди, 1988 жылдан бери Битеуроссей жаш тёлю аэрокосмос «Союз» обществону Къабарты-Малкъар бёлюмюню президентиди.

Бардыргъан ишлерини барысында да ол жетишимли болгъанлай келеди. Хауа болумланы модификациясыны россейли эм тыш къыраллы службаларыны, аны разработкалары жашауда бардырылгъан илму-излем институтланы, конструктор бюроланы бла заводланы, сабий чыгъармачылыкъны араларыны къайсысыны да суйген къонагъыды. Белгили алим аланы кесини оюмлары, проектлери, макетлери, плакатлары бла байыкъландыргъанлай турады, ишлерине багъа береди, фахмулу жаш тёлюню ачыкълайды эмда анга болушады. КБО ВАКО «Союз» кружоклагъа жүрюген жашладан бла къызладан кёпле аэрокосмос эм компьютер моделирование жаны бла халкъла аралы, битеусоюз эм битеуроссей конкурсланы лауреатлары болгъандыла. Сабий чыгъармачылыкъ жаны бла Къабарты-Малкъар алгъын артха къалгъаннга саналып тургъан эсе, энди уа, къыралда алчыланы санында болгъанлай келеди. Бу иште уа аны къыйыны уллуду.

Булутлагъа, жауунлагъа бла хауа болумланы къоркъуулу затларына радиометеорология къараулары бийик хайырлы амалларын бла техника кереклерин къурагъаны эмда сингдиргени ючюн Абшаланы Тахирни жашы Магометге 1986 жылда СССР-ни Къырал саугъасы берилгенди, ол СССР-ни Госкомгидрометини Сыйлы грамоталары, «СССР-ни Гидрометслужбасыны отличниги» деген белги бла саугъаланнганды, Росгидрометни Сыйлы китабына жазылгъанды, аны саугъаларыны арасында СССР-ни ВДНХ-сыны алтын, кюмюш эм доммакъ майдалларындан бла дипломларындан тогъузусу бардыла, 1996 жылда «Человек года» деген алтын майдалгъа тийишли болгъанды.

Аны акъылы, билими, усталыгы бля ишленген МРЛ-5 радиолокаторла, БОМО аппаратура, буз уруудан къоруулагъан технология, ракета комплексле Къабарты-Малкъарда кенг хайырланыладыла, алагъа арт жыллада АСУ «Антиград», «Алан-Элия» комплексле да къошулгъандыла.

- Арт жыллада бизни регионда кеп тюрлю табиьгъат къыйынлыкъла болгъандыла: ырхы келген, суу басхан, буз ургъан, къаты жел келген, бузулу къаяла оюлгъан дегенча. Аланы не зат бля байламлы болгъанларын ангылатыргъа боллукъмуду? Бу соруубузгъа алимни жууабы былай болгъанды:

- Табиьгъат къыйынлыкъла хар заманда да бола тургъандыла. Алгъын кеп зат ачыкъ болмай къалычу эди. Арт жыллада уа ачыкълыкъ болгъаны бля байламлы асламлы информацияны органлары аланы юслеринден билдириу бля оздуруп окъуна жалчытадыла..

Башха жанындан алып къарагъанда уа, хауа болумланы битеу жылыгъа айлана барыулары табиьгъатда кеп тюрлю тапсыз затланы чыгъарады Андан сора да 90-чы жыллада табиьгъат къыйынлыкъладан къоруулау жаны бля къараучу сеть эмда ишлени ёлчеми къысхартылгъандыла, гидротехника сооруженияланы техника болумлары осалгъа айлангандыла, суу жагъаланы бегитиу ишле да тийишлисича иги бардырылмайдыла, алай бля уа табиьгъат къыйынлыкъла бютюнда осал болумлагъа келтиредиле, адамла ёледиле, уллу ырысхы къоранчла тюшедиле.

Табиьгъат къыйынлыкъладан Россей Федерациягъа тюшген хата он, ол угъай, жюз миллион сомла бля саналады. Север Кавказ регион табиьгъат къыйынлыкъла кёбюрек чыкыгъан жерди. Ырхыланы, суу басыулары, суулары къутуруп келиулери, къургъакълыкъны, буз урууну, боран желлени, къар басыуну эм къар юзюлюулени чыгыуларына аны физика-география болумлары себеплик этедиле.

Белгили алимни, юйюрюню юсюнден билирге суйгенле да болурла. Юй бийчеси -Чочайланы Шамшюдюню къызы Роза бля бирге юч къыз бля бир жаш ёсдюргендиле. Аминат бля Зухура, университетни бошاپ, юйлю-юйюрлю болуп жашайдыла. Алий прикладной математикадан магистратураны, Марина уа лицейни бошагъандыла.

Кесин аз да ёрге кетюрмеген сейирлик жумушакъ адамны айтханына тынгылагъан, аны бля ушакъ этген да бек сейир эди. Аны оюмлары, этген ишлери бизге, гуманитар билимлери болгъан журналистлеге тынч ангылашынмагъанлыкъгъа, тюзюн айтсам, аны бля бирге болгъан кезиуню ичинде уллу зауукълукъ тапханма.

Илмуланы доктору, академик Абшаланы Тахирни жашы Магометни республикагъа, къыралгъа, дунягъа да хайыр келтирлик жангы проектлери кепдюле. Аны битеу муратлары толурларын суйгенибизни билдиребиз.

**АЛИКАЛАНЫ Владимир,
Къабарты-Малкъарны
сыйлы журналисти.**

Къалай кюйсюз эди уруш

Шауаланы Жибирил Къызыл Аскерде къуллукъ этерге 1938 жылда чакъырылгъан эди. Бу жаш адамгъа биринчи кюнледен окъуна урушну къыйынлыгъын сынаргъа тюшеди: Запад Украинаны азатлар ючюн, къазауатха, артдаракъда уа 132-чи жыяу аскер полкнуну 27-чи дивизиясыны къауумунда фин урушха къатышханды. Шыкъычы жаш гитлерчи фашистлеге биринчи болуп къажар сюелген совет аскерчилени санында да болгъанды.

Жибирил (ол дунясы иги болсун), ушакъ эте келгенибизде, душманны кючюне баз болалмай, артха ыхтырылгъан заманланы сакъынган сагъатында, бети тюрленип, теренден ахтыныучу эди. «Аллай ыспассызлыкъ бизни – совет аскерчилени намысларына арталлы да келишмеген иш эди, – деп эсерсе, иги кесекни тынгылауну баса келип, сора, – алай биз артха къачхан этмей эдик, кеси кючлерине базынган фашистлени сауут-сабаларын тозуратып, ызы бла артха айланып чапсакъ, гитлерчилени жунчутуругъубузгъа арталлы да ишекли болмагъанбыз», – деп, Жибирил андан арысында уруш жолларындан келю кетюрюлюп, тынгылы юлгюле бла хапар айтып тебиресе, кез къакъмай тынгыларгъа тюшюп тургъанды.

Душмандан Москваны къоруулагъан аскерчилени къауумунда болгъан киши эди Шауаланы Жибирил. Ол аскерчилеге да къаллай къыйынлыкъланы сынаргъа тюшгени бизге, таматалагъа, белгилиди. Ала фашистлени Москвагъа жолларын кесерге, ара шахарыбызгъа жан атып кюрешгенлени жангларын алыргъа керек эдиле.

– Бизни аскер бѐлом Москва ючюн ѐлюмню жана тургъан отуна арсарсыз киргенди, – дей эди Жибирил, – сѐзсюз, башда айтханымча, аланы жолларын жаланда алай бла кесерге боллукъ эдик. Ингир алагъа чабыууллукъ этер жерибизде тохташып, кече бла окопла къазып чыкъдыкъ. Эрттенликге уа тѐгерекни къалын туман басды. Шош аяз туманны алайдан бир жанына сюргенден сора, бизге тѐгерекни кѐрюрге онг болду, – агъач къыйыры фашистледен топпа-толу. Бир заманда, ата юйлерине къонакъгъа баргъанча, тебиредиле бизни таба, буюкъгъан, къоркъгъан деген зат эсленмейди алада. Биз да турабыз ушкочларыбызны, автоматларыбызны, топларыбызны жерлеп, фашистлеге от ачаргъа буйрукъну сакълап. Аланы бла бизни арабыз, тейри, бир жюз метрден кѐп болмаз эди, Дубов – жигит аскерчи, командирни буйругъун толтура, эки бармагъын аузуна сугъуп, алай сызгъырды, Аллахды билген, аны сызгъыргъан тауушун юч-тѐрт чакъырымдагъыла окъуна эшитген болур эдиле. Акъылларында болмагъан тауушну эшитген фашистле келиулерин дырк тохтатдыла. Ол заманда бизни командирбиз:

– Душманнга от ачыгъыз! – деп кычырды.

Гитлерчиледен кеп адам елдо. Саулары да жерге баууурландыла.

– Итден туугъан итле биз сынатхан кыйынлыккыны жаратмадыла, баям, – деди. – Солургъа чыкыгъан суннган болур эдиле кеслерин.

Немецлиле, ёлоклерини юслери бла секире, артха айланып къачдыла.

... Кюн ортагъа дери тегерекни шошлукъ бийлегенлей турду. Бир заманда агъач ичинде танкланы мотор тауушлары узакъгъа эшитилди.

– Танкла! – деп кычырды бизникиледен кыйсы эсе да.

Аны ызындан командирни:

– От ачаргъа хазырлагъыз кесигизни! – деген буйругъун эшитдик.

Бир заманда бек алдагъы танк бизге жууукъдан-жууукъ келгенин барыбыз да эследик. Сора ол дыркъ тохтады да, жеринде эки кере тегерек айланып, тауушсуз болду. Анга ол кюнню келтирген мени жерлешим Жапшев болгъанын билдик. Бу аскерчи атхан огъу терсине кетмеген аскерчи эди, – деп эсгере эди Жибирил андан ары. – Андан арысында немецлиле бизге бютюнда чамланып, окопларыбызны къатларына келип, оюнларын кегрюзтюп башладыла. Алай совет аскерчиле бири-бири ызларындан эки танкны жандырдыла.

– Отда жаныгъыз барыгъыз да! – деп кычырды мени негерим Гришин.

– Сизге Москва ючюн берген саугъабызды ол.

Болсада фашистле бизге от ачыуларын тохтатмайдыла. Экеуленибизни ёлтюргендиле. Биз да аланы ючюнчю танкларын жандырдыкъ. Дагъыда эки танкны. Немецлиле, жана тургъан танкларын кююп, артха айландыла.

Ол Москваны къатында биринчи сермешим эди душман бла. Биз алайда беш адамыбыздан айырылдыкъ. Андан арысында аллай кюнлерибиз кеп болгъандыла. Алай биринчи сермешибизни ёмюрде да унутурукъ туююлме.

Сау ноябрь айны ичинде тохтаусуз баргъан эди уруш. Гитлерчиле Москваны къолгъа этериклерине ишексиз эдиле. Ара шахарыбызда парад этерге окъуна хазырланганларыны юсюнден бизге хапар келип тургъанды. Москваны кюл этерге – жер бла тенг этерге хазырланганлары уа бютюнда чамландыргъанды бизни.

Немецлиле Москва ючюн сермешге бек кеп кюч салгъанлары да аны ючюн эди. Ноябрь айда жыйырма кюнню ичинде ала 55 адамларындан, 534 автомашиналарындан айырылгъандыла. Болсада фашистле Москва таба жан атыуларын тохтатмай кюрешгендиле.

Запад фронтну аскерчилери 1941 жылны декабрь айыны ал кю-

нлеринде душманнга кѐп кере чабыууллукъ этедиле, 6-чы декабрьда уа Калининград фронтну болушлугъу бла немецли фашистлени артха кетерлерин таукел жалчытады, 16-чы декабрьгъа уа душманны, алайда тохташхан баш кючюн ууатып, артха къачарча этеди. Гитлерчилени адамына, техникасына да къылыкъсыз кѐп къоранч тюшеди.

... Шауаланы Жибирилни уруш жоллары Кавказгъа келтиредиле. Ол бу жерлени душмандан азатлау урушлагъа жигер къатышады. Мында душман салгъан къыйынлыкъланы санап онг жокъ эди. Бек башы – кѐп халкъны къыргъандыла, юйлени, агъачланы кюйдюргендиле. Жаланда Краснодар крайда окъуна мингден артыкъ адамны жокъ этгендиле фашистле. Тамам жарым айрыкамны тюп тамыры бла жокъ этерге жетишдирген эдиле гитлеричиле.

Жибирил Кавказда болгъан заманында тюбеген бир сейирлик ишни юсюнден артда иш да эсгерип туруучусун айта кетейим былайда.

– Мен, окопда бугъунуп, душманны алгъа келирин сакълап тургъан совет аскерчилеге жылы азыкъ тапдырыгъа керек эдим. Мен барлыкъ жерни тѐгеречи ачыкъды – бир да бугъунур жер жокъду. Уллу термосну ичин шорпадан толтуруп, аркъама алгъанма. Гыржынны, къалгъан азыкъланы да, онгума кѐре, къолтугъума, къолума да алгъанма. Барама, бирде бауурланып, бирде ёрге туруп, чабып. Жолуму иги кесегин къоратханымдан сора, сыртымы бир исси зат кюйдюрюп башлайды, – дейди Жибирил. – Жерге чѐгюп, термосну сыртымдан бери алып, къарасам, аны душман огъу тешип, шорпа тѐголе тургъанын кѐрюп, жетер жериме жетгинчи, ол тешикни бармагъым бла басханлай бардым. Сиз манга антмы этдирликсиз, бармагъым асыры кюйгенден, ачыгъандан, кѐзлеримден жилимукъларым чыгъа эдиле. Алай солдатланы ашагъанларын кѐрген сагъатымда къыйналгъанымы терк унутдум.

Андан арысында Жибирил Ючюнчю Белорус фронтну къауумунда (1945 жылда) Кѐнигсберг шахарны, дагъыда башха жерлени – эллени, шахарланы фашистледен эркин этерге къатышханды. Ол жигитликлерине Туугъан журтубуз тийишли багъа бичгенди. Шауаланы Жибирил Ата журт урушну биринчи даражалы ордени бла, кѐп майдалла бла саугъаланнганды. Хорламны юбилейине аталгъан орденнге да тийишли болгъанды.

* * *

Шауаланы Жибирил урушдан сора Орта Азиягъа барып, ары зор бла кѐчюрюлген юйюрюн излеп, табып, анда да кесине буюрулгъан ишден артха турмай, жигер уруннганды. 1957 жылда Кавказгъа къайтхандан сора да, Чегем районну Шалушка элинде тохтап, колхоз-совхоз производства алчыланы санында болгъанлай тургъанды.

Геннадий КОММОДОВ

КЪАРАЙ ТАУРУХЛА

Бизни халкъыбыз бек эрттегили, тин хазнасы бек бай болгъан халкъды. Алайлыгына шагъатлыкъла кеп жерден табылгъанлай турадыла, аланы биз сакълай, багъалай билебизми ансы? Ол шагъатлыкъланы бир къаууму бизни тилли, бир къанлы тюрк миллетле бла байламлыкъдады. «Битеу дуня цивилизацияны бешиги – ол фольклорду», - дегенди акъылманладан бири. Адам инсан, башха ишлеге жетише башлардан алгъа, аны тин айныуу не къадар терен болур ючюн, анга сабий айтычукъланы юйретип, ёз тилиндеги таурухланы аслам айтханны магъанасы бек уллуду. Сабий аллай затла бла болады миллет адамы. Бизни уа жер-суу атларыбыз, нарт сёзлерибиз, миллет кийимибиз, таурухларыбыз, Чыгышдан Батышха жетген евразиялы тюрк дунясы бла бирчалыгына къууанып да, сейирсинип да бошайлмазча бирди. Алгъаракъ жыллада, «Дунайда къарачайлыла» деген ат бла Румынияда жашагъан, бизни тилде селешген бир халкъны юсюнден хапар айтхан эдик. Хар жыл сайын, ортатюрк Къурултайлада аланы кёргенлей, ушакъ этгенлей турабыз. Тюркню жеринден 13-чю ёмюрде кечюн, Дунайгъа тюшюн, сегизжюз жылны башха миллетни ичинде жашап, хар заты Къарачайгъа аллай бир ушагъаны бизни бек илешдиреди. Бююн мен, «Минги-Тау» журналны окъуучуларына, ала суйюн окъурла деп, къарайланы бир таурухларын айтыргъа излейме.

ХАЛКЕЧЛАНЫ Хасан.

Бий Бла Къара Киши

Эрте-е-е эрте-е заманлада бир къасабада (шахар болмагъан уллу эл, аралыкъ) ол жерни бийи жашагъанды. Ол гитче заманында, аны атасы иги устазла чакъырып, юйлеринде кеп илмуладан дерс окъутдургъанды. Жетген жаш болуруна уа, эм алгъа Бухарагъа ийип, Илахиатны (муслиман дин окъуу) окъутханды, ызы бла Мисирге (Египет) ийип, мухандисликге (инженер) окъутханды, Дагъыда Бизансха (Византия) ийип, хукмучулукъгъа (юриспруденция) окъутханды. Алай бла, энди ол талай тилде окъуй, жаза, селеше билген бир талай терен усталыгъы болгъан адам болуп, атасыны ызындан кесини журтуна бийлик эте эди.

Алай а ол бийге, жашаууна къууанып туругъа къоймагъан, хар кюнде быхчы бла тартханча, аны жанын кемирип тургъан бир зат бар эди: аны хоншусу Къара киши. Ол а, гитчелигинде кеслерини тийредеги медресени окъугъан болмаса, башха билими жокъ эди. Алай болгъанлыкъгъа, аны бла оноулашыргъа, андан акъыл сорургъа, узакъдан – жууукъдан да кеп адам келе эди.

«Мени юсюм бла озуп, ол бийлиги угъай эсенг тюз байлыгъы да

болмагъан жахил адамгъа сый берип, менича билимли бийни сыйлай билмеген адепсизлеге бир къара!» - деп, ол бий бек чамлана эди.

Бир кюн бий акъылына келген бир сагъышын жаратып, ол Къара кишини кесине чакъыртханды да:

– Алан, сен бир акъыллы адам болурса дейме, не эсе да халкъ сени бла оноулашыргъа асыры кёп жюрюйдю? – деп соргъанды.

Къара кишиге ол сёз ачыу тийсе да, сабырлыкъ салып:

– Мен кесими артыкъ акъыллыгъа санагъан жерим жокъду, ёзге, манга туберге келген адамны юйюме чакъырмай къалай иерикме? - деп жууап этгенди.

Бий аны хыликге этерге излеп:

– Да, къалай алай эсе да, мен санга бир зат сорайым да, сен аны жууабын табалсанг, мен да санарма сени акъыллы адамгъа, ол санга жюрюучюлеча, - дегенди.

– Да нек сормайса, сор, билгеними санга да айтырма, - дегенди.

Къара киши бийни аман акъылын ангылады.

– Ма, сёз ючюн, не сейир эсе да, биз былай айтып сёлешебиз: ат-мат; эт-мет; бёрк-мёрк; тон-мон, - дегенча. Атны не болгъанын билип айтабыз, «мат» а неди? Этни билебиз, «мет» неди? Ол сёзле жукъ да туююл эселе, сора алай нек айтабыз, ангылат сен алай акъыллы адам эсенг? – деп, ол Къара кишини кёзюне хыйла къарап тохтагъанды.

Къара киши уа, жунчуп кюрешмей:

– Бюгюннге дери бу сен соргъан эсима келген зат туююл эди, сагъыш этейим да, жауабын табалсам айтырма, - деп чыгып кетгенди.

– Табалмасанг а, тюк тенгли акъылынг болмай, кесингчаланы башлары къатышдырып айланганынг ачыкъ болур, - деп, бий кесини эрттеден кыйышлашканына кёлюн басаргъа излеп, аны ызындан сёлешгенди.

Терен акъыллы Къара киши, ол сорууну жууабын эрттеден да ариу биле эди: бир жаны бла халкъны аузундан, экинчиси уа, кесини жашау сынамындан. Тохтаусуз, жылы узуну бир мал кюте, бир сабан сюре, чалгъы чала, тирмен тарта, эмилик юйрете, отун эте, урушха жюрюй, тойгъа да, дууагъа да бара, эки кьолу тохтаусуз ишлеген бла бирге, миллетни ичинде жашау сынауну, тил-сёз байлыкъны, сютно башын аулагъанча аулап, жыйып айлана эди. Оспар бийге уа сорууну жууабын алайда берип кьоймай, башха болумда тап тюшюрюп айтыргъа излеген эди.

Къара киши, иш этип, арадан кесек заман ётмеге кьойгъанды.

Къыш кезиу эди. Быланы эллери ёзенни ышыгында, кюнбет жанында эди да, кюнтурушлада жер кебип, адамла кюн жылыууна сюйюнюп олтура эдиле, ёзен башы жалпакълада уа, адамны жилигине ётген ачы сууукъ бар а эди.

Бир кюн ингир ала, Къара киши бийге келгенди да:

– Алан, бийибиз, къыш узуну юйде олтуруп эриге да болурса, бусагъатда туура да уучулукъну заманыды. Терен кьарда кийик ызла да бир ариу къаладыла, кел, ат юсюнде айланып, тау хауа къакъдырып, кийик да атып келейик,- дегенди.

Къара кишини жангыз бир аты бар эди, жай-къыш да сыртындан

иери тюшмеген, кече узуну эки жаягъын жапмагъан, иш чыныкъдыргъан, арый-тала билмеген бир тажал ат. Бийни уа, жылы ат орунда таймаздан тагъылып тургъан, башха жумушчу атланы тышында кесини энчи жети аты бар эди. Бирер жерден уллу багъагъа сатып алыннган, таза къанлы, субай санлы ариу атла. Алай не келсин, къыш угъай эсенг жайгъыда да хар бирине бек аз минилген, гёбел болуп, эшик хауаны къюсеп, къыш узуну эригип тургъан атладан?

Ол кюнню эртенинде танг жарый, экиси да жолгъа чыкъгъандыла. Бийни юсюнде омакъ чубур, жукъа, сууукъ тыймагъан тончугъу. Башын жылытмагъан ёре бёркю, алтын окъа бла жасалгъан сахтиян чурукълары, айтыргъа, битеу кийими, къышхыда башы жабыкъ фазтонунда жюрюрге жараулу.

Бий, бети кёгерип, амалсыз болгъанды, жукъа сахтиян къолкъаплары къолларын жылытмай, къурушуп, жоюенни билеклигин туталмай башлагъанды. Аты да, бираз барыргъа ичин уруп, женгил окъуна сапын кёмюк болгъанды. Кюн кётюрюле эсе жылынныкъ болурма деп умут этгенди бий, алай а ёзенни къабыргъасын ёргеден ёрге чыгъа барсала, ачыдан ачы сууукъ бола барады, кюнню кётюрюлгенине къарамай.

Бий кёз къыйыры бла, эслетмезге къюрешип, Къара кишиге къарагъанды. Аны юсюнде къочхар тонуну этеклери аякъларын ёзенгиле бла бирге жабыпды. Аякъларында уа, жюн чындайланы тышы бла тери чындайла, кийиз уюкъла. Башында, жюн ичли чырпа бёркю, къочхар тонну жагъасын ёрге къайырып, желкесине аяз ётмей, къолларында жюн ичли тери къолкъаплары. Эки ууурту къызарып, таукел ышара, эки жанына къарай, бир бурунгу узун дастанны шош мурулдай келеди. Бийни кесинден ыйлыкъгъаны, жунчугъанындан да уллу къыйнап барады.

Бир заманда сууукъдан да чыдамай, къой къайтайыкъ да къалайыкъ дерге да болалмай:

– Алан, тенгим, хаман озуп кетип бармай, кийик ыз кёрюне эсе да бир къарай башлармы эдик? - дерге къюрешгенди.

Къара киши аны халын толу ангълап эди, алай анга былай кибик айтханды:

– Эшта, бийим, чам этип айтаса ансы, къатынла бузоу къыстаучу жерде кийик ыз болмазын а билесе.

Дагъыда бираздан, бий андан да амалсыз болуп, биягъы сорууун ынчхагъанды.

Бийге да кёл кенгдире рахат баргъан Къара киши:

– Сабийле ашыкъ ойнаргъа келиучю жерде кийик излегибизни киши кёрсе, элге бедешлик болмабызмы, биягъы сен ойнап айтаса, эшта, - дегенди.

Былайда бийлик нёгерине кёчюп тургъанына ачыу эте, сууукъдан чыртта къурушуп бошагъан бий, къалтырагъан ауаз бла:

– Къой бир азыкъ къабайыкъ,- деген сылтау бла тохтатханды.

Бийни тамам жазыкъ сыфатха киргенин эслемегенча этген нёгери, эрлай атындан тюшюп, бир терекге такъгъанды, къымылдаргъа тынч болур деп, къочхар тонун да тешип, кёкенле юсюне атханды, адепли-

лик бла, бийни атыны жүгенин бла ёзенгисин тутуп тюшюргенди, эрлай кьарны кьырып, кьауданын ачып, артмакъларындан алып, тепси жабыугъа, азыгъын да жыйып:

– Кел, бийим, ауузланайыкъ, - дегенди.

Бийни кьоллары асыры кьурушхандан, артмакъларын да тешалмазча эди, адеплилик сылтау бла:

– Меникин да бир алсанг а, иги жаш, - дегенди бий.

Ашаргъа олтургъандыла. Бийге азыкъгъа тауукъ биширип салгъан эдиле да, ол жилигине дери буз болуп анга бийни тишлери батмагъандыла. Къара кишиге уа къаз биширип салгъан эдиле да, бузлагъан угъай, андан, дып-дып деп, жау тама эди. Атларына къарайдыла да, бийни чыныкъмагъан аты, ол терлеп келгени бла, ачы аязда, дыр-дыр эте, кьалтырайды, Къара кишини аты уа, ёшюнюне мылы къакъгъандан болмаса, бек ырахат сюеледи.

– Жууукъ жерде кийик да кёрюнмейди, эшта, къайтып кьаллыкъ борлубуз, - дерге кюрешгенди бий, къаздан къабаргъа кюреше.

– Да кёрген да, атхан да этербиз, бусагъат ашап бошай эсек. Кийикле жүрюген жерден энди узакъ туююлбюз, кеч болса, от этип бир дорбунда кьалырбыз. Эркишиле ушайбыз да, элден уугъа кетдик деп, кьалчандан садакъ окъ чыгъармай къайтсакъ, кесибизге кюлдюрюрбюз, - деген кибик этгенди Къара киши, ансы бийни ахырына таянып тургъанын танып эди.

Ахыры болмагъанында, бий ёхтемликни унутуп, кесини болумун ачыкъ айтханды.

– Да болалмаздан эсенг, бар, мен а кьуру кьоллу къайтырыкъ туююлме. Ол соргъан соруунгу жууабын былайда айтайым, - дегенди Къара киши. – Атларыбызны болумларына бир къарачы, меникине «ат» дейдиле, сеникине «мат» дейдиле; мени азыгъыма «эт» дейдиле, сеникине «мет» дейдиле; меники - тон, сеники - мон, мендеги - бёрк, сендеги - мёрк, менде - чурукъ, сенде - мурукъ, менде - кьолкъап, сенде - молкъап...

– Шо, кьойсанг а деп тилегенди бий, сен айта башлагъынчы да кесим кёрюп ангылап бошагъан эдим.

– Угъай, жюйюсхан, соруунгу ахырына дери жууап этме кьой,- дегенди Къара киши, - иш тындырыргъа керек болса, меничалагъа «адам», сеничалагъа «мадам» дейдиле.

Ол кюнден ары экиси да, бир бирге кёлкъалдысыз, ариу жашап кьалгъандыла.

САТЪХЫМ

Тау элледен биринде эки татлы тенг жашап болгъанды – Хампат бла Гие. Кьууанчны, бушууну да кётюре билген жашла, бир бирине билеклик этип тургъандыла. Бара-бара дуния бузулуп, аны ууу гитче тау элчикге да жетгенди. Элни бек иги жашлары экиге бёлюнүп меньшивиклеге бла большевиклеге кьошулуп кетгендиле.

Хампат, Гие да - эки татлы тенг - бир-бирден айыралмай, уруш эте, кёп кыйынлыкъ сынагъандыла. Заман да ёте, жашау да кете баргъанды.

Бирде кызыл командир Хампатны элге аш, суу алыргъа тасха да билирге жибергенди. Алай ол элге жетмегенди, ызына да къайтмагъанды.

Чалгъы заман жетгенде чалгъычы жашла адам сюекле тапхандыла. Ол Хампат болгъанын аны анасы кёлегинде кюмюш тюймечигинден таныгъанды. Хампатны сюеклерин къапчыкъгъа жыйып, тау адетдеча, аны къабыргъа салгъандыла.

Анасы, асыры ачыу этгенден, сокъур болгъанды. Ол жарлы ананы алты жашы бла юч кызы бар эди. Арбазда келинле, киеуле да болгъандыла. Ала барысы да толу юй болуп, бурунгудеча, бир арбазда жашагъандыла.

Кюнле ёте, жылла кете, заман бара, тау элде: «Хампатны татлы тенги Гие тил этип ёлтюртгенди», - деген хапар жайылгъанды. Кёп да бармай Гиеге ёлюр ауруу тийип, ол Хампатны ата-анасындан ыразылыкъ излегенди. Хампатны анасы, Гиеге жюреги эрип, таякъчыгъына таяна, барып ыразылыкъ бергенди. Атасы къатылыкъ этип, ыразылыкъ берирге унамагъанды. Гие ёлгенден сора, ол эриши жаныуар сыфатха кирип, Хампатны атасыны терезе тюбюн тырнап, аны амалсыз этип тургъанды. Ол алай ыразылыкъ излеп эте эди. Аны барын да ол уллу юйюр кёрюп тургъанды. Ахырында, ол къуран окъугъан, намаз этген къарт ата Гиеге ыразылыкъ бергенди. Андан сора къарт да, уллу юйюр да тынчайгъандыла. Эл Гиени жарылып тургъан къабырын да жапханды.

Мени хапарымы магъанасы уа: татлы тенгин сатханнга, ол дуняда да тынчлыкъ болмаз.

Акъ жыўрыкъъ

Статья жазар мурат бла къаламны къолума биринчи кере алама. Не ючюн жазаргъа итинеме десегиз, Толгъурланы Зейтунну «Акъ жыйрыкъ» деген романын окъугъандан сора кесими оюмуму айтырыгъым келгенди.

Белгилисича, Толгъурланы Зейтун аты айтылгъан жазычулары-быздан бириди, анга кёре филология илмуланы доктору.

Мен ангылагъаннга кёре, халкъыны маданиятына, ниет ырысхысына аз-кёп болсада юлюшюн къошаргъа талпыннган адам окъуна махтау алыргъа, аты айтылыргъа тийишлиди. Ол жаны бла алып къарагъанда, Толгъурланы Зейтун а сёзсюз насыплы адамды. Кесини атын махтау бла айтдыргъан, малкъар адабиятны байрагъын бийикге кётюргенледенди.

Халкъны ниет ырысхысын, сёз байлыгъын, огъурлулугъун да кёргозтген аны литературасыды. Башха тюрлю айтханда, хар миллет культураны бети – аны сёз искусствосуду. Биз а ахшы адеплирибизни, ариу да тилибизни чыгъармаланы хайырлары бла чертирге боллукъбуз. Ол жаны бла алып къарагъанда уа Толгъурланы Зейтунну «Акъ жыйрыкъ» деген романы аллай чыгъармаладан бириди.

Малкъар адабият жаш литератураланы бирини санындады. Алай «жаш литература» дегенликге хар миллетни кесини эрттегили культураны, фольклору да болгъанды. Ол жаны бла алып къарагъанда уа малкъар адабиятны таурухлары, халкъ жомакълары, бирден бирге айтылгъан хапарлары да барды. Ала 20-30-чу жылланы чыгъармаларында болгъанча, бююннго романлагъа, повестьлеге да улуу магъана береди.

Белгилисича, фольклор бла литература уа байламлыдыла. Фольклорну кючю бла ётген ёмюрледе болгъанны – адамланы акъылларын, эрттегили культураларын, адетлерин, оюмларын да сезерге болады. Башха тюрлю айтханда, фольклор – миллет байлыкъды, аны жашау жолуду.

* * *

*Намыс болмагъан жерде
Насып да болмаз.*

Толгъурланы Зейтун «Акъ жыйрыкъ» деген романын эмегенлени юсюнден хапары бла башлайды. Аланы юсюнде жазычу Журтха, жерге, башха тюрлю айтханда Шимал Кавказгъа эрттеден бери да сугъанакълыкъ этгенлени кёргозтгенди.

Белгилисича, эмегенле наргла бла кёп жылланы ичинде уруш этеди-ле, жерлерине зарланып, термилип. Алай андан не медет, болалмайдыла.

Желбыдыр, Менгиреу, Ючлеме, Тёртлеме, Желмаууз эмегенлени атларыдыла. Жазыучу бу атланы бош сайламагъаны белгилиди. Эмегенлени атлары аланы кылыкълырын, терс акъылларын, малкёзлюклерин, башха тюрлю айтханда – кир ниетлерин толу кёргозтеди.

Романны жигитлерини жыл санлары тюрлю-тюрлюдоле. Къартла да, жаш адамла да, сабийле да бардыла. Жигитлени жашау жоллары кыйынды. Бир-бирлери жашауу сынауларын – кыйынлыкъны, зорлукъну аллында баш урмай, тобукъланмай ётерикдиле.

Бизни миллетибиз кёп кыйынлыкъ кёрген халкъладан бириди. Алай нени да унутдурган, жюрекни да улутханлай турган а кёчгюнчюлюк эди. «Акъ жыйрыкъ» деген романда аллай кыйынлыкъны сынап, зор кюнню аллында баш ийип, тобукъланмагъанла – Аскерханны анасы Зайнаф бла къарт анасы Мисирхан эдиле. Эр кишиле уруш азабын сынагъан заманда, тишируулары юслеринде да кёп кыйынлыкъ болгъанды. Аладан кёбюсю кеси башларыны оноуларын кеслери этгендиле. Кыйын, къужур, къаты заман болгъанды. Аллай кыйын заманда да башларын тутуп, намысларын сакълап жашагъан эдиле Мисирхан бла кызы Зайнаф.

Алай Мисирханны туудугъу Аскерхан а ушамагъанды не анасына, не да Мисирханнга. Алтын журунну бла мешхут тёбени башхалыкъларын Аскерхан терен сезе эсе да, ниет ырысхысын байлыкъгъа алышыргъа итинеди. Акъ жыйрыкъ кийип туралмайды. Зекерия - бир къарап мингни кёрген адамды. Алай андан не медет? Сакълауун насып сунуп жашайды бир ауукъ заманнга дери.

Зекерия жюрегине тюрелгенни толу кёргозте билген суратчыды. Алай Аскерханны акъылына кёре, суратчыдан анга тюшерик жокъду. Эл къуллукъчусу - Чипону туудугъу Чапайды керекли адам. Андан тюшерикди не тюссе да.

Аскерханны къарт анасы Мисирхан бла анасы Зайнаф не кыйын заманда да баш урмагъан эдиле не Чипону, не да аны жашыны – Шамгунну алларында.

Къуллукъчулагъа баш ургъанладанды Зайнафны кызы – Аскерхан а. Аны акъылына кёре, къуллугъу болган бай-бакы, къалгъанла уа ишчиле, жумушчула. Не берлик эди суратчы Аскерханнга – фатармы, не да жер, огъесе къуллугъунму кётюрлюкдю? Дуния къуллукъчуланыды.

Алай Зекерия уа накъут-налмасдан да суратны сыйлы кёреди, кесини халал кыйынын. Зекерия да кесин суююп, къуллукъчула да умутларын юзмей турсала сую эди Аскерхан. «Эки кыйыкъны башындан тутхан суугъа батар», - деп бош айта болмазла.

Ангылайды Аскерхан «суюмеклик Аллах берген насып болгъанын, тиширууну кёлюн, ёхтемлигин кётюрюп, акъ жыйрыкъ кийдиргенин».

Сора нек уянмады да Аскерханны чанка къаны? Жашау деген сынауду...

Эртте ёлген Чипону да, Шамгунну да Аскерханны къарт анасы Мисирхан ёлгенлеге санамай эди, сау болгъанларына ишексизди. Угъай, акъылдан а шашмагъан эди. Мисирханны ол сёзлеринде уллу магъана

бар эди. Нек дегенде элни баш кьуллукъчусу Чиппону туудугъу Чапайды. Чапайны ауазын эшитгенде да, эл кьуллукъчусу болганын билгенде да толу ангылагъан эди Мисирхан– Чиппону бла Шамгъунну «сау» болгъанларын. Не башхалыкълары бар эди Чиппону, Шамгъунну, Чапайны да? Аланы барысын да терен сезген эди Мисирхан.

Романда сабийлик сынамагъан, илляула бла ойнамагъан, ана жылууун толу сезмеген кызчыкъ – жаннет чыпчыгъы эсимден кетмейди. Кёчгюнчюлюкню кыйынлыгъы, кюйсюзлюгю берген азап... Алай бала-сын анасы къзазах тюзледе да унутмагъанды. «Ана бла бала терекни бир бутагъында эдиле, алай ала бир бирлерин танырча туююл эдиле...».

* *

*

Толгъурланы Зейтун «Акъ жыйрыкъ» деген романында жашауну толу эм да терен кёргюзтгенди. Таулу халкъны таурухларын, Ата Журт урушну заманын, аны бла бирге - кёчгюнчюлюкню кыйынлыгъын, кюйсюзлюгюн, алай ол кыйын заманда да Ата Журтха халкъны терен сыймеклигин, эм да бюгюннгю жашауну да ачыкълагъанды жазыучу бу романда.

Толгъурланы Зейтунну романы адамны ич дунясыны байлыгъына кесини юлюшюн кьошады. «Акъ жыйрыкъ» малкъар адабиятны тинтгенлеге да, окъугъанлагъа да энчи магъаналыды. Бу чыгъарма бизни бюгюннгю жашаубуз бла да байламлыды. Тили байды, ариуду.

ЭЛЕККУЛАНЫ Лаура

КЪАЛАМ СЫНАУ

Элияс БОЛАТ

Жюрек мюлкюбюзню кёбейтейик

*Жашлыкъ гузабадан, акъылсызлыкъдан
абадан тёлубюзню – къартланы – сан
этмей не насийхат-аманат этгенлерине
тынгыламай, айтхан сёзлерин унутуп
къоябыз. Артда сокъурансакъ да, – заман а
кетип.*

Къартла

Ачылыкъ кёп кёрген асыл къартла,
Биз тилейбиз сизге талай саурукъ.
Къопдугъуз, тюзюк ёкюлю нартла
Къопхан кибик, къадар этсе жаурукъ.

Кёп къарыу табылсын саныгъызда,
Таяндырмай таякъгъа жашау.
Энди этилмесин жаныгъыздан
Бек суйген тауларыгъызгъа да дау.

Чачы агъаргъан мени къарт атам
Аманатла кёп салгъан эди манга.
Жаннетли болсун. Ол ахшы адам
Эди. Ачыу сынатмады инсаннга.

«Кёлсюз адамгъа халкъ айып салыр, –
Деучю эди, – жанынг болмасын жалгъан.
Жаннган отдан да юлюш алыр,
Жюрегинде таукеллиги болгъан!»

Къартла! Кенгдедиле энди, узакъда
Жюрекле эзиучю талай азап.
Кючлю болдугъуз къадар тузакъда,
Чынтты таулулача, таукел жашап.

Огъураурукъ

Сёзле табалмайма айтыргъа.
Да къайдан табайым аланы?
Амал жокъду къыйын къадаргъа...
Къалмады Алийни адамы.

Сабий эдим мен ол кезиуде.
Бир жол Алий манга сёлешди.
Огъурлулукъ кёп эди сёзюнде,
Халы жүрегимде жерлешди.

Сиз да таныйсыз ол жарлыны,
Жер-жерледе айланады ол.
Бир базарда кёрелле аны,
Бир а шахаргъа элтеди жол.

Былай болду: Алий жүн базарда
Бир къызгъа ахча тилей барды.
Къыз хычин берди да, кёлю жарып,
Ол, сабийча, таза ышарды.

Хар къуруда: «Тели Алий», – деп
Бир къауумла анга кюлелле.
Адамлыкъ барыбыздан да кёп
Анда болгъанын а билелле.

Эл, жамагъат алай бош этед,
Керексизге гюнахла ала.
Къурупму барад ахшы адет,
Жюрекге къара мухур сала?

Мискин адам биреуге – оюнчакъ.
Тауукъдан багъа тергелмейди ол.
Нек бош турады намаз минчакъ?
Ал да, таза да, халал да бол.

Тау адетни биз къаты тутуп,
Керекбиз адамлай къалыргъа.
Аланла, къоймайкъ биз унутуп
Намаз минчакъны чюйден алыргъа.

Жюрек мюлкюбюз

...Алайлай кенг жолну юсюнде
Бир къарт киши ауа тебреди.
Ажал жаныгъан кюнюнде
Кишиден болушлукъ кёрмеди.

Сюркелип, кьоллары кьалтырай,

Кырдыкга жатаргъа изледи.
Ахыр къарамы бла къарай,
Бармакъларын хансха бегитди.

Халкъ къарайды анга узақъдан.
Аны ма былайды сагъышы:
«Чыгъалырмы ажал тузақъдан?..»
«Тапдынгмы, ичгичи гыбышы?!..»

Аны къатында тургъанла,
Басынып, ёлюрюн сакълайла.
Тюкенден ётмек алгъанла,
Юсюне сюелип чайнайла.

Игилик къолларындан келмеген
Адамла саладыла «махтау».
Билгенлери, мыллык излеген
Къаргъалача – жутлукъ эм марлау..

Хуржунунг ахчадан толуп,
Къошда малларынг талай бир.
Кетдими бизден игилик, къуруп?
Толу жауапны энди келтир.

Кёкге айланып этсек да тилек,
Адамла, биз бузулгъанбыз халек.
Ким айтсын манга, аланла, нек
Болгъанбыз былай ташжюрек?!

Шагъат болдум кесим: «Дуния
Жут болуп барады!» – деген сёзге.
Огъурсузлукъну аллын тыя,
Къалсын игилик биргебизге!

Бай болургъа кюреше эсек,
Гузабасыз сагъыш этейик.
Къошуп игиликден кесек-кесек.
Жюрек мюлкюбюзню кёбейтейик.

Малкъарда

Назму жазаргъа фахмум да болмаз,
Алай кёлюмдегин айтайым.
Жолгъа чыкъмасанг, муратынг толмаз.

Мен Малкъаргъа барып къайтайым.
Тау жерлеге – Малкъаргъа – бардым.
Тенгим, бир махтанайым санга.
Къарачайдан ариу жокъ деп турдум,
Энди экилиме мен анга.

Акъ таулары биздеча бийик,
Къаялары чынгылдыла, тик.
Тау тарлары, кёллери терен,
Биченликледе кёпдю гебен.

Жанларындан юлюш этелле
Ала, хан къонакъ келген кибик.
Къарачайны бир да бек сюелле,
Кётюрелле намысын бийик.

Юйге къайтайым деп жол тутдум,
Алай тубедим да бир кыызгъа,
Юйюме тансыгъымы унутдум,
Къалды жүрегим амалсызгъа.

Ол, ушاپ субай санлы жургъа,
От салды да къойду жүрекге.
Ётюм жетмей атын сорургъа,
Бир сейирле болдум кесекге.

Кёзюме къарады, ышара, –
Кёрдюм эки жарыкъ жулдузну.
Къалдым аны ызындан къарап,
Сёзге тыя билмедим кызыны.

«Ай, тели уа!» – дей, кесиме
Урушдум, жыйылып юйюме.
Тюшеди да ол кыыз эсиме,
Кёкден нюр жауады юсюме.

Шах Малкъар сынатды игилик:
Кёрдюм бек ариу жулдузну.
Излерме, айкъанат сүймеклик,
Табарма ол жур кёзлю кызыны.

ЖАБЕЛЛАНЫ Кязим
1990-2009

*Сюеледи жол
жанында таш*

ТАШ

Сюеледи
Жол жингинде
Таш жаркъя,
Юсюн букъя басып.
Жаны бла
Къайгъы акъырын ёте,
Чабып ёте
Къууанч бла насып.

Жол жанында
Сюеледи таш.
Ол этед заман бла
Талаш,
Бир жанында
Мурса чыгып,
Бирси жанында
Гюл чагып.

Сюеледи таш жаркъя
Сагъышлы.
Ол кёчгюнчюлюкню
Кёргенди.
Сюркелип ёте
Жазла, къышла,
Ол къайтхан таулугъя
Салам бергенди.

Жол жанында
Сюеледи таш,
Таулу кишини
Таукеллигича.
Бир кюн
Тюзлюкню келлигича,
Болуп зорлукъ,
Хорлукъ да тас.

***

Жырларыгъым келеди,
Алай
Къалай жырлайым да мен,
Къалай?
Жел урады,
Къар бурдум этеди,
Юйсюз хариплени
Юшютеди.

Сора къалай жырлайым?
Россейде
Жашайма деп
Къалай къууанайым?
Кёпмю турлукъбуз биз
Бу кюйде?..
Мудах келеме,
Мендеча айып.

КИМ СЮЕР СЕНИ МЕНИЧА, КИМ?

Къолума алып
Суратынгы,
Шыбырдайма
Ариу атынгы.
Нюр жарыкъ
Урады бетингден.
Нек ажашдынг
Сен ниетингден?

Ёсген эдик
Экибиз бирге.
Нек къаратдынг
Сен мени жерге?
Сенде эди жүрегим,
Эсим...

Ким сюер сени
Менича, ким?

Мен а сени суйюп,
Бек суйюп,
Тенг этмедим
Бир жанны санга.
Сен а умут этдирип
Манга,
Алдадынг да,
Мен къалдым куйюп.

Берилип байлыкъгъа,
Ахчагъа,
Сен къачып кетгенсе
Башхагъа..

Ким сюер сени
Менича, ким?

Бюгюн мен
Бийик жардан кетдим.

Ол бюгюн да сатырдады

Аны жашау жолу – жарык эм алдаусузду, жазуу, кѐп жигит жашла-рыбызны ахшы умутларын кюйсюз уруш кыркыгъанладан бирини жазууна ушайды. Чеченланы Хажини жашы Хусей элде намысы, сыйы жюрюген адамладан бириди. Быллай адамны юсюнден мен бек суйюп жазама. Ол кеси да «День защиты Отечества» байрамны кюнюнде туугъан-ды.

Чеченланы Хусей урушну ал кюнюнден башлап, аны ахырына дери чыкыгъанды. Ол урушха 1941 жылны июнь айында, оналты жылы толгъун-чу, кеси ыразылыгы бла кетгенди. Орджоникидзени Краснознаменный военно-пехотный училищесини командирле хазырлагъан бѐломюнде тѐрт ай окыгъанды, алай бошаргъа уа онгу болмагъанды. Жыл саны жетмеген жашны урушха кирирге хазырланганын эшитип, атасы Хажини аны тыяр умут бла ызындан, кыагытла да жарашдырып, барады. Атасы ары жет-генде, Хусейни буйрукъну толтурургъа жолгъа тебиреп тургъан заманы болады. Алайда атасы бла бетден-бетте тюбеп кылады. Абызырап, не этерге билмей, нек келгенин сорады. Жарлы кыартны, жыл саны жетме-ген жашын юйге кыайтарыгъа деп жарашдырып келген кыагытларын да кѐрюп, мен кесим тапдырырма керек жерине деп алдап, кыагытларын да алып, алайдан думп болады. Атасы кѐрмеген жерде, уллу хунаны башы бла секирип, кыагытланы жыртады, кеси да атасына кѐрюнмей кылады. Ол 1941 жылда, Ворошиловград областда бардырылгъан урушха кы-тышып, «За Отвагу» деген биринчи майдалын алады.

1942 жылгъа дери, биринчиледен болуп, Юго-Западный, 4-чю Украинский фронтда бардырылгъан сермешлеге кыатышханды. Ол жылны февраль айында Хусейни Миллеревонун сахарны армия школуна окыургъа жибердиле. Школну бошагъандан сора «Кичи лейтенант» деген атны бе-редиле. Ызы бла ол «Тамата лейтенант» деген атха дери кесини билимин ъсдюредиле. Андан сора ызына кыайтады, 6-чы Армияны штабындан Север-кавказ 70-чи Кубанский дивизиясына кѐчоредиле. Мында 669-чу полк-ну 1-чи эскадронуну взводуну командири болады. Урушну кыыстау кюн-леринде, жанын-кыанын аямай, немисли ууучлаучула бла сермешгенди. Кесини уруш нѐгерлери бла Украинаны, Сталинградны кыоруулагъанды. Украинада пленнге тюшюп, кѐп кыыйынлыкъла сынагъанды.

1942 жыл Сталинградны кыоруулагъан кыанлы урушда ауур жаралы болады. Полевой госпитальда кѐп жатады. Андан иги болуп чыкыгъанлай, жангъдан урушха киреди. 116-чы стрелковый дивизияда командир болуп уруш этеди.

Алгъа барыулары бла Хусейни отряды Германиягъа дери жетедиле. 1944 жылны ахырында уа Саксониягъа, Лаухаммер сахаргъа дери. Бу сахарны алгъанлары ючюн «Красная Звезда» орден бла саугъаланады. Отставкадагы лейтенантны урушда берилген саугъалары уа кѐпдюле: юч орденни бла онжети майдалы.

Хусей аскерден кыайтыргъа 1947 жылда эркинлик алгъанды. Кесини атасын, анасын адамларын Кыргызыз ССР-гъа кѐчюрюлюп тапханды.

Мамыр жашаугъа къайтхандан сора, Ош областны «Кизил - Кия» совхозу полеводческий бригадасында бригадир болуп ишлегенди. Туугъан жерине къайтхандан сора уа «Красная Балкария» колхозну аягъы юсюне салыуда жигер уруннганды. Анда да ишлей тургъанлай, Нальчикни сельскохозяйственный техникумун бошاپ, ызы бла КБГУ-да ученый-агроном болуп уруннганды, мирзеу ёсдюрюуге уллу къыйын салгъанды. Бир кезиуде колхозгъа саулай таматалыкъ этип да тургъанды. Колхозну къурауда, ёсдюрюуде кёп къыйын салгъаны ючюн анга «Заслуженный агроном республики» деген ат аталгъанды, «Знак почета» деген орден берилгенди.

Пенсиягъа чыкъгъанына да къарамай, Чеченланы Хусей ветеранланы район Советине башчылыкъ этип тургъанды. Ёсюп келген жаш тёлнюю юйретиуге кючюн, къарыуун, заманын да аямайды.

Бу кючлю да, хурметли да адамгъа саулукъ тилейбиз, къартлыкъгъа хорлатма дейбиз.

*ХАДЖИЛАНЫ Руслан,
Жанхотия эл.*

Мени аппам

Мени аппамы аты Хамитди. Ол Абдуллаланы Дугерни жашыды, кеси да уллу юйюрге ёсгенди. Ала тёрт эгеч бла эки къарындаш боладыла.

Ол тёлнюю сабий заманы хазна болмагъанды. Халкъыбызны Азиягъа кёчюрген заманда аппам Огъары Басханда жетинчи классны окъуучусу эди. Ол Киргизияны Ивановский районуну «Кенеш» колхозуна тюшеди. Сабийлени да, уллула бла тенг, ишге сюеген эдиле. Мени аппам юйюрге тамата болгъаны себепли, анга бегирек къыйналыргъа тюшгенди. Уллу юйюрно ачлыкъдан, жаланнгалчыкъдан сакъларгъа керек эди. Жазды, къышды демей, дайым ишлеп тургъандыла. Сабий жашха, чоюнюр бахчада эрттенлик къарангъдан ахшамгъа дери ханс артхан алай тынч туююл эди. Хар адамгъа юлюш бере эдиле. Ол юлюшге чоюнюр жыйылгынчы къарагъандыла.

Жыл саны жетгенде, шофёр курсланы бошاپ, элде шофёр болуп ишлейди. Аппам 1957 жыл ыннам бла туугъан жерине къайтып, Жанхотия элде тохтайды. Ол совхозну аягъы юсюне этерге тири къатышханды. Шофёр болуп ишлей, юй да салгъанды.

Аны урунуу стажы уллуду. 1973 жылдан башлап, 1996 жылгъа дери совхозубузда къойчу болуп ишлегенди. Совхозну жамауат ишине да тири къатышханды. Къайда ишлесе да, Хамитни даражасы бийикде болгъанды.

Темир терек болсанг да, жылла кеслерин танытадыла. Алай аппам тиз-

гинли, кесин жюриоте билген къартды. Ол бусагъатда Жанхотия элде эфендилик этип турады. Аны себепли жамауатны аллында терк-терк кёрюнеди. Эллиле бу дин ахлусу, адепли адамны ариу кёредиле, атын кьюруда иги бла айтадыла.

**АБДУЛЛАЛАНЫ Ислам,
Жанхотия эл.**

Насыплы юйюр

Къайсы ата-ана да сабийи иги, ариу къылыккылы, адепли, намыслы болурун сюеди, ол чекге жетер ючюн кёп къыйын да салады.

Бизде, Жанхотияда да, ким да юлгюге алырча юйюр ёсдюргенле бардыла. Аладан бирлери Байкъазылары Хусейди. Ол юй бийчеси Жаппуланы Юсюпню къызы Фатимат бла бирге бир къыз бла эки жаш ёсдюргенди. Юйюр таматала, Лашкутаны орта школун айырмалы бошاپ, Хусей Нальчикде КБГУ-ну ветеринария бёлюмюне киреди. Аны бошагъандан сора, Жанхотия элни совхозуна къайтып, мал дохтур болуп ишлейди. Юй бийчеси Жаппуланы Фатима уа школну алтын майдалгъа бошاپ, медфакны «Лечебное дело» бёлюмюне киреди. Окьюуун бошагъандан сора, элге къайтып, дохтурлукъ ишинде ишлеп турады.

Экиси да 1981 жыл бир юйюрлю болгъандыла да, Тырнаууз шагъаргъа кёчгендиле. Сабийлени таматалары Марат, Тырнаууз шахарда школну алтын майдалгъа бошاپ, КБГУ-ну инженерно-технический бёлюмюне киргенди. Ол факультетни къызыл дипломгъа бошاپ, Москвада аспирантураны жер тебиунно илму-излем институтунда жетишимли окьюйду. Аны да айырмалы бошарыгъына ишегибиз жокъду.

Къызы Марина да ол школну бошاپ, КБГУ-ну география факультетин къызыл дипломгъа бошагъанды.

Бек гитчелери Муратды. Ол бери Жанхотиягъа кёчюп келгенлеринден сора, орта школну быйыл алтын майдалгъа бошاپ, КБГУ-ну техника-система бёлюмюне киргенди. Мурат да университетде атын айтдырыр деп умут этебиз.

Хусей бла Фатима хар заманда да бир акъыллы болуп ёсдюргендиле сабийлерин. Алагъа билим берип, ариу къылыккыгъа юйретип, тюз жолгъа салгъандыла. Бюгонлюкде бу юйюрню эм насыплы юйюрге санайдыла. Насыпларын Аллах къызганмасын.

**ГУГОЛАНЫ Анжела,
УЯНАЛАНЫ Мадина.
Жанхотия эл.**

Урунууну жигит кызы

Тебердиланы Абдулну кызы Шамкызы Чылмасда тууганды. Анга тюгел юч жыл да болгунчу, кёчгюнчюлюк сынаргъа тюшеди.

Алай бла сабийлиги, жашлыгы да Кыргызыстанда ётгендиле.

Он классны бошагыанына шагыатлык кыагыт алып, таулу кызы юйюне кыууанып кыайтады. Андан да уллу кыууанч а тууган жерлерине кыайтыргъа эркинлик эди.

Шамкызы юйюрю бла бирге Жанхотия элде тохтайды.

Башлары кирир жер мажарылганлай, ол совхоз кыураугъа тири кыатышып башлайды. Шамкызыны звено башчыгъа саладыла. Энди ол картоф, нартюк бахчаланы чагалайды. Звеносунда ишлегенле да андан артха кыалмай кюрешедиле.

Ол заманда совхозну башчылары, специалистлери, малчылары, жерчилери да биригип ишлегендиле. Ол халда кыадалыулыккуну хайырындан кёп да бармай мюлккю аты республикада махтау бла айтылып тебирейди.

Шамкызыны звеносу жаланда жерчиликде урунуп турмаганды. Звено башчы, бичен ишлеген заманда жыйын бла дырын жыйганды, керек болса чалгы да чалганды. Кыошлада кыалып да ишлегендиле ала. Жауун тюбюне тюшселе, ингирде от тёгерегине жыйылып, кийимлерин кыурута эдиле ала, ёкюнмей, тарыкмай.

Ишине битеу кючюн берген, жылдан-жылгъа кёрюмдюлерин ёсдюре баргъан, совхозну айныгыугъа уллу кыошумчулык этген Тебердиланы Шамкызыны кыыйыны эсленмей кыалмаганды. 1973 жыл аны «Знак почёта» деген орден бла саугыалайдыла. 1976 жыл а «Урунууну ударниги» деген ат аталганды.

Ол жыллада махтаулу уруннганы бла бирге элни жамауат жумушларына да тири кыатышханды. Аны 1985 жылда республиканы Баш Советине депутатха айырадыла. Депутат, инсан борчларын да айыпсыз толтурганды Шамкызы.

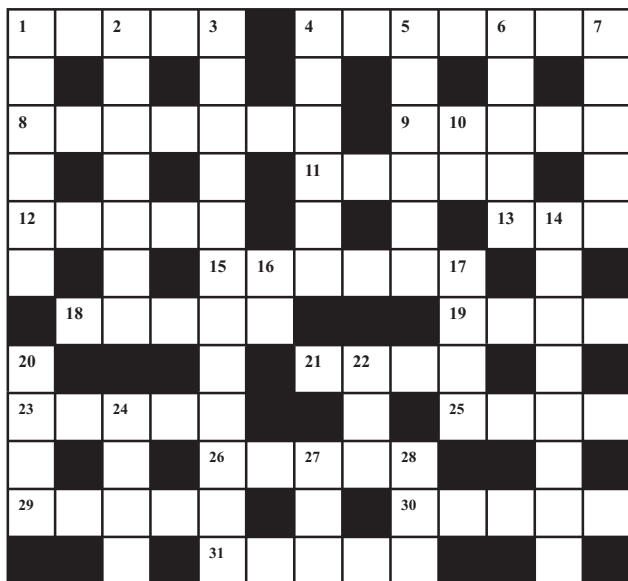
1957 жылдан башлап пенсиягъа чыкыгынчы, Тебердиланы Шамкызы эрттен, ингир демей, совхозубузда кючюн-кыарыуун аямай уруннганды. Энтта да ол жылларыны юсюнден хапар сорсанг, кёзлери жарып, алай сёлешеди. Кыыйналган кёп этгенликге, хар затны тансыкылап айтады.

Аллах аны ёмюрюн узакъ этсин.

УЯНАЛАНЫ *Мадина,
Жанхотия эл.*

С Ё З Б Е Р

Эниие: 1. Темир ахча. 4. Къанатлы къурт. 8. Ораза ай. 9. Быстыр хурттак. 11. Вилек. 12. Нальчик шахарда кафе. 13. Къаст, керти сёз бериу. 15. Ёчеш. 18. Чыгъаналы гитче юлкючюкде битген жемиш (крыжовник). 19. Жауун туудургъан балчыкъ суу. 21. Кёп жыйылгъан къар. 23. Гитче итчик. 25. Къаяны къабыргъасында аякъ басар тапкачыкъ. 26. Къалпакъчыгъы бла халы ийириучю таякъчыкъ. 29. Агъач устаны инструменти. 30. Жыртхыч чабакъ. 31. Терекни айнырыкъ «кёзчюгю».

Ёресине: 1. Кёзню «сибиртгиси». 2. Бадражан. 3. Кёзлюкню «тамата къарындашы». 4. Адамны этинде ирин битиу. 5. Къыйырында жютю темири болгъан таякъ. 6. Сууда бишген нартюх бюртюкле. 7. Аны къагъа билмеген уядан учалмайды. 10. Ёлтюрюучю от. 14. Саугъа. 16. Ата журтлу самолетну маркасы. 17. Созулуучу, ауздан чыкъгъан учхалауукъ суусун зат. 20. Бек ахырында юзюлюучю мурат. 22. Жерни теренине къазылып ишленген «склад». 24. «Терек», «Жигули», «Арсенальное» ... 27. Салам сабакъчыкъ. 28. Ачыуланган чайнауучу «жвачка».

Сёзберни ТОКУМАЛАНЫ Хусейин жарашдыргъанды.

Журналны бешинчи номеринде басмаланган сёзберни жууаплары

Эниие: 1. Кошт. 3. Къалтырауукъ. 8. Сарайгъанла. 9. Боракъ. 11. Муштухул. 15. Жахил. 16. Термилиу. 18. Устукку. 20. Къаплан. 21. Аякъ. 23. Элтир. 25. Тамата. 27. Къалау. 28. Хуру. 29. Зыгыт. 30. Жауурун.

Ёресине: 1. Кесамаг. 2. Шор. 4. Тели. 5. Астофируллах. 6. Узгъа. 7. Айгу. 10. Къалауур. 12. Шарт. 13. Хал. 14. Чарс. 17. Ишлемеген. 18. Ун. 19. Жаркъа. 22. Къалкъыу. 24. Иер. 25. Тузур. 26. Тытыр.

ГАДИЙЛАНЫ ИБРАГИМГЕ – 75 ЖЫЛ

АТАБИЙЛАНЫ АСИЯТ. Излеуню жолундан таймагъан жазыучу. <i>Статья</i>	2
ГАДИЙЛАНЫ ИБРАГИМ. <i>Саугъа</i>	9

ПОЭЗИЯ

БЕКМУРЗА ПАЧЕВ. <i>Назмула</i>	74
ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. <i>Назмула</i>	78

ДУНИЯ ЗАКИЙЛЕРИ

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. Заман келир, мен сизге кьол булгъарма. <i>Статья</i>	99
МУСТАЙ КАРИМ. Хоразла тирмени. <i>Повесть</i>	102
ДОДУЛАНЫ АСКЕР. Ат белинде.....	134

ЭСГЕРИУЛЕ

АТАБИЙЛАНЫ МАГОМЕТ. Азатлыкъны ёкюллери.....	141
--	-----

УЯНЛАНЫ ОЮСХА – 70 ЖЫЛ

САРБАШЛАНЫ АЛЕНА. Тюзлюкню кючюне ийнана. <i>Статья</i>	159
УЯНЛАНЫ ОЮС. <i>Назмула</i>	165

МИЛЛЕТНИ БЕЛГИЛИ АДАМЛАРЫ

ВЛАДИМИР ДЗИДЗОЕВ. Солтанбек Абаев. <i>Статья</i>	174
БОТТАЛАНЫ МУХТАР. «Салам алейкум, народный!». <i>Статья</i>	180
ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Паго. <i>Статья</i>	187
АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИР. Бузлу булутланы хорлай билген алим. <i>Статья</i>	194
КОММОДОВ ГЕННАДИЙ. Къалай кюйсюз эди уруш. <i>Очерк</i>	200

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

ХАЛКЁЧЛАНЫ ХАСАН. Къарай (караим) таурухла 203

КРИТИКА БЛА БИБЛИОГРАФИЯ

ЭЛЕККУЛАНЫ ЛАУРА. Акъ жыйрыкъ. *Статья* 208

КЪАЛАМ СЫНАУ

ЭЛИЯС БОЛАТ. *Назмула*..... 211

ЖАБЕЛЛАНЫ КЯЗИМ. *Назмула*..... 213

ХАДЖИЛАНЫ РУСЛАН. Ол бюгюн да сатырдады. 217

АБДУЛЛАЛАНЫ ИСЛАМ. Мени аппам. 218

ГУГОЛАНЫ АНЖЕЛА. УЯНАЛАНЫ АДИНА . Насыплы юйюр. ... 219

УЯНАЛАНЫ АДИНА. Урунууну жигити. 220

ТОКУМАЛАНЫ ХУСЕЙИН. Сёзбер. 221

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 6 (148)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство культуры КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 02.12.09. Формат 60х90¹/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00
Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 1650 экз. Заказ №. 203. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.